

ČESKOSLOVENSKÉ MĚSTO VČERA A DNES:

KAŽDODENNOST
REPREZENTACE
VÝZKUM

e-book

Barbora Vacková
Slavomíra Ferenčuhová
Lucie Galčanová (eds.)

ČESKOSLOVENSKÉ MĚSTO VČERA A DNES:

KAŽDODENNOST – REPREZENTACE –
VÝZKUM

Slavomíra Ferenčuhová, Lucie Galčanová,
Barbora Vacková (eds.)

1. el. vyd. 2024, obsahově shodné s 1. kniž. vyd. 2010

Masarykova univerzita

Brno

Tato kniha vychází s finanční podporou Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti, výzkumný záměr č. MSM0021622408.

Klíčová slova: bydlení, Česká republika, město, migrace, sociální změna, urbanizace

Recenzenti statí:

RNDr. Petr Daněk; Ph.D.; Mgr. Josef Fulka, Ph.D.; prof. PhDr. Jiří Musil, CSc.;
PhDr. Kateřina Nedbálková, Ph.D.; PhDr. Karel Podolský;
PhDr. Jitka Rauchová, Ph.D.; Mgr. Daniel Seidenglanz, Ph.D.;
Mgr. Ondřej Slach; doc., Ph.Dr. Csaba Szaló, Ph.D.; PhDr. Zdeněk Uherek, CSc.

Doporučená citace:

FERENČUHOVÁ, Slavomíra; GALČANOVÁ BATISTA, Lucie a VACKOVÁ, Barbora (eds.). *Československé město včera a dnes: každodennost – reprezentace – výzkum*. Brno: Masarykova univerzita, 1. el. vyd. 2024 (obsahově shodné s 1. kniž. vyd. 2010). 282 s. ISBN 978-80-210-7683-9.
<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-7683-2024>

© Pavel Mervart, 2010

© Masarykova univerzita, 2010

© Slavomíra Ferenčuhová, Lucie Galčanová, Barbora Vacková (eds.), 2010

ISBN 978-80-210-7683-9

ISBN 978-80-210-5308-3 (Masarykova univerzita) (brož.)

ISBN 978-80-210-87378-44-1 (Pavel Mervart) (brož.)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-7683-2024>

OBSAH

Editorial	7
VÁCLAVSKÉ NÁMĚSTÍ – PROMĚNY PRAŽSKÉHO KORZA V MODERNÍ DOBĚ <i>Blanka Soukupová</i>	11
ASANACE NÁMĚSTÍ VE ŽĎÁRU NAD SÁZAVOU JAKO PŘÍKLAD PŘECHODOVÉHO RITUÁLU SOCIALISTICKÉ URBANIZACE <i>Jan Beseda</i>	49
INOVACE, RUTINY A CIHLY: SOUČASNOST ZLÍNSKÉHO BAŤOVSKÉHO BYDLENÍ <i>Barbora Vacková, Lucie Galčanová</i>	77
VÝZNAM A NORMALITA VE VEŘEJNÉM PROSTORU A V NÁKUPNÍM CENTRU <i>Pavel Pospěch</i>	113
URBANIZACE CHUDOBY A ETNICITY V SOCIALISTICKÉM A (POST)SOCIALISTICKÉM MĚSTĚ <i>Michal Růžička</i>	137
ANALÝZA MIGRAČNÍHO CHOVÁNÍ OBYVATEL UVNITŘ PRAHY <i>Klára Šustrová</i>	159
ČASOPROSTOROVÉ RYTMY MĚSTA – INDUSTRIÁLNÍ A POSTINDUSTRIÁLNÍ BRNO <i>Ondřej Mulíček, Robert Osman, Daniel Seidenglanz</i>	195

MĚSTSKÁ DOPRAVA A „OSTRAVA“. PROSTOROVÉ A SPRÁVNĚ- -EKONOMICKÉ INTERAKCE V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ 1918–1938	
<i>Michaela Závodná</i>	221
ADMINISTRATIVNÍ URBANIZACE ANEB „VYTVOŘENÍ“ MĚSTA. KRAVAŘE PO ROCE 1960	
<i>Aleš Binar</i>	243
Abstracts and Keywords	271
Autoři a autorky	279

EDITORIAL

Držíte v rukou knihu obsahující některé z příspěvků, jež zazněly na podzim roku 2009 na mezioborové konferenci *Československé město včera a dnes: Každodennost – reprezentace – výzkum*.¹ Jejím tématem byla společenská změna sledovaná skrze studium městského prostoru, proměn jeho organizace, mechanismů jeho utváření i forem správy. V kontextu zkoumání proměn společnosti dostávají nový význam individuální příběhy lidí i materiálních artefaktů městské kultury, rodinné historie i příběhy vážící se k domům, konkrétní události nebo místa. Drobné jednotlivosti i komplexní popisy přispívají k našemu pochopení změn, kterými prošla a prochází společnost. Při konferenčním setkání jsme chtěli hledat odpovědi na následující otázky: Jak a v čem se proměňovala česká a slovenská města ve dvacátém století? Jak se v jejich podobách a v životech tamních obyvatel projevovaly nebo přímo utvářely společenské, politické nebo ekonomické změny? Jak se žilo v českých a slovenských městech v minulosti a jak se v nich žije dnes? Jak chápeme a zkoumáme město minulé a současné?

Tematicky jsme konferenci omezili na města česká a slovenská, respektive československá, zejména proto, abychom umožnili badatelům a badatelkám našeho regionu představit jejich konkrétní výzkumnou práci. Nutno přiznat, že vybrané texty pojednávají (v případě,

1 Konferenci pořádaly Katedra sociologie a Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v listopadu 2009.

že jde o konkrétní studie) o městech, která dnes najdeme výhradně v Čechách, Slezsku a na Moravě. Přesto jsme se rozhodli zachovat původní název konference i v titulu knihy, neboť všechna tato města bylo možno po jistou dobu jejich existence nazývat československými. I to je koneckonců jedna z významných proměn, které nás zajímají. V knize představujeme devět textů zabývajících se proměnami urbánního prostoru z několika odborných úhlů pohledu. Čtenář nalezne příspěvky z oborů antropologie, historie, sociální geografie a sociologie.

První čtyři texty tohoto souboru se zabývají mimo jiné tím, co můžeme spolu s Lofland, k níž se odvolává autor jednoho z nich, Pavel Pospěch, nazvat „prostorovými významy“ (*locational meanings*).² Může jít o významy vkládané do (polo)veřejných prostorů např. náměstí, ulic či obchodních pasáží a domů, jež jsou sdílené širšími kolektivitami, jako je národ, občané státu či obyvatelé jednoho města, ale také o významy spojené s prožíváním uzavřených privátních prostor. Především kolektivně sdílenými významy se zabývají první dva z textů. **Blanka Soukupová** se zaměřila na proměny vnímání pražského Václavského náměstí. Poukazuje na politický význam místa, který může nabývat nejenom v kontextu města, ale v kontextu celého státu. Václavské náměstí se v autorčině textu stává symbolem i nástrojem rodícího se československého národa, prostorem, kde je demonstrována moc totalitních režimů, i místem, odkud je možno moc ochromit. Podobně **Jan Beseda** zkoumal proměny náměstí ve Žďáru nad Sázavou, které jsou pro něj ilustrativním příkladem realizovaných preferencí socialistického urbanismu. Asanaci starého náměstí a jeho novodobou úpravu popisuje jako symbolický akt ovládnutí centra města i jako významný přechodový rituál v životě tohoto urbánního celku. Naopak text **Barbory Vackové** a **Lucie Galčanové** se obrací k významům spojeným s domovem a privátním prostorem rodinného domu. Autorky představují domy jako součást velkého modernistického zlínského městského projektu, ale také jako prostor intimního života obyvatel. V jejich pohledu se historie, ztělesněná

2 Lofland, Lyn, H. 1973. *A World of strangers: order and action in urban public space*. Prospect Heights: Waveland.

ve specifické stavební technologii a struktuře domu, setkává se současností reprezentovanou soudobými požadavky na kvalitu bydlení v rodinných domech.

Tématem textu **Pavla Pospěcha** se stal v našem prostoru relativně nový fenomén, kterým jsou velká nákupní centra. Autor hledá adekvátní nástroje pro zkoumání městského veřejného prostoru, jež charakterizuje z hlediska jeho každodenní existence a nikoli na základě ideálního principu veřejnosti. V návaznosti na takto pojatý veřejný prostor – jako místa každodenních aktivit – se vyrovnává i s možnostmi studia privatizovaného prostoru nákupních center. V tomto kontextu protikladu veřejného a privátního pak problematizuje obecně přijímaný předpoklad, že nákupní centra jsou prostory využívané aktéry výhradně k aktivitám souvisejícím se spotřebou. Pospěch se ve svém textu soustředí především na teoretický rámec výzkumu proměny veřejného prostoru v prostor privatizovaný. Stává se tak jedním ze dvou textů této knihy, které bychom mohli nazvat konceptuálními. Druhým z nich je příspěvek **Michala Růžičky**, který se zabývá projevy nedobrovolného vyloučení v městském prostoru. Porovnává mechanismy vylučování stigmatizovaných skupin v socialistickém a postsocialistickém uspořádání. Ve svém textu hledá na makroúrovni vysvětlení přesunů některých sociálních skupin ve městě, a tedy i obecné principy organizace urbánního prostoru.

Dalšími dvěma texty jsou příspěvky sociálně geografické. **Klára Šustrová** se obdobně jako Růžička zabývá migračními proudy v urbánním prostoru. I když na rozdíl od něj nepromýšlí primárně prostorové projevy sociálního vyloučení, mohou být výsledky její analýzy zajímavé i v tomto kontextu. Autorka pracuje s empirickými daty a předkládá analýzu migračního chování obyvatel Prahy, a to mezi lety 1992–2006. Text brněnských sociálních geografů **Ondřeje Mulíčka, Roberta Osmana a Daniela Seidenglanze** se zaměřuje na jinou dimenzi městské mobility: Na každodenní aktivity vytvářející charakteristický rytmus města, jehož je prostorová mobilita součástí. Skrze zkoumání proměn tohoto rytmu, které nastaly v Brně po roce 1989, zkoumají autoři proměnu industriálního města v město postindustriální.

Konečně poslední dva texty nabízejí pohled oboru historie. Zásadní proměnu charakteru měst, která souvisela s jejich růstem, ale zejména

s rozvojem dopravních technologií, popisuje text historičky **Michaely Závodné**. Opět tak navazuje na předchozí témata spojená s mobilitou. Autorka pro zpracování otázky vybírá Ostravu, konkrétně její vývoj mezi lety 1918–1938. Text reflektuje nejen městský, ale i širší kontext celého regionu, který je v případě Ostravy podstatný. Ukazuje také význam řešení hromadného transportu pro formy správy města i regionu. Také **Aleš Binar** se specializuje na ekonomické a správní dějiny. Ve svém textu se zabývá administrativní stránkou vzniku města, kterou dokumentuje na příkladu Kravař „jmenovaných“ městem v roce 1960 mimo jiné v rámci mocenskopolitické hry komunistických národních výborů.

Posledním textem se tak vracíme zpět k prvním příspěvkům, které odkazují k významu místa v mocenských a politických vztazích všech společenských systémů. Proměny významu, který je do míst vkládán interakcí jejich uživatelů, jsou důležitým projevem sociální změny v (urbánním) prostoru – místa zůstávají, ale pro každou další generaci mohou znamenat cosi jiného. Někdy jejich důležitost klesá tak, že mohou, podobně jako významné trasy starého industriálního města, tiše zaniknout. Jindy může být jejich asanace hlasitým projevem nového společenského řádu.

editorky

VÁCLAVSKÉ NÁMĚSTÍ – PROMĚNY PRAŽSKÉHO KORZA V MODERNÍ DOBĚ

Blanka Soukupová

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze

Abstrakt¹

Součástí střeoevropského města přelomu 19. a 20. století se stal také moderní bulvár. V Praze vzniklo moderní městské jádro na Novém Městě. Vlastním moderním centrem se stalo Václavské náměstí. Studie sleduje proměny jeho vzhledu na pozadí proměn jeho funkcí od 90. let 19. století až do roku 1989. Nejdůstojnější éru zažilo náměstí v období první republiky, kdy se změnilo na první československé náměstí. Jako takové bylo svědkem všech událostí prvorepublikových dějin. Za protektorátu prošlo érou desakralizace. Po druhé světové válce bylo zastíněno historickým Staroměstským náměstím. Po komunistickém převratu (1948) se nová politická garnitura pokusila o jeho překódování. Paralelně však vytvořila vizi nového ideového středu města; Václavské náměstí mělo zůstat obchodním a zábavním centrem. V letech 1968 a 1989 se však obnovila jeho výrazná politická funkce.

Motto: „Pražský Václavák je víc než pouhé náměstí. Je to živé srdce naší země“ (Kropp 2008: 5).

„Václavák je originální tím, že to vlastně ani není náměstí, ale typický velkoměstský bulvár, široká ulice ... Václavák opravdu není typické náměstí, ale koryto živé řeky s řadou ostrůvků a tíšin uprostřed proudu, s přistavními moly hotelových předzahrádek na březích,

1 Tato studie byla vypracována v rámci řešení výzkumného záměru UK v Praze, FHS „Antropologie komunikace a lidské adaptace“ (MSM 0021620843).

s odbočkami do postranních přítoků a hlavně do tajemně potemně-
lých tůní průchodů a pasáží.“

(Dvořák 2008: 6)

„Nemaje přítele v tom chladném světě širém,/ zrazen a vydán v plen
zlé pekel zplodiné,/ Tvůj národ zmučený jen k Tobě v hoři sirém/
se mohl přivinout v své těžké hodině.“

(Kříčka, Petr. 1946. „U pomníku svatého Václava.“
Svobodné slovo 2 /223/: 1)

ZROD MODERNÍHO MĚSTA

V posledním desetiletí 19. a v prvním desetiletí 20. století se středoevropské město potýkalo s problémem modernizace. Milníkem na této cestě byl v případě ani ne dvousettisícové Prahy,² právě tak jako Vídně, jejího nenáviděného vzoru, proces slučování čtvrtí města s předměstími a s příměstskými obcemi. (V Praze se oficiálně objevila myšlenka sloučení 6. září 1887.)³ Druhým předpokladem a zároveň symbolem modernizace města se stala změna jeho půdorysu; město se rozšiřovalo a současně se otevíralo dopravě, zejména elektrické tramvaji. V tehdejší rétorice komunálních politiků a zastánců modernizace obecně byl tento fenomén spojován s kvalitativním posunem hygieny ve městě a s jeho hospodářskou prosperitou (Soukupová 2009). V mnoha ohledech funkční, přesto však poněkud omezený pohled modernistů prosazujících asanaci⁴ ovšem vyvolal obrannou reakci: spontánní i řízený, posléze i institucionalizovaný obrat k paměti města a k jejímu zhmotnění: k památkám. Město se vrhel konflikt. Menšinová veřejnost si přála zakonzervovanou podobu

2 Dne 31. prosince 1890 měla Praha 175 751 civilních obyvatel a 6 779 aktivních vojáků (Erben 1892: 5). – Roku 1896 počet Pražanů stoupl na 186 328. 1897. *Věstník obecní královského hlavního města Prahy* (dále *Věstník*) 4 (5): 70.

3 1901. *Věstník* 8 (19): 170.

4 Osnova zákona o regulaci asanačního obvodu byla vydána 11. února 1893 (Ottův slovník 1903 /XII/: 521).

současného města (*zachování starobylého rázu Prahy*). Jejím nejznámějším mluvčím se stal spisovatel Vilém Mrštík, který v březnu 1897 ve svém notoricky známém pamfletu *Bestia triumphans* napsal proti pokračující asanaci, údajně (tedy podle Mrštíka) vydávané za reformu a pokrok:

„Praha svým příkladem stává se už jakýmsi nakažlivým morem páchnoucím peplechem všeho nevkusu a dovoleného barbarství; epidemický její puch zachvacovati začíná nejkrásnější stará města království (Pardubice) ... Praha stále si ještě není vědoma barbarského svého díla – pustoší a vandalisuje dál a není týdne, ba není dne, aby člověk se strachem nebral noviny do rukou, nedočte-li se tam zas, že nový nějaký ‚genius‘ za s o u h l a s u celé rady povstal s novým návrhem a patronou svou vložití hrozí i do těch míst, která po tolikerých bouřích a reptání považována byla za nedotknutelná: mostecká věž, židovský hřbitov, synagoga, proražení široké ulice ze staroměstského náměstí k Vltavě, sboření domů na severní straně Starom. náměstí a zastavení jich školní jakousi budovou, Vyšehradská skála s tunelem! ... – Hned je to komunikace, hned zdravotnictví, hned zájem o jakési oživení města a hned zase jakási fata morgana Veliké Prahy, jak si ji představuje vídeňský neb berlínský commis – voyageur. – Tyto důvody shrnuty bývají v jednu velikou frázi: ‚Zájem Prahy jako světového, hlavního města království českého toho žádá‘ atd. – ... kdo vylíčí ten český snobismus, bezhlavý shon po všem, co se nóbl, evropským, velkoměstským, civilizovaným zdá, rys, ve kterém se česká a slovanská povaha u nás jeví tak roztomile hloupě po česku? ... národ, který stále bude říkat ‚naše stověžatá matička Praha‘ a při tom tupě přihlížeti k tomu, jak mu všech těch sto věží zastavovat budou mořem ohavnou břídlící činžáků, ... národ, který neustále na jazyku má ‚naše drahá, krví předků posvěcená‘ Praha – a bude mrtvě přihlížet k tomu, jak mu před očima klenot jeho rozšlapávají.“

(Mrštík 1897: 3, 7, 20, 25)

Ani rozsáhlá aktivita Viléma Mrštíka, toužícího ovšem i po zachování moravské lidové písně, lidových zvyků apod., a dalších (Soukupová 2007: 18) ovšem tzv. amerikanizaci Prahy (Mrštík 1897: 18) nemohla zabránit. Starobylost, hrdá minulost, památky totiž jako by – alespoň v chápání modernistů – stály v kontrastu k současným

společenským potřebám (Soukupová 2009) a konečně i reálným podnikatelským zájmům (antisemita Mrštík uvažoval na tomto místě o židovské hrabivosti (Mrštík 1897: 18–19).

Většina politiků i obyvatel města si však přála změnu; za své zvýšené pohodlí, ztělesněné v novém komfortním typu středostavovského bydlení – v činžovním domě, ovšem zaplatila ztrátou intimity městského prostoru. Od této chvíle se poprvé psalo a mluvilo o amerikanizaci města: o jeho uniformním charakteru, o jeho anonymitě, o panující lhostejnosti mezi obyvateli. Město už nepředstavovalo osvojený prostor s mnoha záchytnými body (s konstantními městskými profesními typy, s městskými figurkami, s důvěrně známými hospůdkami a lidovými kavárnami, s ustáleným rytmem městských festivit). Před očima znejistělých obyvatel se proměňovalo v cizí výkonný stroj, který je popohání ke stále většímu chvatu. Městem se již údajně neputovalo, neprocházelo, ale pouze spěchalo (Soukupová 2009). V kontextu našich úvah je ovšem nejdůležitější ta skutečnost, že modernizace zcela proměnila také chápání centra města. Moderní město nejen „narovnilo“ své uličky, vystavělo činžáky, zmodernizovalo dopravu, zregulovalo své vodní toky, vybudovalo kanalizaci a vodárny, právě tak jako zastřešené tržnice, lidové lázně, veřejné toalety, parky (Soukupová 2009), ale také vytvořilo rovný, dlouhý bulvár. Zatímco Ferdinandova (dnes Národní) třída (tzv. Ferdinandka) a ulice Na Příkopě byly vyhrazeny středním a vyšším středním vrstvám (Obr. 1), bulvár měl být určen pro všechny Pražany. Byla mu přisouzena funkce demokratické městské instituce. Pro pražskou honoraci však zůstaly „první a reprezentační ulicemi města“ (výrok rytíře Jaroslava Pštrossa ve sboru obecních starších 10. ledna 1898) Příkopy. Jejich význam mělo zvýšit vyasfaltování jízdní dráhy ulice.⁵

ZROD MODERNÍHO BULVÁRU

Praha, v dobových charakteristikách metropole českých zemí, matka, srdce a hlava Českého království (takto se vyslovil o Praze Vladimír

5 1898. *Věstník* 5 (1–2): 2.

Obr. 1 Typ korzujícího pražského měšťana. Antisemitsky laděná kresba K. Muticha. Mutich, K. 1905. „Z korza.“ *Praha dvacátého století* I: 37.

Srb ve svém instalačním proslovu v roce 1900),⁶ získala svůj moderní frekventovaný bulvár právě v devadesátých letech 19. století. Stalo se jím Václavské náměstí, až dosud stojící ve stínu ulice Na Příkopě, v dobovém pojetí „salonu Prahy“, „nejčelnějšiho pražského korza“.⁷ Od osmdesátých let 19. století se Příkopy staly korzem pražských Němců a německých Židů. Češi našli své korzo na Ferdinandově (dnes Národní) třídě. Vlastní korzo bylo inovací převzatou z kultury západoevropských velkoměst, inovací s výrazným demokratizačním účinkem, institucí vzniklou ve druhé polovině 19. století (Klusáková 2003: 229, 230).⁸

„Velkoměstské jádro moderní Prahy přesunuje se ... na Nové město,“ konstatoval roku 1903 Ottův slovník naučný (Ottův slovník 1903/XX: 307). V knize Jak rostla Praha z roku 1939 je tehdejší vývoj Václavského náměstí hodnocen jako dobově nejpřekotnější:

„Ze starých prostorů vnitřního města má do konce XIX. století bohatý vývoj hlavně Václavské náměstí. Z počátku je to vyprázdněný prostor (asanační principy empiru!), ukončený nízkou architekturou Nobilovy brány, která mu velmi slušela a obklopený nízkými domy, s renaissančními a barokními průčelími, tedy se starým rázem, který se zachoval ještě přes polovinu století. Potom však přála si nová estetika města hlavní prostory mít osázeny stromořadími, byla zaujata všude pro zeleň, a tak bylo náměstí proměněno ve třídu, se 4 až 6 řadami stromů. Náměstí bylo v té době ještě osvětlováno velikými plynovými Niklasovými kandelábry, s karyatidami, které byly ostatně rozloženy stejnoměrně po všech hlavních prostorech Prahy a oživeno koňskou tramvají. V roce 1889 bylo náměstí ukončeno velikou hmotou Národního musea, o které nelze říci, že by se rozvrhem průčelí a měřítkem k prostoru připojovala. Na samém konci století měnily se nejen komunikační poměry, ale znovu i umělecké pojetí města a náměstí bylo opět vyprázdněno a osvětleno kandelábry s obloukovými lampami. Zcela na konci století projíždí tudy již elektrická dráha,

6 1900. *Věstník* 7 (1): 6.

7 1899. *Illustrovaný kurýř* 7 (234): s. p.

8 Česká historička Luďa Klusáková vyslovila rovněž zajímavou tezi, že se korzo dostalo do českého prostředí z prostředí italského prostřednictvím cestovatelské zkušenosti (Klusáková 2003: 232).

rostou první vysoké obchodní domy, a náměstí a jeho křižovatky naplňuje mladý velkoměstský ruch“ (Dědina, Filip, Guth, Hübschmann, Janák a Wirth 1939: 128–129).

Příčiny proměny Václavského náměstí v moderní centrum Prahy lze spatřovat jak v historické tradici, zejména ve vzpomínce na rok 1848, tak v jeho poloze ve středu města a především v jeho prostorosti. Těžko bychom hledali v centru města jiné takové místo.

„Václavské nám. dělí Nové město na hořejší a dolejší, jest 682.2 m dlouhé a až 60.7 m široké s plochou 3.83 ha a jmenovalo se až do našich dnů Koňským trhem (poprvé se pak vyskytuje r. 1362, nynější jméno vyskytuje se od r. 1848 od času lidové mše u sochy sv. Václava),“ uvádí se o rozměrech a názvu Václavského náměstí v Ottově slovníku naučném pod heslem Praha (Ottův slovník 1903/XX: 473). Na současníky působilo náměstí především vzdušným dojmem; oceňovali jeho nestísňenou jízdní dráhu a široké chodníky.⁹

Výhody Václavského náměstí, jeho jedinečnou polohu a také zakotvenost v národní historii brzy odhadli i obchodníci, kteří sem přenesli své obchody s výstavnými výkladními skříněmi. Zatímco z ulice Na Příkopě se stala doména bankovních domů, na Václavském náměstí se nakupovalo a každý večer se tu konalo hlučné korzo (výraz bulvár a termín korzo se v této době již začaly užívat synonymně).¹⁰ V květnu 1894 rozhodla městská rada o vydláždění jeho jízdní dráhy a chodníků, právě tak jako o vysazení stromořadí. Půda kolem stromů měla být chráněna železnou mříží.¹¹ V prosinci téhož roku odsouhlasila městská rada nákup lip.¹² Hlavní náměstí české Prahy mělo být tedy lemováno stromy, které se staly jedním z českých národních atributů z rostlinné říše. Obecní podniky: dlažba, elektrické osvětlení a stromořadí byly odevzdány k veřejnému užívání v roce 1895.¹³ Po svém zasazení tvrdě vysmívaná lipová alej¹⁴ začala po několika

9 O upravení jejich šířek rozhodl sbor obecních starších 8. dubna 1893. 1893. *Illustrovaný kurýr* 1 (98): s. p.

10 Srov. 1895. *Illustrovaný kurýr* 3 (93): s. p.

11 1894. *Věstník* 1 (8): 98.

12 1894. *Věstník* 1 (15): 150.

13 1896. *Věstník* 3 (2): 13.

14 1899. *Illustrovaný kurýr* 7 (202): s. p. – Lípy pocházely z Trutnovska. 1895. *Illustrovaný kurýr* 3 (93): s. p.

letech poskytovat v parném počasí příjemný stín. Ke klidné atmosféře a k celkové pohodě přispívaly i železné besídky, které byly zřizovány před kavárnami a hospodami.¹⁵ K oblíbě této části Prahy přispělo však i to, že byla od 10. dubna 1895 pravidelně osvětlena obloukovými lampami na elektrinu (Míka 1999: 182).¹⁶ Jen pro srovnání: o rozšíření počtu svítlen na Staroměstském náměstí a o jeho vydláždění rozhodla městská rada až 21. října 1898.¹⁷ Příkopy a Ferdinandova třída byly osvětleny až roku 1901 (Ottův slovník 1903/XX: 521). Elektrické světlo se na Václavském náměstí však linulo i z výkladů obchodů progresivních židovských podnikatelů, kteří se inspirovali příkladem Berlína a Paříže. K průkopníkům nového typu prezentace zboží patřil velkoobchodník Ephraim Löbl (Václavské náměstí 12, od roku 1902), jenž proslul prodejem hedvábných látek v tzv. Lyonském domě.¹⁸ Roku 1900 začala náměstím projíždět elektrická tramvaj (Bečková 1993). Také tramvaje přispěly k demokratizaci společnosti. Zatímco na železnici existovaly třídy, v tramvaji usedala služka vedle milostpaní, dělník vedle důstojníka a úředníka.¹⁹

„Pražský lid miluje Václavské náměstí ... tato dlouhá, bezvýchodná nudle ... dává Pražákovi ilusi, že žije ve velkoměstě světového významu, na Václavském náměstí nalézá luxus, život a prostor,“ napsal Vladimír Neff v roce 1940 (Neff 1940: 207). Jít do města, to od této chvíle znamenalo jít do Nového Města pražského, do jeho srdce: na Václavské náměstí. Nové Město pražské nabízelo možnosti nákupu v luxusních i jednotkových obchodech; soustředily se tu úřady, školy, divadla, vinárny (Neff 1940: 197). V roce 1947 popsal primátor

15 Dne 12. září 1895 však obecní starší inženýr Kaftan kritizoval, že jsou pevně zapuštěny do chodníku. Znakem velkoměsta byly podle něho besídky mobilní. 1895. *Věstník* 2 (8): 75.

16 O zavedení elektrického osvětlení rozhodla městská rada 9. ledna 1894. 1894. *Věstník* 1 (2): 37. – K osvětlení byla vybrána dále Ferdinandova (dnes Národní) třída, Ovocná ulice, ulice Na Příkopě a ulice Hybernská. 1894. *Věstník* 1 (2): 39. – Již v červnu 1894 byly na Václavské náměstí umístěny kandelábrы. 1894. *Illustrovaný kurýř* 2 (173): 602.

17 1898. *Věstník* 5 (11): 67.

18 1900. „Moderně zařízená obchodní místnost.“ *Illustrovaný kurýř* 8 (340): s. p.

19 -b.- 1896. „Nedělní hovory.“ *Illustrovaný kurýř* 4 (60): s. p.

Václav Vacek atmosféru Václavského náměstí v této době těmito slovy:

„Václavské náměstí mělo většinou nízké dvoupatrové domy, uprostřed Václavského náměstí, od musea k Příkopům, byla široká lípová alej. Nebylo elektrické dráhy, od Mariánské ul. (dnešní tř. J. Opletala) vyjížděla s musea koňka. Kde dnes stojí palác Poštovní spořitelny, býval pivovar ‚U Primasů‘. Místo stíhlých stožárů elektrického osvětlení bývaly uprostřed náměstí mnohoramenné kandelábrы – osvětlení plynové. Myslbekův pomník knížete Václava tu ještě nestál.“²⁰

I z tohoto úryvku je zřejmé, že všem proměnám Václavského náměstí ještě nebyl konec. Bulvár stál na začátku velmi výrazných stavebních úprav. Nové stavby, nahrazující staré zbourané domy, vynikaly přitom výškou a výstavností. V letech 1894–1896 byl vystavěn Wiehlův dům podle vlastního projektu majitele, v letech 1899–1900 secesní dům čp. 777–II, první pražská práce architekta J. Kotěry (Dějiny Prahy 1999: 182, 187). Největší pozornosti se dostalo roku 1905 otevřenému přepychovému secesnímu hotelu Viléma Haunera U arcivévody Štěpána /Arcivévoda Štěpán (dnes Evropa, před válkou Šroubek)²¹ a paláci Koruna, první pražské železobetonové stavbě ve stylu geometrizující secese, která vyrostla v letech 1911–1914 na místě bývalého barokního domu U Špinků se slavnou Vídeňskou kavárnou (Bečková 1993). K dalším luxusním stavbám náležel novo-barokní palác Assicurazini generali, který nahradil renesanční dům U Císařských, zbořený roku 1895 (Bečková 1993).

Rubem tohoto luxusu bylo vylidňování Václavského náměstí a centra města obecně. Dolní a nižší střední vrstvy se, přes obavy správy města, stěhovaly již od počátku 20. století za levnějším nájemným na periferie.²²

20 Vacek, Václav. 1947. „Praha před padesáti lety.“ *Věstník* 3 /L/ (1): 4.

21 Tisk si všiml nákladnosti stavby, vybraného vkusu majitele, moderního vzhledu hotelu a jeho praktičnosti. 1905. *Illustrovaný kurýr* 14 (204): Příloha.

22 1902. *Věstník* 9 (16): 103.

Obr. 2 Václavské náměstí v době česko-německých konfliktů. Provokativní bummely pražských německých vysokoškoláků na Můstku v roce 1898. 1898. „Bummel v lednu 1898.“ *Pražský ilustrovaný kurýr* 1898 (21): s. p.

POLITIZOVANÝM PROSTOREM MODERNÍ PRAHY

Dobu klidu, respektive hlučné večerní zábavy na Václavském náměstí, však střídaly exponované okamžiky. Všechna tři pražská korza se v období před první světovou válkou stala místem demonstrací, které se mezi nimi volně přelévaly. V prosincových bouřích 1897 kamenoval dav i dvě německé restaurace na Václavském náměstí.²³ Šlo o reakci na pád jazykových nařízení pro Čechy (1897), pád, jemuž předcházela nesmiřitelný boj českých a moravských Němců, právě tak jako Němců v alpských zemích, kteří odmítali uznat Čechy za

²³ 1897. *Pražský denník* 32 (275): 3.

Obr. 3 1898. „Praha 16. března 1898.“ *Pražský ilustrovaný kurýr* 1898 (75): s. p.

jeden ze státotvorných národů rakousko-uherské monarchie (Kořalka 1996: 168). Velmi sugestivně atmosféru prosincové Prahy popsal i Norbert Mrštík, bratr Viléma, v dopise do Divák (Nedosněné sny: 126–127). V lednu a březnu (16. 3.) 1898 byl vybrán Můstek za místo provokativních bummelů pražských německých studentů (19. 1.). Buršákům ve stejnokrojích byl vyhrazen levý chodník, střed patřil strážníkům udržujícím pořádek, napravo chodili čeští studenti v sokolských čapkách i v čamaře a sociální demokraté s typickými demokratickými širáky a rudými vázankami (Obr. 2 a 3).²⁴ Bummely se pak opakovaly i v únoru 1904, v listopadu 1905 a v říjnu 1908

²⁴ 1898. *Ilustrovaný kurýr* 6 (20): I. příloha.

(Kořalka 2002: 45) a staly se příčinou stížnosti Jana Podlipného ve sboru obecních starších.²⁵ Obecně lze napsat, že německá menšina v Praze usilovala jejich prostřednictvím o posílení německého života ve městě, zatímco výrazně většinová česká Praha hájila český charakter hlavního města Českého království. Na německé straně narůstal vliv radikálních nacionalistů a od roku 1897 se opakovaně ozývalo heslo *Los von Prag* (Kořalka 2002: 45).

Fakt, že náměstí sloužilo i jako významný politizovaný prostor, dosvědčovala i ta skutečnost, že jím již před první světovou válkou procházely manifestační pohřební průvody uspořádané na počest významných osobností českého života. Tyto průvody dokumentovaly naopak český nárok na tento prostor a obecně český nárok na celou Prahu. 22. března 1914 byl takovýto průvod ze Staroměstského náměstí přes Příkopy a náměstí Václavské k Olšanům vypraven právě Podlipnému, jenž v letech 1897–1900 zastával funkci starosty královského hlavního města Prahy.²⁶

Všechna tři korza ovšem také soupeřila v pozitivním duchu. V červnu 1901, při příjezdu císaře do Prahy, byly podle staročeského *Illustrovaného kurýra* nejlépe dekorovány Příkopy, osvětlené elektrickými žárovkami a elektrickými slunci.²⁷ Na dolním Václavském náměstí však podle téhož zdroje stála „největší a nejnákladnější pražská slavo-brána“, ozářená bílými a červenými žárovkami.²⁸ (I v tomto případě byla tedy respektována česká národní barevná symbolika.) Rivalita mezi Václavským náměstím a korzou Na Příkopě byla ovšem založena nikoliv pouze nacionálně, ale také sociálně, jak to odpovídalo lepší situovanosti německé Prahy.

„Široká pasáž Příkopů je lhostejna ve své majestátnosti jedné z hlavních tříd hlavního města, hrdá na svůj význam a na svoji pověst, jejíž všechno cítění a jednání je spjato zákonem etikety. Přímé čáry jejích chodníků, daleké linie, plné ruchu a šumu způsobného, umírněného, rozvážného, se vyjímají monotonně, bezvýrazně. Je tu příliš mnoho strojenosti, jakési salonní elegance – je to jakoby jakási škola

25 1908. *Věstník* 15 (23): 140.

26 1914. *Věstník* 21 (3–4): 37–39.

27 1901. *Illustrovaný kurýr* 9 (167): s. p.

28 1901. *Illustrovaný kurýr* 9 (168): s. p.

tanečního mistra, která svoje lekce o uhlazených pohybech a šroubovaných dvornostech přenesla na ulici. Ano, Příkopy jsou svoje jenom tehdy, jsou-li naplněny lidmi. Jejich kamenná fysiognomie je však zoufale teskná za horkých letních nedělních odpolední, kdy tu všechna frekvence promenády vymírá a kdy odtud mizí všechno, co zde zdomácnělo zvykem a tradicí,“ napsal ještě v roce 1939 o sociální eleganci a zároveň o výlučnosti ulice Na Příkopě Edgar Th. Havránek.

(Havránek 1939: 248)

HLAVNÍM NÁMĚSTÍM PRAHY A STÁTU

Nejdůstojnější éru však zažilo Václavské náměstí, od roku 1912 až 1913 se sochou sv. Václava,²⁹ v období první republiky.³⁰ „Matička Praha jako hlavní město republiky se stala obcí nesmírné důležitosti, dožila se postavení nejpřednějšího, prvního města ve státě,“ napsal v roce 1939 Edgar Th. Havránek (Havránek 1939: 42). Významu Prahy měl odpovídat i význam Václavského náměstí. Ostatně: Masarykův slovník naučný připomínal pouze tři významná pražská náměstí: historické Staroměstské, reprezentační a nyní hlavní Václavské (dolní Václavské náměstí označil dobový tisk jako „tepnu pražského života“)³¹ a Karlovo (Masarykův slovník 1931/V/: 946). Hierarchii mezi náměstími zdůraznil i architekt Pavel Janák, v jehož chápání zůstalo náměstí Staroměstské „nejhistoričtější“, náměstí Václavské se pak stalo „nejprvnějším náměstím naší přítomnosti“. Až první republika z něho ovšem udělala „prostor pro slavné výjevy a veřejné projevy národního života“. Této nové roli měla podle Janáka odpovídat

29 Historici Zdeněk Hojda a Jiří Pokorný spojili vztyčení nového svatováclavského pomníku s novou logikou komunikace po výstavbě Královských Vinohrad, kdy se Václavské náměstí stalo rušnou zónou v celém svém prostoru (Hojda a Pokorný 1997: 106).

30 Hlavní město Praha mělo v roce 1921 celkem 676 657 obyvatel a v roce 1930 jich bylo už 848 081 (Masarykův slovník 1931/V/: 944).

31 1923. „Kousek Paříže v Praze.“ *Pražský ilustrovaný zpravodaj* 3 (131 /22/): s. p.

i jeho úprava. Je zřejmé, že i ta vycházela z dobové české mentality, jež pokládala pád monarchií a vznik republiky za dlouho očekávaný, krůček po krůčku prosazovaný a vrcholný český národní triumf. V této atmosféře se jevil rakouský stát jako vězení, v němž byla i Praha odstrkována a poškozována, snížena do role provinčního města. Až po převratu se údajně mohla vymanit ze své malosti a zakřiknutosti, neschopnosti velkých městských plánů (Soukupová 1994: 47, 52). Poslední podoba Václavského náměstí z doby kolem roku 1900 počítala se širokou komunikací a s úzkými chodníky. Akáty nahradily stožáry elektrické dráhy a střed náměstí zůstal pustý. Proto se osou „nejpolitičtějšího“ náměstí měl podle Janákovy revitalizační úpravy stát právě monumentální středový chodník, široký 13 až 26 metrů, lemovaný pomníky významných Čechů (Karel Havlíček Borovský, František Ladislav Rieger /Riegerova socha od Josefa Václava Myslbeka, dosud umístěná v Riegerových sadech, měla být přemístěna právě do tohoto prostoru/). Na monumentalizované náměstí, kde by dostali zelenou především „chodci“ a „prochazeči“, se mělo vcházet oslavnou bránou umístěnou v dolní části náměstí – památníkem na oslavu legií (jež umožnily vznik státu) a republiky. Zvláště instruktivně vysvětlil architekt Janák symboliku brány, jejíž představa korespondovala s představou Prahy jako velkého města přítomnosti a budoucnosti, jako velkoryse plánovaného velkoměsta:

„Nemůže být jistě vhodnější formy ... než je vítězná brána, zdvíhající se na prvním našem náměstí a přepínající obloukem cestu, kudy prošly tak významné průvody a projevy. Brána už tím, že jí prochází život města a národa o slavných příležitostech, se spojuje s městem lépe, než sebe monumentálnější památník. Mimo to pomník, který by měl mnoho vyprávěti, by vyrostl do ohromnosti, kdežto brána svou ojedinělostí vzhledu zůstává i v omezených rozměrech nejokázalejším památníkem. A ještě něco: souhrn slavných dějů a událostí, které naši republiku duchem i činem založily, lze sotva čím úměrnějším oslaviti a zhmotniti než branou, jež otvírá se k nové budoucnosti. V celé naší minulosti – byť tolik slavné – není nic, čemu by byla brána tak pravým zpodstatněním.“³²

32 Janák, Pavel. 1919. „Úprava náměstí Václavského.“ *Zlatá Praha* 36 (17–18): 142.

Janákova představa náměstí pro potřeby národa, jakéhosi národního fóra,³³ v neexponovaných okamžicích místa veřejných letních koncertů a kavárenského posezení, nebyla sice realizována architektonicky, fakticky však místo tímto způsobem v meziválečné době začalo fungovat. Bez nadsázky lze říci, že bylo svědkem všech klíčových událostí prvorepublikových dějin. 28. října 1918 tu byl vyhlášen československý stát (Bečková 1993). Centrum manifestačních průvodů bylo tehdy u tzv. Slovanské lípy před hotelem Zlatá husa (Klimek 1998: 189–190). V prosinci téhož roku vítali Pražané na Václavském náměstí prezidenta T. G. Masaryka po jeho návratu z emigrace. V únoru 1920 zažilo náměstí vítání prvního pluku sibiřského vojska, navrátilivšího se do vlasti.³⁴ V roce 1929 bylo svědkem slavnosti tisíciletého výročí úmrtí sv. Václava. V režii československého státu byla posílena vojenská část oslav (Hojda a Pokorný 1997: 114)³⁵ (Obr. 4). 29. června 1932 defilovali na bulváru cvičenci IX. všesokolského sletu (Bečková 1993). V září 1937 procházel pod pomníkem špalírem krojovaných členů spolků Masarykův pohřební průvod.³⁶ V roce 1938 se tu konal první společný První máj (Obr. 5), svátek, který byl dosud ve znamení stranickosti.

„Shromáždili jsme se na památné půdě Václavského náměstí před pomníkem národního světce a legendárního bohatýra knížete Václava, abychom společným hlasem ve svornosti myslí i srdcí manifestovali před národem i před světem, že pevně a věrně stojíme na svých právech národních i lidských,“ prohlásil primátor Petr Zenkl k davu 120 000 shromážděných manifestantů.³⁷ Na svém „Václaváku“ prožili Pražané také emocemi prosycené mnichovské dny. „Tisícové davy mlčky naslouchaly. Muži i ženy plakali. Stařeny klečely na schodech

33 Tamtéž, 141–142.

34 1920. *Praha 2* (6): s. p.

35 Přes oslavovanou jednotu národa doutnal pod povrchem slavnosti rozpor mezi státem a církví, pokrokáři a klerikály (Hojda a Pokorný 1997: 115).

36 „Srdce Prahy, vždy svědek dějinných událostí národa, bylo zahaleno v těžký smutek. Průvod šel špalírem krojovaných spolků a alejí smutně vlajících praporů kolem pomníku sv. Václava,“ popisoval pohřeb Pražský ilustrovaný kurýr. 1937. *Pražský ilustrovaný kurýr*, zvláštní vydání.

37 1938. „Oslava 1. máje v Praze.“ *Věstník* 45 (18): 385.

Obr. 4 Prvorepublikové slavnosti tisíciletého výročí úmrtí sv. Václava (Fojtík a Prošek 1991: 31).

bronzové knížecí sochy,“ vzpomínal František Kubka, filolog, historik a spisovatel (Kubka 1969: 25), na atmosféru Václavského náměstí, kde se ještě 22. září 1938 konala manifestace na obranu republiky po kapituláčním rozhlasovém projevu Jana Surového, československého generála, hrdiny od Zborova.

Zbývá snad ještě dodat, že politický význam náměstí zvýšil i jeho obchodní prestiž. Kdo chtěl v Praze za první republiky něco znamenat,

Obr. 5 Sociální demokraté ve sletovém průvodu na Václavském náměstí v roce 1938. 1938. *Světovýzor*. 399.

usiloval o své sídlo právě zde. Roku 1928–1929 na bulváru vybudoval architekt Ludvík Kysela Bat'ův Dům obuvi (Bat'ův palác), v této době nejprogressivnější evropský obchodní dům (Dvořák 2008: 10). Ve stejném období vyrostl palác Fénix, na jehož výstavbě se podílel architekt J. Gočár, v letech 1929–1931 pak novoklasicistní budova Poštovní spořitelny (dnes Komerční banka) od architekta Františka Roitha (Dějiny Prahy 1998: 219, 221).

Politicko-obchodní význam náměstí doplňovala funkce zábavní. Zvláště dolní náměstí bylo živou tepnou pražského života, oním pověstným „kouskem Paříže v Praze“.³⁸

PONÍŽENÝM A DESAKRALIZOVANÝM PRAŽSKÝM PROSTOREM

Symbolického významu Václavského náměstí si však byli vědomi i němečtí okupanti. Dne 17. března 1939 zde proto uspořádali přehlídku tankového vojska.³⁹ 19. března defilovaly na Václavském náměstí jednotky říšskoněmecké péchoty, dělostřelectva, projížděly tu německé tanky, obrněné transportéry, procházeli výsadkáři (Dějiny Prahy II. 1998: 372). 5. dubna vykonal na náměstí přehlídku říšské obrany Konstantin von Neurath, jenž se tímto způsobem oficiálně ujal své funkce říšského protektora.⁴⁰ Před pomníkem sv. Václava stála německá polní kuchyně (Bečková, 1993), která nabízela zdarma Pražanům Eintopf – sytou polévku. Zatímco o polévku velký zájem nebyl, Václavské náměstí (zejména jeho část od Můstku k Vodičkově ulici) zůstalo i v prvních letech okupace živým lidovým korzdem.⁴¹ Náměstí i nadále plnilo svou zábavní funkci. Změna přišla v létě 1942, po atentátu na říšského protektora Reinharda Heydricha. Nacistické a kolaborantské úsilí o jeho politické překódování vyvrcholilo 3. července 1942, kdy se pod sochou sv. Václava shromáždilo 200 000 Pražanů, kteří byli nuceni manifestovat věrnost českého národa Velkoněmecké říši v jejím údajném boji za novou Evropu.⁴² I v tomto případě vystoupil sv. Václav z protektorátní propagandy jako první Čech,

38 1923. „Kousek Paříže v Praze.“ *Pražský ilustrovaný zpravodaj* 2 (145/36).

39 1939. *Pražský ilustrovaný zpravodaj* 1939 (12 /955/): 3.

40 1939. *Pražský ilustrovaný zpravodaj* 1939 (15 /958/): 2.

41 1939. „Korzo zase ožilo.“ *Pražský ilustrovaný zpravodaj* 1939 (39 /982/): 15. „Při promenádě se ukazují modely nových obleků, na korso putují prostá srdce,“ objasnil údajný rozdíl mezi sociálně vyšší promenádou a korzdem *Pražský ilustrovaný zpravodaj*. Tamtéž.

42 1942. „Přísaha věrnosti národní pospolitosti.“ *Pražský ilustrovaný zpravodaj* 1942 (28 /1127/): 1.

který údajně pochopil německou ochrannou úlohu vůči českému národu. Na závěr manifestace ministr Emanuel Moravec prohlásil:

„Zde pod pomníkem českého patrona, který dobře viděl vývoj, který začal tu nejsprávnější politiku před tisíciletím, zde si všichni slibme věrnost ... V poměru českého národa k Velkoněmecké říši se za celých tisíc let, které nás dělí od doby svatováclavské, nic nezměnilo. Vždy, když jsme šli věrně s Říší, byli jsme silným a slavným národem. Postavili-li jsme se však proti Říši, české země upadaly a měnily se ve válečnou poušť ... Buďte vděční našemu vůdci Adolfu Hitlerovi, který uvěřil našemu ujištění, že český národ nemá a nikdy nebude mít nic společného s dobrodruhem Benešem a že český lid svorně bude stát za svou zákonnou vládou a že bude poslouchat svého staříčského presidenta, kterému v jeho politice byl svatý Václav vzorem a posilou.“

(V hodině 1942: 105–106)

Zdá se, že Pražané nacházeli životní rovnováhu alespoň v humoru. Mnoho dobových anekdot bylo situováno právě do tohoto prostoru. Např. jeden z vtípů kolujících za druhé republiky informoval, že bude zbourána socha sv. Václava. Nahradí ji socha Berana, na němž bude sedět Hitler.⁴³

POLITICKÝ PROPAD A NOVÝ VZESTUP NÁMĚSTÍ

Po osvobození Václavské náměstí, za okupace zneužitá a desakralizovaná, svým významem soupeřilo s náměstím Staroměstským. Zničení hrobu Neznámého vojína za okupace a tragický osud radnice v květnových dnech změnil chápání srdce města: Bylo jím znovu historické Staroměstské náměstí. To také, spolu s Hlavní poštou v Jindřišské ulici, s Libní a Pankrácem a s Masarykovým nádražím, bylo chápáno jako „místo největších bojů v Praze“.⁴⁴ Václavské

43 1945. *Dikobraz* 1 (5): 6.

44 1945. „Pražský lid přísahá věrnost odkazu revoluce.“ *Práve* 2 (107): 1.

náměstí, jen částečně poničené (Obr. 6),⁴⁵ muselo projít nejprve čistným rituálem: tím se stal průjezd prezidenta Edvarda Beneše při jeho návratu do vlasti 16. května 1945⁴⁶ a rozloučení s Rudou armádou 15. listopadu 1945 u sochy sv. Václava.⁴⁷

26. října 1945 se konala na náměstí manifestace na podporu dekretů o velkém znárodnění.⁴⁸ V dubnu 1946 se náměstí stalo jedním z center Všeodborového sjezdu. „Jdete Václavským náměstím a na domě je lešení. Myslíte si, co tu budou bourat, nebo stavět. Jdete druhý den a na budově je veliký znak ROH a hesla Revolučního odborového hnutí,“ psal odborářský deník *Práce*.⁴⁹ Prvního května prošlo náměstím 45 000 národních socialistů, 30 000 sociálních demokratů, 8 000 lidovců a 150 000 komunistů. Národněsocialistický průvod vyústil na Staroměstském náměstí, sociálnědemokratický vyvrcholil na náměstí Republiky, lidovecký pak na náměstí Malostranském.⁵⁰ V květnových dnech 1946 si však Praha na náměstí připomněla ještě výročí květnového povstání a v předvečer 5. května památku padlých.⁵¹ Václavským náměstím byla 4. května na katafalgu vezena urna s popelem 1 800 popravených a umučených českých vlastenců, popelem, který během války zachránili zaměstnanci krematoria.⁵² K tzv. Dni věrnosti a jednoty 5. května se shromáždilo 120 000 manifestantů. Čestná stráž donesla na Václavské náměstí

45 Z významných památek byl poničen Wiehlův dům, majetek České akademie věd a umění. Při jeho opravách se rozhořel spor o podloubí, jehož výstavbu prosazoval magistrát. pa. 1946. „Zápas o nároží Václavského náměstí.“ *Svobodné slovo* 2 (297): 4.

46 -rf.- 1945. „V srdci Prahy.“ *Právo lidu* 48 (6): 3.

47 1945. „Rozloučení s Rudou armádou v Praze.“ *Věstník* 1 (22–23): 455; 1945. „Rudá armáda – Osvoboditelka zůstane ve všeobecné paměti lidu.“ *Práce* 1 (162): 1.

48 (Kim). 1945. „Dekrety o zestátnění zpečetěny souhlasem staniců.“ *Práce* 1 (144): 1.

49 1946. „Praha před sjezdem.“ *Práce* 2 (93): 4.

50 1946. „Slavný svátek osvobozené práce.“ *Práce* 2 (104): 1.

51 kfs. 1946. „Slavná přísaha na Václavském náměstí.“ *Právo lidu* 49 (106): 1; Drda, Jan. 1946. „Živý oheň příkladu padlých.“ *Práce* 2 (106): 3.

52 1946. „Praha vzpomíná umučených a padlých.“ *Svobodné noviny* 2 (105): 5. Viz i Nekvasil, Jaroslav. 1946. „Slavnostní převezení pozůstatků obětí

Obr. 6 Wiclhův dům po druhé světové válce. 1949. *Praha 1* (19): 6.

štafetu ohně z Lidic.⁵³ Při příležitosti oslav prvního výročí osvobození přijel do Prahy i sovětský maršál I. S. Koněv, jenž na dolním náměstí vykonal 8. května přehlídku čestné rotы pražské posádky.⁵⁴ V následujících dnech se Václavské náměstí proměnilo na jedno

nacismu z krematoria do Památníku osvobození.“ *Věstník II /XLIX/* (20): 319–320.

53 1946. „5. květen – den věrnosti a jednoty.“ *Právo lidu* 49 (106): 1.

54 1946. „V maršálu Koněvovi zdravíme SSSR a Praha vítá své hosty.“ *Právo lidu* 49 (107): 1; 3.

z kolbišť předvolebních bojů (Obr. 7). 28. října 1946 se tu konala manifestace na podporu dvouletého hospodářského plánu.⁵⁵

Po Únoru se primátorem nově ustavené rady Ústředního národního výboru hlavního města Prahy stal v březnu 1948 znovu komunist JUDr. Václav Vacek (komunisté měli obsazenou i funkci druhého náměstka).⁵⁶ Nová politická garnitura zprvu prvořadí význam Václavského náměstí zpochybnila. Za průkopnické místo doby byla označena pražská periferie.⁵⁷ Staroměstské a Václavské náměstí mělo být doplněno o konkurenční „nová náměstí socialistické doby“: náměstí Budovatelů, náměstí na Letné a náměstí v Holešovicích. Ideový střed města se měl přesunout do osy Čechova mostu: naproti Stalinovu pomníku. Megalomanská komunistická propaganda chtěla vytvořit protějšek Pražskému hradu a budově ÚV KSČ.⁵⁸ Snaha překodovat symbolicky i fakticky hlavní město vedla Radu ÚNV dokonce k zamítnutí umístění laviček na Václavském náměstí: Lidé měli údajně odpočívat na nábřeží a v parcích, nikoliv v hlučném a prašném velkoměstě.⁵⁹ Ve skutečnosti se však nová politická reprezentace obávala vzpomínky na prvorepublikové a poválečné náměstí otevřených politických diskusí. Proměna životního stylu navíc vedla k zániku tradiční podoby korza. Nová společnost přijala jako svůj vzor mentalitu dolních vrstev. Totální zaměstnanost žen ve výrobě i jejich vysoké mimopracovní vypětí (práce v domácnosti, tzv. druhá směna) nepřály korzování stejně tak jako proklamovaný dobový ideál pracujícího člověka: horníka nebo dělníka v montérkách. Dámy ze středních vrstev sedící v kavárnách se pak staly terčem nelítostné komunistické karikatury v Dikobrazu, satirickém týdeníku.

55 -chb- (Cháb, Václav.) 1946. „Václavské náměstí v hodinách slávy a radosti.“ *Národní osvobození* XVII (249): 1; 1946. „Počínáme velkou epochu svých dějin.“ *Právo lidu* 49 (248); 1946. „Zákon o dvouletce podepsán v den 28. října.“ *Svobodné noviny* 2 (248): 1.

56 1948. *Věstník* 51 (10): 219.

57 Roleček, J. 1948. „Malíř pražské periferie.“ *Věstník* 51 (20): 463.

58 Rozhovor s inženýrem Vladimírem Chamrádem, náměstkem primátora a plánovacím referentem ÚNV. 1951. „Rodí se plány socialistického města.“ *Nová Praha* 54 (25–26): 482.

59 1948. *Praha* 1 (1): 4.

DIKOBRAZ

Ročník 11 • Číslo 22 • 29. května 1946 • Cena 3 Kčs

V ten poslední den. „A tadyhle toto je, strejčku, ta socha svatého Václava.

Kreslil O. Šabara

Obr. 7 Karikatura vzhledu Václavského náměstí před květnovými volbami v roce 1946. 1946. *Dikobraz* 2 (22): 1.

Na V. krajské konferenci o lidové správě 6.–8. května 1949 Rudolf Slánský, generální tajemník KSČ, nárokoval již ovšem pro novou politickou moc (oficiálně pro dělníky, kteří tvořili necelou třetinu Prahy) městský prostor v jeho úplnosti: „Praha se musí stát městem pracujícího lidu, musí se jím stát svým sociálním složením, svým vnějším charakterem, a to nejen na periferiích, ale i ve svém středu.“⁶⁰ Tomu odpovídala i ta skutečnost, že již na jaře 1949 bylo Václavské náměstí znovu využito k agitačním účelům. Byla tu umístěna náborová výstavka pro sběr surovin a maňásková scéna.⁶¹ Tato loutková scéna komunálního Náborového podniku hlavního města Prahy hrála v roce 1949 hru „Radostnější vánoce první pětiletky“,⁶² na přelomu roku 1949 a 1950 pak šest týdnů hru „V nouzi poznáš přítele“,⁶³ oslavující Sovětský svaz jako osvoboditele Československa. V květnu 1949 uspořádal Ústřední národní výbor hlavního města Prahy na náměstí rozsáhlou výstavu k IX. sjezdu KSČ. Základní ideou výstavy, která měla dokazovat „zvýšenou produktivitu práce a blahodárnou moc vítězného lidu“, byla prezentace socialistické výstavby Československa a jeho podílu na tzv. světovém míru a významu spojenectví států se Sovětským svazem a s dalšími lidově demokratickými zeměmi. Výstavními panely se staly výkladní skříně po obou stranách náměstí. První expozice patřila Revolučnímu odborovému hnutí. Následovala prezentace průmyslu, ministerstev a organizací. Na místě dvou zbořeníšť vyrostl pavilon „Pětiletky“ a stálá výstavka komunálních podniků hlavního města Prahy. I tato velká akce dokazovala, že strana „nejrušnější tepnu, srdce města“ již dokonale ovládla. Prostor byl ideově zabrán jako posvátné místo prolité „proletářské krve“. V komentáři k výstavě, konané pod heslem „S Klementem Gottwaldem k socialismu“ (obrovská prezidentova fotografie zdobila průčelí Národního muzea),⁶⁴ se psalo:

60 1949. „Krajská konference o lidové správě.“ *Praha 1* (21): 3.

61 Balzer, V. 1949. „Maňáskové to v Praze vyhráli!“ *Praha 1* (18): 11.

62 1950. „Loutková scéna náborového podniku pod vánočními stromy.“ *Praha 53* (2): 15.

63 Hru zhlédlo asi 60 000 Pražanů. 1950. *Praha 53* (3): 14.

64 Bonhardová, Nina. 1949. „Výstava socialistického budování ČSR.“ *Praha 1* (23): 6.

„Václavské náměstí bylo v minulosti svědkem mnoha bojů proletariátu proti přísluhovačům buržoasie a kapitalismu ... Na Václavském náměstí, kde vjížděli ozbrojení strážníci na koních do demonstrujících dělníků, kde bývaly rozháněny májové průvody komunistů a zatýkáni nejlepší ze soudruhů, v těchto místech bude každá výkladní skříň zrcadlem a pádným důkazem zvýšené produktivity práce a blahodárné moci vítězného lidu.“⁶⁵

Po skončení výstavy objasnil Ústřední národní výbor hlavního města Prahy výběr místa podruhé:

„Byl to smělý a hrdý plán, hodný socialistických budovatelů, jejichž kolektivnímu citění a touze, aby všichni občané Prahy byli nejen diváky, ale i účastníky, rádcí a pomocníky velkého díla, – nestačily ani největší prostory, jimiž disponuje hlavní město. Proto byla vybrána nejrušnější tepna, srdce města, jež se stalo výstavní síní, v níž do velkoměstského lomozu a ruchu, do klaksonů aut a řinčení tramvají zazněl radostný rytmus socialistické výstavby země, zněl tep práce – životelky, práce milované, jejíž trůn si stavíme vysoko a český pevně, zazněl náš nesmlouvavý podíl na boji za světový mír.“⁶⁶

Nakonec tedy zvítězila centrální poloha „Václaváku“. V březnu 1953 byla uspořádána tryzna za J. V. Stalina právě na tomto místě. Stalinův obraz v černém rámu byl umístěn na průčelí Národního muzea.⁶⁷ V padesátých a šedesátých letech začalo být Václavské náměstí využíváno jako místo masových prvomájových manifestací.⁶⁸ Jejich scénář byl obdobný: Průvod zahájili vlajkonoši a pionýři s kytičkami rudých karafiátů s trubači. Poté prošli náměstím sportovci, studenti, včetně studentů z Koreje a Latinské Ameriky, herci

65 Kaucký, František. 1949. „Výstava budovatelského úsilí Prahy.“ *Praha* 1 (20): 3.

66 „Výstava socialistického budování ČSR“: 6.

67 1953. *Praha* 56 (5): 69.

68 Připomeňme si, že před únorovým převrátím probíhaly čtyři prvomájové oslavy. V roce 1946 manifestovali na Václavském náměstí komunisté. Sociální demokraté konali První máj na náměstí Republiky. Národní socialisté se shromáždili na Staroměstském a lidovci na Malostranském náměstí. Všechny průvody vycházely z Václavského náměstí. 1946. „Pražský máj 1946.“ *Národní osvobození* XVII (102): 1.

Národního divadla. Po několika hodinách průvod, v němž byly ne-seny rudé vlajky a portréty Marxe, Engelse a Lenina, uzavřely ženy z Vínohrad a tzv. žižkovské ženy, které vytvářely živé obrazy za pomoci šátků a oblečení. Hlavní tribuna stála na Můstku. Na Prvního máje 1955 byla v průvodu vezena maketa pomníku J. V. Stalina (Bečková 1993), symbol sovětské Prahy.⁶⁹ V roce 1958 vytvořily ženy z Vínohrad rudý nápis „Atom pro mír“.⁷⁰ Náměstí „zažilo“ průvod cvičenců I. československé spartakiády (1955), cyklistický Závod míru Praha–Berlín–Varšava (1955), pohřeb prezidenta Antonína Zápotockého (1957) i vítání prvního kosmonauta, majora Gagarina (1961) (Dvořák 2008: 23, 21).

Nová politizace náměstí, politizace, která dostala formu rituálních slavností, jež právě nejlépe utvářejí kulturní paměť (Assmann: 56–59), šla ovšem ruku v ruce s posilováním jeho obchodního a zábavního významu, ovšem v rámci nevýkonné socialistické ekonomiky a sešňorovaného občanství. V této době se počítalo s přebudováním Václavského náměstí, současníkům připomínající velkou garáž (Obr. 8),⁷¹ do podoby reprezentačního obchodního centra Prahy. „Václavské náměstí bude přebudováno v reprezentační obchodní centrum Prahy. Bude tu vedle centrálních reprezentačních obchodních prodejen a obchodních vzorkoven řada kulturně zábavných zařízení,“ napsal v roce 1951 ing. Vladimír Chamrád v *Nové Praze*, časopisu národních výborů v Praze.⁷²

Roku 1954 se začal ve třech prolukách po bombardování stavět moderní hotel u kina Jalta (akademický architekt Antonín Tenzer s ing. architektem Ot. Novákem), hotel s restaurací, kavárnou a vinárnou,⁷³ dílo tzv. socialistického realismu, Dům módy, sedmipatrový

69 Již na podzim 1949 označil Václav Kopecký vybudování pomníku J. V. Stalinovi za státní povinnost. Kopecký, Václav. 1949. „Dílo největší cti.“ *Praha* 1 (43): 1.

70 hs. 1958. „Slavný máj.“ *Večerní Praha* 4 (102 /953/): 1.

71 1948. *Věstník* 51 (20): 457.

72 Chamrád, Vladimír. 1951. „Za novou krásnou Prahu.“ *Nová Praha* 54 (1): 4.

73 Jalta byla otevřena v roce 1958. Byla ve správě Čedoku. Na svou dobu šlo skutečně o komfortní hotel, jehož pokoje byly vybaveny koupelnou,

Obr. 8 Václavské náměstí – velká garáž – v roce 1948. 1948. *Věstník* 51 (20): 457.

obchodní dům s textilem a konfekcí nejvyšší kvality,⁷⁴ a Dům potravin s vybraným zbožím na rohu Václavského náměstí a Washingtonovy ulice (1954–1957).⁷⁵ Dům potravin byl vybudován, podobně jako velkoprodejna Na Příkopě 1, na základě usnesení KSČ a československé vlády z 15. září 1953 podle vzoru sovětských gastronomů. Zcela záměrně byla zvolena i jeho poloha: šlo o jedno z nejfrekventovanějších míst Prahy. V přízemí domu se prodávaly potraviny, nápoje, vybrané ovoce, uzeniny, mléčné a mražené výrobky. První patro

telefonem, rádiem a některé i televizorem. 1958. „Jalta čeká na první hosty.“ *Věčerní Praha* 4 (117 /968/): 1.

74 1956. „Novostavba v betonové vaně.“ *Věčerní Praha* 2 (87): 1.

75 1954. „Nové budovy na Václavském náměstí.“ *Nová Praha* 57 (12): 198. – Dům potravin byl otevřen v květnu 1957. Pikola, Karel. 1957. „V květnu začínáme ...“ *Nová Praha* 60 (6): 9.

patřilo cukrovinkám, cukrářským výrobkům, mraženým mléčným výrobkům, lahůdkám, luxusním konzervám a nápojům. Ve druhém patře byl umístěn bufet. Zvláštností byla také dodávková služba zakoupeného zboží.⁷⁶ Na počátku roku 1958 tu bylo možné zakoupit i ústřice, dodávané letecky z Francie (denně jich bylo objednáno v průměru 300 kusů).⁷⁷ Do poloviny srpna 1955 měl vyrůst obchodní dům Darex.⁷⁸ O dva roky později se začala realizovat myšlenka čtyř podchodů pro pěší (Obr. 9).⁷⁹ V roce 1958 byla nakreslena v horní části Václavského náměstí první „zebří“ vozovka – přechod pro chodce.⁸⁰

Na náměstí zůstala i společenská centra. Kavárna Vltava a Tatran (bývalý Štěrba) se jako jedny z prvních veřejných prostor pyšnily od roku 1954 televizním přijímačem.⁸¹ Od poloviny padesátých let stála před Vltavou, podobně jako před hotelem Zlatá husa a hotelem Evropa, restaurační zahrádka.⁸² Největší proslulosti však dosáhl automat Koruna, největší automat v Československu, který se v padesátých letech pravidelně stával držitelem Rudého praporu, vyznamenání pro nejlepší podnik.⁸³ Automat Koruna, podobně jako automat Družba, byl otevřen od šesti hodin ráno, Družba zavírala až v jednu hodinu v noci. V obou bylo možné na počátku padesátých let posnídat nový druh čaje s mlékem, Družba nabízela oblíbené lívance.⁸⁴ V této éře šlo však o podniky spíše výjimečné. Koruna si svou popularitu udržela i před tzv. sametovou revolucí. V roce 1989 měla již 240 zaměstnanců, kteří obsloužili denně asi 10 000 zákazníků.⁸⁵ Na Václavském náměstí se dále od roku 1954 nacházela rychložehliřna

76 „V květnu začínáme ...“

77 1958. „Novinky Domu potravin.“ *Večerní Praha* 4 (9 / 860/): 2.

78 1955. „Jak pokračují stavby na Václavském náměstí?“ *Večerní Praha* 1 (47): 1.

79 Fischer, Jan. 1956. „Budou na Václavském náměstí podchody?“ *Nová Praha* 59 (19): 2.

80 1958. „Zebří vozovka.“ *Večerní Praha* 4 (173 / 1024/): 1.

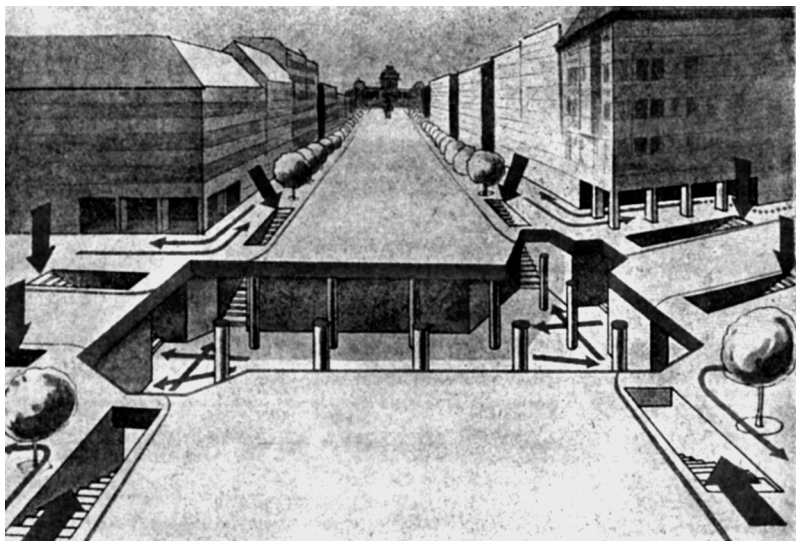
81 1954. *Nová Praha* 57 (6): 100.

82 1956. „Další restaurační zahrádky.“ *Večerní Praha* 2 (163): 1.

83 1956. „Rudý prapor Koruně.“ *Večerní Praha* 2 (34): 1.

84 1952. „Československé pohostinství pracujícím.“ *Nová Praha* 55 (1): 13.

85 V Koruně bylo denně snědno kolem 5 000 chlebičků, 400 kg salátů a 4 000 zákusků. Automat nabízel 13 druhů chlebičků a 23 druhy hlavních

Obr. 9 Návrh jednoho z podchodů na Václavském náměstí. 1956. *Nová Praha* 59 (19): 9.

na počkání Osvobozené domácnosti (v domě 37)⁸⁶ a především Dům módy, určený k prodeji výběrového zboží,⁸⁷ otevřený 1. června 1956 (postaven v letech 1954–1956 podle projektu J. Hrubého). V lednu 1958 předložil zdravotnický odbor magistrátu návrh na zřízení Institutu kosmetiky v pasáži Světozoru. Na náměstí našla útulek kosmetologie a plastická chirurgie.⁸⁸ Atraktivitu Václavského náměstí zvyšovalo i osvětlení; v roce 1959 sem byly umístěny nové neony a rtuťové výbojky.⁸⁹

jídel. Na konci osmdesátých let začal prodávat teplé vafle. 1989. „Pražské restaurace. Koruna s korunkami.“ *Večerní Praha* 35 (33): 8.

86 1954. „Rychložehlárna na počkání.“ *Nová Praha* 57 (1): 13.

87 1956. „Novostavba v betonové vaně.“ *Večerní Praha* 2 (87): 1.

88 1958. „Institut kosmetiky.“ *Večerní Praha* 4 (5 /856/): 1.

89 1959. *Nová Praha* 62 (24): 4.

Politický kurz socialistického Československa připomínaly prodejny a kulturní střediska socialistických států přímo na náměstí nebo v jeho blízkosti. V roce 1958 tu otevřelo Polské kulturní středisko svou prodejnu knih, gramofonových desek a průmyslových výrobků. Ve středisku se pořádaly výstavy, přednášky a kurzy polštiny.⁹⁰ Na nároží Štěpánské ulice a Václavského náměstí se nacházela Slovenská kniha.⁹¹ Politický význam tohoto nezpochybnitelného centra socialistické Prahy posílilo i vybudování nové stavby: parlamentu (1967–1968).

Ne vždy byla ovšem politizace náměstí pro vládnoucí garnituru příjemná. Na své náměstí nezapomněli totiž Pražané ani v období Pražského jara, kdy na jaře oslavilo své 150. výročí založení Národního muzeum. V srpnu 1968 tu v okolí pomníku proběhla demonstrace vsedě (Bečková 1993). Nikoliv náhodně si Václavské náměstí zvolil za místo svého nejvyššího protestu proti sovětské okupaci student Jan Palach (16. ledna 1969). 21. března 1969 tu Pražané hlučně oslavovali vítězství národního týmu hokejistů nad SSSR (Dvořák 2008: 28). „Stal se zповědnicí, plakátovací plochou, řečnickou a diskusní tribunou,“ napsali o tehdejší významu Myslbekova pomníku Zdeněk Hojda a Jiří Pokorný (Hojda a Pokorný 1997: 116). Součástí kritického ducha společnosti byla i kritika zastaralého prodeje a chátajících obchodních domů a obchodů v centru Prahy.⁹²

Tuto euforii prožitou na náměstí v období Pražského jara však vystřídala léta normalizace. Prvomájové průvody byly přeneseny na šestnáct let (až do roku 1989) na Letnou a „Václavák“ ztratil svůj oficiální společensko-politický význam. Jen občas proslulou normalizační šed' se zajímavými ostrůvky rozrušila kulturní událost v paláci Lucerna (např. roku 1974 tu koncertoval francouzský šansonier Gilbert Bécaud) (Dvořák 2008: 61) nebo vydání nějaké zajímavé knihy, na niž se stála dlouhá fronta. Náměstí zůstalo především nejživější pražskou tepnou, rušným dopravním uzlem (Obr. 10) se dvěma nově vybudovanými klíčovými stanicemi metra: Muzeem (1969–1973)

90 (js). 1958. „Polská prodejna na Václavském náměstí.“ *Večerní Praha* 4 (69 /920/): 1.

91 1958. *Večerní Praha* 4 (91 /942/): 1.

92 1968. *Nová Praha* 17 (9): 6.

Obr. 10 Václavské náměstí – dopravní uzel – v roce 1974 (Fojtík a Prošek 1991: 40).

a později i Můstkem (1976–1978) (Fojtík a Prošek, 1991: 15), s několika na svou dobu nadstandardními obchody. V roce 1968 byla ohlášena stavba Domu družstev (tzv. Družstevního paláce /1970–1975/, dnes Krone), sedmipatrové budovy s ocelovou konstrukcí v hodnotě 130 milionů.⁹³ Pražané chodili na své náměstí nakupovat, do kin,

⁹³ Stavba, nahrazující demolované Baroko, měla být dokončena v roce 1971. Novotný, Jiří. 1968. „Družstevní palác.“ *Nová Praha* 16 (24): 6.

na schůzky... Mnohé tehdejší rande začínalo „pod koněm“ („pod vocasem“). Typickým prvkem náměstí po celou jeho poválečnou éru byly stánky s opékanými vuřty. Do hotelu Evropa se podle pamětníků chodilo na stravenky na šoulet, do „rybárny“ v horní části náměstí na smažené mlíčí. Denní vinárna Korzo poskytovala útulek redaktorům, výtvarníkům a reportérům (Velíšek 2008). Na náměstí se dále nacházela ve funkcionalistickém paláci z let 1927–1928 kavárna Alfa, kde hrál na konci šedesátých let každou druhou středu v měsíci Jazzový orchestr Československého rozhlasu. Zpívala tu Eva Olmerová, Eva Pilarová a Karel Gott. Další známou kavárnou byla Astra a noční bar Tabarin Družba.⁹⁴

Občansko-politický význam náměstí byl však obnoven až v roce 1988 (20. a 21. srpna se tu konala demonstrace k 20. výročí sovětské okupace) a zejména v roce 1989, kdy se Václavské náměstí s budovou Melantrichu – po předchozích lednových a podzimních demonstracích (17., 18., 19. a 20. ledna, 28. září a 28. října) stalo znovu symbolickým centrem Prahy. Po sérii listopadových demonstrací (20., 21., 22., 27. listopadu)⁹⁵ se tu konala 4. prosince velká demonstrace proti vládě.⁹⁶

ZÁVĚREM

Na počátku 20. století se Praha změnila v mnoha ohledech v moderní středoevropské město, hospodářsky srostlé se svým širokým okolím (Hlavsa 1960: 20). Přestože spisovatel Vilém Mrštík hodnotil tuto změnu jako „český snobismus, bezhlavý shon po všem, co se nóbl, evropským, velkoměstským, civilizovaným zdá“ (Mrštík 1897: 20), většina Pražanů přijímala modernizované město pozitivně. Jeho nejdůležitější součástí se stalo Václavské náměstí, které začalo soupeřit svým významem s Pražským hradem a s náměstím Staroměstským.

94 Šusta, Jan. (1969). „Kam večer za zábavou?“ *Nová Praha* 18 (10–11): 25.

95 1989. *Večerní Praha* 35 (229): 1; (230): 1; (231): 1; (234): 1.

96 1989. *Večerní Praha* 35 (239): 1.

Tyto tři prostory se staly také nejdůležitějšími místy moderní Prahy.⁹⁷ Moderní demokratický bulvár, lemovaný vysokými luxusními domy a osvětlený elektrickým proudem, začal být vyhledáván jako zóna nákupů, procházek a zábavy. Stal se přímo ztělesněním moderních velkorysých představ o současném účelném městě, uspokojujícím potřeby obyvatelstva bez ohledu na jeho národnost a sociální status. Dobový etnický a sociální neklid se dotýkal pouze úpatí náměstí: Můstku.

Za první republiky se stal tzv. Václavák nejdůležitějším pražským prostorem sloužícím ke státní a národní reprezentaci. Tomu měla odpovídat i jeho důstojná úprava. Údajně zakřivené rakouské češství bylo vystřídáno sebevědomím národa s vlastním státem. Protektorátní Václavské náměstí zažívalo schizofrenii. Na jedné straně bylo německými okupanty a protektorátní kolaborantskou vládou využíváno k manifestacím loajality vůči Třetí říši, na druhé straně plnilo – alespoň v prvních letech okupace – funkci nepolitického lidového korza. I v sebetěžší historické chvíli totiž potřebují lidé místo, kde by se mohli bavit.

Novou politizací prošlo Václavské náměstí – po svém krátkém politicko-symbolickém poválečném propadu ve prospěch historického Staroměstského náměstí, sakralizovaného⁹⁸ jako místa, kde začalo povstání, a zapálením radnice jako srdce města – v padesátých a šedesátých letech 20. století. Stalo se místem opakovaných manifestací bezvýhradné oddanosti Pražanů vůči komunistickému režimu. Přesto komunističtí vládcí usilovali o nový ideologický střed města. Václavské náměstí mělo zůstat spíše výkladní skříní socialistického „luxusu“. Návrat k Václavskému náměstí jako občanskému

97 „Pražský hrad, Staroměstské náměstí, Václavské náměstí. To jsou tři pevné body české turistické prohlídky Prahy, byt' by trvala jediný den,“ napsala v roce 1993 Kateřina Bečková (Bečková 1993: s. p.).

98 Termín sakralizace je užíván v této studii v přeneseném významu: Zastímco křesťanská kultura používá tohoto termínu ve významu symbolizujícím obět' Krista, zde jde o obět' jedince či skupiny pro národní zájem. Sakralizace byla přitom ve všech národních hnutích spojena se symbolikou. Sakralizován mohl být prostor symbolizující národní perspektivu, aktuálně vyžadující obět', nebo místo symbolizující utrpení národa. Desakralizace je chápána jako odnětí tohoto významu.

**Nová vize srdce Prahy:
Plánovací víkend pro Václavské náměstí**

*A New Vision for the Heart of Prague:
The Planning Weekend for Wenceslas Square*

**The Prince of Wales's Projects Office
Lucerna Praha, a.s.**

Obr. 11 Vize postmoderního bulváru (Nová vize: titulní).

fóru v období Pražského jara musel tvrdé jádro strany překvapit a vyděsit. Jeho řízený propad trvající až do roku 1989 vyznačovalo totiž odebrání jeho politické funkce (oslavy Prvního máje se vrátily na Václavské náměstí až po roce 1989), které bylo vyjádřené i bru-

tálním přetnutím náměstí Severojižní magistrálou (1978) a oddělením budovy Národního muzea (1885–1890) od bulváru.

Nová vize společensko-politického uspořádání po tzv. sametové revoluci (1989) přinesla i novou vizi humanizovaného Václavského náměstí (Obr. 11), s citlivě obnovenými památkami a s „probuzenými“ slavnými podniky. Nová představa v postmoderní společnosti vycházela z charakteristiky náměstí jako „lidové“ a živé (obydlené) části velkoměsta, příjemného a ekologicky čistého místa pro nákupy, pro posezení a pro zábavu, bezpečného místa bez prostitutek a zločinu. Paralelně se měl stát „Václavák“ jakýmsi Hyde Parkem obnovené občanské společnosti (Nová vize 1996: 30, 59, 66).

LITERATURA A PRAMENY (S VÝJIMKOU TISKU):

1903. *Ottův slovník naučný*, XII. Praha: J. Otto.
1903. *Ottův slovník naučný*, XX. Praha: J. Otto.
1931. *Masarykův slovník naučný*, V. Praha: Československý kompas.
1942. *V hodině dvanácté, Soubor projevů státního presidenta a členů vlády Protektorátu Čechy a Morava po 27. květnu 1942*. Praha: Orbis.
1951. *Letná, první staveniště socialistické Prahy*. Praha: Ústřední národní výbor hlavního města Prahy.
1996. *Nová vize srdce Prahy: Plánovací víkend pro Václavské náměstí*. Lucerna Praha, a. s. Praha.
1998. *Dějiny Prahy II*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Assmann, Aleida. 1999. *Erinnerungsräume, Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Verlag C. H. Beck.
- Assmann, Jan. *Das kulturelle Gedächtnis, Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Verlag C. H. Beck.
- Bečková, Kateřina. 1993. *Václavské náměstí v běhu staletí 1830–1930*. Praha: Schola ludus.
- Dědina, Václav; Filip, J.; Guth, Karel; Hübschmann, B.; Janák Pavel; Wirth, Zdeněk. 1939. *Jak rostla Praha*. Praha: Členská prémie Společnosti přátel starožitností.
- Dvořák, Otomar. 2008. „Řeka jménem Václavák.“ In Kropp, Vilém. 2008. *Václavák 50.–80. léta minulého století*. Beroun: Knihupectví U radnice.
- Erben, Josef. (red.) 1892. *Administrativní správa obce královského hlavního města Prahy a spojení s městskou statistickou komisí obcí sousedních Karlína,*

- Smíchova, Král. Vinohradů a Žižkova na rok 1890.* Praha: Národní tiskárna a nakladatelství.
- Fojtík, Pavel; Prošek, František. 1991. *Václavské náměstí, historie dopravy.* Praha: Společnost městské dopravy.
- Havránek, Edgar Th. 1939. *Neznámá Praha.* Praha: Nákladem vlastním.
- Hlavsa, Václav. 1960. *Praha očima staletí.* Praha: Orbis.
- Hojda, Zdeněk; Pokorný, Jiří. 1997. *Pomníky a zapomínky.* Praha; Litomyšl.
- Klímeck, Antonín. 1998. *Říjen 1918, Vznik Československa.* Praha; Litomyšl: Paseka.
- Klusáková, Luďa. 2003. „Korzo v životě českých a moravských měst první poloviny 20. století.“ *Český lid* 90 (3): 229–249.
- Kořalka, Jiří. 1996. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914, Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích.* Praha: Argo.
- Kořalka, Jiří. 2002. „Zahranční kontakty Prahy jako metropole národa bez státu.“ In Svatošová, Hana; Ledvinka, Václav. (ed.). 2002. *Město a jeho dům.* Praha: Obecní dům ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy.
- Kropp, Vilém. 2008. *Václavák: 50.–80. léta minulého století.* Beroun: Knihkupectví U radnice.
- Kubka, František. 1969. *Mezi válkami: Masaryk a Beneš v mých vzpomínkách.* Praha: Svoboda.
- Míka, Zdeněk. 1999. *Dějiny Prahy v datech.* Praha: Mladá fronta.
- Mrštík, Vilém. 1897. *Bestia triumphans.* Praha: Rozhledy.
- Nedosené sny, Korespondence bratří Mrštíků.* Paměti, korespondence, dokumenty, sv. 60. Praha: Odeon.
- Neff, Vladimír. 1940. „Nové město pražské.“ In *Srdce vlasti, Praha očima básníků a umělců.* Praha: Československý kompas, s. 197–213.
- Polák, Jaroslav. 2009. *Václavské náměstí v proměnách času.* Praha: POLART.
- Soukupová, Blanka. 1994. „Česká a německá společnost středních vrstev v Praze v realitě unitárního Československa 1918–1929.“ In *Společnost – postoj – konflikt. Lidé města* 5. Praha: Institut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy.
- Soukupová, Blanka. 2007. „Klub za starou Prahu, památky a paměť. Reflexe starobylosti a krásy města v české společnosti koncem 19. a ve 20. století.“ In Soukupová, Blanka; Novotná, Hedvika; Jurková, Zuzana; Stawarz, Andrzej. 2007. *Město – identita – paměť.* Bratislava: ZING PRINT, s. 14–32.
- Soukupová, Blanka. 2009. „Asanace a Velká Praha – symboly modernizace Prahy v posledním desetiletí 19. a v prvním desetiletí 20. století.“ In *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis, Historie/Historica*, v tisku.

Velíšek, Jan. 2008. „Václavák – mládí, knížky a šklebeňáky.“ In Kropp, Vilém. 2008. *Václavák: 50. – 80. léta minulého století*. Beroun: Knihkupectví U Radnice.

ASANACE NÁMĚSTÍ VE ŽĎÁRU NAD SÁZAVOU JAKO PŘECHODOVÝ RITUÁL SOCIALISTICKÉ URBANIZACE

Jan Beseda

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze

Abstrakt

V tomto textu se zabývám socialistickou urbanizací na příkladu budování vzorného socialistického města Žďáru nad Sázavou. Nejprve charakterizuji urbanizaci z pohledu autorů, kteří byli členy socialistické společnosti. Pak za pomoci analýzy historiografických dat a výpovědí pamětníků vykresluji základní obrysy procesu urbanizace Žďáru nad Sázavou. Dostávám se tím až k jejímu vyvrcholení, kterým byla asanace žďárského náměstí. Nejednalo se jen o pouhou fyzickou přeměnu důležitého prostoru. Především to byl důležitý symbolický akt. Náměstí bylo změněno a fyzicky přebudováno samotnými obyvateli Žďáru nad Sázavou v brigádnické Akci Z. Náměstí také bylo přejmenováno na náměstí Klementa Gottwalda. Celá akce asanace náměstí, změna jeho charakteru, byla rituálem, který měl stvrdit přebudování dvou agrárně-buržoazních městeček ve vzorné socialistické industriální město. Důležitým výsledkem asanace bylo, že nově příchozí obyvatelé města (v té době již většina městské populace) většinou chápali tento akt pozitivně a pomohl jim ztotožnit se s městem. Oproti tomu starousedlíci interpretovali tento akt negativně jako devastaci historických hodnot.

Úvod

V tomto textu se budu zabývat socialistickou urbanizací, konkrétně jak probíhala socialistická urbanizace ve Žďáru nad Sázavou a jakým způsobem vyvrcholilo budování Žďáru jako vzorného socialistického města.

Proč se budu zabývat Žďárem nad Sázavou? Žďár nad Sázavou byl mým prvním antropologickým terénem. A jak se ukázalo později,

byl terénem bohatým na zajímavé problémy. Do terénu jsem vyrazil společně s ostatními kolegy studenty-antropology pod vedením Petra Lozoviuka. Petr Lozoviuk si Žďár nad Sázavou vybral, protože byl prototypem vzorného socialistického města (viz Lozoviuk 2005a). V terénu jsme pobýli od 23. do 30. června 2002. Náš výzkum ve Žďáru byl součástí projektu Forost-Projekt I.1, který pod záštitou LMU Mnichov zkoumal socialistickou každodennost v postsocialistických zemích.¹ V České republice díky tomu vznikla pod vedením Petra Lozoviuka sbírka FOROST-CZ. Podíleli se na ní studenti Univerzity Karlovy a Univerzity Pardubice. Součástí sbírky je 109 interview, která byla pořizována během let 2001 a 2002 ve Žďáru nad Sázavou. Tato interview byla pořizována jako polostandardizované řízené rozhovory (Berg 1998: 61–63), při nichž se tazatelé opírali o otázky vytvořené Petrem Lozoviukem. Součástí interview bylo i využití metod orální historie, kdy jsme od informátora získali jeho osobní biografii. Ta byla dobrým kontextem pro analyzování odpovědí získaných na základě interview. Kromě výpovědí se nám od informátorů někdy podařilo získat i jiné zdroje dat, jako byly například různé brožury o ŽDASu. Kromě těchto zdrojů budu vycházet při popisu a analýze socialistické urbanizace Žďáru nad Sázavou z historiografických literárních pramenů. Svou analýzu pak doplním fotografickým materiálem.

Je třeba mít na paměti, že popis historických procesů je vždy procesem selektivním a subjektivním a že mi nepůjde o objektivní popis minulých procesů. Snažím se o zachycení různých interpretací socialistické urbanizace z pohledu jejích pamětníků, historiografické popisy pak používám pro kontextualizaci těchto pamětnických interpretací. Ty mohou být a, jak ukazuje i tento článek, jsou často různé. Jak píše Lozoviuk: „Ambivalentní nakládání s minulostí nás odkazuje na poznatek, že společenská realita není konstruována a vnímána všemi členy určitého společenství jednotně“ (2005b: 2). Podle něj

1 Jednalo se jednak o mezinárodní výzkumný záměr Forost-Projekt I.1 s názvem „Alltagskultur im Sozialismus“ konaný v rámci „Forschungsverbund Ost- und Südosteuropa“ (FOROST), jehož koordinátorem byla LMU Mnichov (podrobnější informace viz <<http://www.abayfor.de/forost>> [cit. 20. 2. 2010]).

platí, že tento postřeh nabývá značné relevance právě při reflexi totalitárně koncipovaných společností (2005: 2).

SOCIALISTICKÁ URBANIZACE

Obecný význam slova urbanizace není úplně jednoduchý, v podstatě popisuje dva základní procesy. Zaprvé koncentrací původně rozptýlených zemědělských sídel a změnu způsobu práce jejich obyvatel, zadruhé pak šíření městského způsobu života mezi původně zemědělské populace (Friedmann a Wulff 1976: 4, citováno dle Ronnås 1984: 8). To potvrzuje i český teoretik urbanizace Alois Slepíčka, podle kterého je pojem urbanizace nejčastěji užíván ve dvou významech (Slepíčka 1981: 32). V užším smyslu označuje soustřeďování obyvatel a nezemědělských činností do městských sídel. Právě tento způsob urbanizace se hodí na Žďár nad Sázavou. Na rozdíl od podle Slepíčky druhého nejčastějšího významu termínu urbanizace. Tou druhou definicí jsou podle tohoto autora v širším smyslu označovány za urbanizaci mnohostranné procesy změn prostorových forem organizace ve smyslu šíření městských forem života na venkov (Slepíčka 1981: 32). Urbanizace podle této definice v širším slova smyslu nebyla předmětem mého zájmu. Tím však nechci říci, že by urbanizace Žďáru nad Sázavou neovlivňovala způsob života v jeho venkovském zázemí.

Z pohledu západoevropských vědců byl proces urbanizace propojen s procesem industrializace (Ronnås 1984: 8). I východoevropští vědci sdíleli tento názor (například J. Ziólkowski /Maříková, Petrussek a Vodáková 1996: 1358–1359/). Vycházeli při tom z marxistické teorie. Podle klasika marxismu Friedricha Engelse mělo s nastolením komunistické společnosti a zmizením tříd dojít také ke zmizení rozdílů mezi městem a venkovem. (Ronnås 1984: 11). Karel Marx pak považoval klasický sedlácký způsob života za idiocii (Ronnås 1984: 11) a předpovídal, že budoucnost bude ve znamení urbanizace venkova (Marx 1965, citováno dle Holton 1984: 18).

Významný socialistický teoretik urbanizace B. S. Choreva na ni nahlížel takto: „Urbanizace je mnohostranný sociálně ekonomický

a geografický proces, podmíněný společensko-územní dělbou práce, především dělbou práce mezi městem a venkovem, jehož základním obsahem je v dané etapě koncentrace funkcí v síti osídlení. Vzhledem k tomu, že některé formy dělby práce mají dobový a historický charakter, je i proces urbanizace dialektickým a historickým jevem, zanikajícím s odumíráním staré dělby práce“ (1975: 64 citováno dle Musil 1977: 19).

Za povšimnutí stojí poslední souvětí citátu, které odkazuje k Engelsově představě o zániku rozdílů mezi městem a venkovem. Urbanizace je podle Choreva historický jev, který zaniká podle jeho implicitního názoru s tím, jak zaniká tradiční zemědělský způsob dělby práce, a s nástupem industrializace.

Podle urbánního sociologa Jiřího Musila lze urbanizaci obecně definovat jako změnu prostorových forem organizace společnosti (1977: 25). Podle něho přitom jde o mnohostranný proces, ve kterém lze rozlišit sociálně-ekonomickou, demografickou, sídelně urbanistickou, sociální a kulturní stránku. Právě tyto stránky budu analyzovat při studování socialistické urbanizace ve Žďáru nad Sázavou.

Jaké měla obecné rysy socialistická urbanizace? Bylo pro ni typické odstraňování sociálních rozdílů mezi regiony. Realizovala se dvěma souběžně probíhajícími procesy. Rušením nejmenších průmyslových závodů a jejich slučováním do větších sídel, avšak nikoli největších, na straně jedné a rozšiřováním průmyslu ve středně velkých městech a i v malých městech s ohledem na bilanci pracovních sil v jednotlivých oblastech na straně druhé (Musil 1977: 74). Konkrétně v Československu probíhalo stírání sociálních rozdílů jak na makroúrovni, tj. sblížení hospodářské, sociální a kulturní úrovně rozvinuté České socialistické republiky na jedné straně a zaostávající Slovenské socialistické republiky na straně druhé, tak i na mezoúrovni ve snaze zmenšit rozdíly mezi jednotlivými regiony. A na konec i na mikroúrovni ve snaze o vyvážený rozvoj sídelní sítě (Musil 1977: 25).

Typickým příkladem koncepce rozvoje zaostalé oblasti byla Českomoravská vrchovina. To byla oblast s chudou bází zemědělské výroby a řídkou sítí malých měst, která trpěla hospodářskou krizí třicátých let a jejími následky (Musil 1977: 237). Již v jednom z bodů první pětiletky se psalo o nutnosti ekonomického rozvoje hospodářsky slabších oblastí, toho mělo být dosaženo průmyslovými investicemi

do daných oblastí. Tyto investice neměly pouze ekonomické cíle, ale i sociálně-politické (Musil 1977: 238). Tento rozvoj se týkal i malých měst mezi 2 000 až 10 000 obyvateli (Musil a Ryšavý 1983: 516–519), kam patřil i Žďár nad Sázavou. Sociálně-politickým cílem bylo dosáhnout rovnosti v rozvoji jednotlivých oblastí a naklonit si masy chudého rolnictva a dělnictva ve všech oblastech státu.

Na Českomoravské vrchovině se díky této koncepci rozvinul právě Žďár nad Sázavou. Je velmi pravděpodobné, že nebyť této koncepcí, rozvíjelo by se město mnohem pomaleji. To dokládají slova Jiřího Musila: „Vnitřně vytvářená expanze obvykle nedostačuje, aby města rostla rychle. K tomu je zapotřebí vnějších investic, rozhodnutí investorů, v případě socialistických zemí rozhodnutí plánovacích orgánů umístit v daném městě výrobu“ (1977: 79). Umístit do Žďáru nad Sázavou strojírenský velkopodnik bylo zajisté rozhodnutí ze shora, bylo to rozhodnutí exogenních činitelů. Avšak nebylo to tak jednoduché, jak se to na první pohled může zdát. Rozhodnutí exogenních činitelů bylo značně ovlivněno působením činitelů vycházejících ze samotného Žďáru nad Sázavou. (Viz oddíl Počátky výstavby ŽĎASu.) Rozvoj socialistické ekonomiky byl založen na industrializaci, a to především po válce zaměřením se na těžký průmysl. Souviselo to hlavně se studenou válkou a závody ve zbrojení. Ale historickými okolnostmi se zde nebudu podrobněji zabývat.

S urbanizací souvisí samozřejmě také výstavba bytů. V Československu se bytová výstavba soustřeďovala do oblastí, ve kterých byla vytvářena základna těžkého průmyslu jako báze dalšího rozvoje ekonomiky (Musil 1977: 238). To se dělo i ve Žďáru nad Sázavou. Zde byl nejprve vystavěn ŽĎAS a na něj navazovala stavba bytů. Obecně lze říci, že v socialistickém Československu předcházela industrializace urbanizaci.

POČÁTKY TRANSFORMACE „VESNICE“ VE MĚSTO

Nyní se zaměřím na situaci ve Žďáru nad Sázavou kolem roku 1948. Události, které se děly kolem tohoto roku, byly pro vznik Žďáru jako města klíčové.

Je nutno si ještě uvědomit, že v této době ještě Žďár nad Sázavou neexistoval jako jedno město, ale že to byla města dvě – Zámek Žďár a Město Žďár. Po únorovém převratu v roce 1948 byl schválen nový obvodový plán rozvoje města a regionu, a to již na březnen toho roku. Tento plán předpokládal sloučení Města a Zámku Žďár do společné obce, ve které dojde k rozšíření výroby po úpravách místních provozů a k vybudování nového továrního komplexu (Filka a Švorma 1998: 138). Společný městský výbor zasedal poprvé 26. července 1949. Necelý rok poté, 12. dubna 1950, schválilo Ministerstvo vnitra ČSR i nový název pro spojené obce. Stal se jím Žďár nad Sázavou (Filka a Švorma 1998: 112).

Město Žďár bylo před rokem 1948 pouze sídlem soudního okresu v rámci politického okresu novoměstského. V souvislosti s novým administrativním uspořádáním země, zrušením zemského zřízení a s přípravou nového krajského uspořádání se již 3. prosince 1947 jednalo o přenesení okresní správy do Žďáru. Žďár byl zvolen pro svou výhodnou polohu na dopravních uzlech, dále pro dobrou návaznost na českou stranu a konečně i pro svůj budoucí průmyslový rozkvět (Filka a Švorma 1998: 111). K tomuto kroku došlo usnesením vlády ČSR 1. ledna 1949 (Filka a Švorma 1998: 112; Grafošová 1988: 9).

O tom, že byl Žďár zvolen jako sídlo okresu hlavně pro svou výhodnou dopravní úlohu, svědčí i vzpomínky informátorů.² Žďár měl lepší železniční infrastrukturu než Nové Město na Moravě, a to byl jeden z hlavních impulsů pro rozvoj města.

Z hospodářského hlediska byl Žďár před rokem 1948 převážně zemědělskou obcí s drobným průmyslem. Jednalo se hlavně o obuvnické provozy. Ale po roce 1948 se již počítalo s tím, že město bude postupně úplně zbaveno zemědělské funkce (Kočí 1957: 403). Vzhledem k infrastruktuře se Žďár spíše blížil vesnici než městu. O vesnickém charakteru obce svědčí i vzpomínky informátorů.³ V roce 1947 žilo ve Žďáře pouhých 4 286 obyvatel (Grafošová 1988: 19).

2 Viz například informátor č. 1, J. K., muž (1921), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 58.

3 Informátor č. 1, J. K., muž (1921), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 58., viz níže.

Otázka: *A Vy tedy, jak jste pociťoval vliv ŽĎASu na město?*⁴

*Já bych řekl, že velkej, protože když jsem se tady stěhoval, tak tady bylo tři a půl tisíce obyvatel, dá se to říct, že močeka tekla po chodnicích, protože voko-
lo náměstí, to byl takovej plac vydlážděnej kočičma hlavama a voko-
lo byly ještě statky a hospodářství a to všechno teklo na náměstí.*⁵

POČÁTKY VÝSTAVBY ŽĎASU

Dříve než se zaměřím na výstavbu samotného ŽĎASu,⁶ vysvětlím jednu fámu, dalo by se říci i pověst, která se ho týká, ovšem nepří-
mo. Podle některých informátorů chtěl ve Žďáru po válce stavět to-
várnou Baťa, ale pro odpor místních ševců nakonec od tohoto záměru
odstoupil.

*Úplně malý fabričky obuvnický, slyšel jsem vykládat, že Baťa tady chtěl posta-
vit taky ... a nějakou fabriku, nějakéj provoz a místní obuvníci se proti tomu
postavili, takže z toho sešlo a von to postavil normálně v Třebíči, tak to stojí
v Třebíči a mělo to stát tady ve Žďáru.*⁷

V historických pramenech jsem ovšem žádnou zmínku o stavbě
Baťovy továrny ve Žďáru nenašel. Přesto se mi pravděpodobně po-
dařilo najít kořeny této fámy.

Ve 30. letech 20. století protestovali místní obuvníci u městského
zastupitelstva proti snižování cen Baťou a také proti zřízení Baťovy
prodejnky ve Žďáře (Filka a Švorma 1998: 68). To je jeden z kořenů
této smyšlenky.

Druhý kořen pravděpodobně vychází z toho, že na sklonku roku
1947 byla podřízena bývalá Trojánkova obuvnická továrna v národní
správě Č. Košťála třebíčskému záводу firmy Dekva (Filka a Švor-
ma 1998: 68). 27. června 1948 byl položen základní kámen nové

4 Tazatelka K. K. Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 58.

5 Informátor č. 1, J. K., muž (1921), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 58.

6 ŽĎAS je zkratka Žďárských strojírén, významného průmyslového pod-
niku, který byl klíčový pro socialistickou urbanizaci města.

7 Informátor č. 7, S. S., muž (1933), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 33.

obuvnické továrny Dekva, ale již v březnu roku 1949 bylo rozhodnuto, že tento závod ve městě působit nebude (Filka a Švorma 1998: 122). Podle mého názoru smícháním těchto dvou informací vznikla ona fáma.

O výstavbě ŽĎASu bylo rozhodnuto na nejvyšší exekutivní úrovni. Rozhodnutím vlády Republiky československé ze dne 18. března 1948 bylo schváleno místo výstavby nového slévárensko-strojírenského závodu ve Žďáře nad Sázavou (Dějiny Žďáru 1974: 185). Pro rozhodnutí vlády byly směřovatné tyto důvody: nejvýhodnější umístění v rámci Českomoravské vrchoviny, účinná pomoc zanedbanému a chudému kraji, možnost získat dostatečný počet pracovních sil z okolních vesnic, převážně zemědělských, vhodné komunikační spoje silniční i železniční a možnost dostatečně bytové výstavby pro zaměstnance závodu (Dějiny Žďáru 1974: 185). Ale je také velmi pravděpodobné, že na rozhodnutí vlády měli vliv někteří místní komunisté, kteří měli dobré styky s nejvyššími představiteli Komunistické strany Československa.⁸ Už tehdy existovalo cosi, čemu se dnes říká lobbying.

Oficiálně byla zahájena výstavba ŽĎASu 18. července 1948 (Dějiny Žďáru 1974: 185), ale samotné práce začaly až 2. května 1949 v místech původního budování obuvnické továrny Dekvy (Filka a Švorma 1998: 122). Je zajímavé, že socialistická historiografie se o původní výstavbě obuvnické továrny Dekva nezmiňuje. Mám za to, že byla snaha dostat do podvědomí veřejnosti, že ve Žďáru nad Sázavou se vždy počítalo jako s hlavním podnikem pouze se ŽĎASem, čili že se od počátku jeho výstavby mělo jednat o vzorné socialistické industriální město. O tom, že se to plně nepovedlo, svědčí fáma o Baťovi a ševcích.

První provoz ve ŽĎASu byl zahájen v pondělí 27. srpna roku 1951 ve slévárně oceli zapálením desetitunové obloukové pece a proběhnutím první tavby (Dějiny Žďáru 1974: 185). Že se jednalo o velmi důležitý symbolický akt celorepublikového významu, o tom svědčila i přítomnost tehdejšího ministra těžkého průmyslu G. Klimenta (Filka a Švorma 1998: 124). V roce 1952 již ŽĎAS vyráběl ve třísměnném provozu (Filka a Švorma 1998: 126).

8 Informátor č. 3, Z. S, muž (1929), Sbírká FOROST-CZ, rozhovor č. 1.

O tom, že výstavba ŽĎASu byla pro město velmi významná, psala již v 50. letech etnografka Olga Skalníková, která na Žďársku prováděla výzkum. Podle ní bylo vybudování ŽĎASu nejen přelomem v ekonomické základně města, ale i ve způsobu života a kultuře města a okolí (Skalníková 1956: 5–24).

VÝSTAVBA SÍDLIŠTĚ STALINGRAD

Sídlíště Stalingrad, později Žďár nad Sázavou III, bylo budováno v letech 1950–1965 (Dějiny Žďáru 1974: 188). Souběžně s výstavbou ŽĎASu totiž bylo zapotřebí vybudovat byty pro jeho zaměstnance. Jejich většina totiž nepocházela ze samotného Žďáru a ani z jeho okresu, jak vyplývá z výpovědí informátorů.⁹ Rok 1951 byl tedy ve znamení bytových opatření ve prospěch nových zaměstnanců ŽĎASu. Byly rozdělovány větší byty, někdy docházelo i k nucenému vystěhování majitelů, původních obyvatel města (Filka a Švorma 1998: 138), což, jak bude vidět později, se odráží na hodnotových soudech o urbanizaci města.

Název Stalingrad, podle informátorů navrženo na památku bitvy u Stalingradu, byl schválen okresním výborem komunistické strany a vžil se tak, že i když se později, ještě za socialismu, upustilo od tohoto názvu, místní ho používají dodnes.¹⁰ Oficiálně se dnes nazývá tato část města Žďár nad Sázavou III.

Pokud sem, na toto sídlíště, to je první sídlíště, který vůbec tady vznikalo, Stalingrad – to je taky zajímavý název, že jo, jak se na to přišlo – ale vona to byla bitva jako u Stalingradu, abyste rozuměla.¹¹

Název Stalingrad pro určitou část města či sídlíště nebyl v Československu té doby ničím neobvyklým. Stejný název nesla i část tehdy nově budované Karviné. Zajímavé ale je, že v Karviné se tento název v běžné řeči tamních obyvatel neuchoval. Dnes obyvatelé Karviné

⁹ Viz též seznam informátorů.

¹⁰ Informátor č. 5, pí. L., žena (1929), Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 78.

¹¹ Informátor č. 8, pan S., muž, Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 83.

užívají pro pojmenování této části Karviné upravená číselná označení městských částí, jako Šestka a Osmička (Grygar 2003: 271–272). Otázka, proč se ve Žďáru nad Sázavou název Stalingrad v běžné řeči zachoval a proč v Karviné ne, by se zajisté mohla uplatnit v širší komparační práci o názvech míst ve městech či komparační práci srovnávající Karvinou se Žďárem nad Sázavou.

Podle vzpomínek informátorů byly začátky výstavby Stalingradu těžké. První obyvatelé se stěhovali vlastně ještě na stavenišť. Služby a obchody byly zřizovány v bytových prostorech, převážně svobodáren. Svobodárny byly jednopokojové byty.¹² Ze začátku také sídlily na sídlišti kanceláře ŽĐASu, například osobní oddělení.¹³ Přes nízkou úroveň bydlení a služeb lákala možnost získat snadno byt do Žďáru nad Sázavou nové obyvatele, jak se to dozvídáme z vyprávění informátorů. „*Sem přicházelo spousta lidí. Spousta lidí jako pracovat kvůli bytu.*“¹⁴ Stejně informace lze najít v i zápisech historiků (Filka a Švorma 1998: 127). Možnost získat byt ale byla podmíněna prací ve ŽĐASu.¹⁵ Snadněji též získávali byty členové komunistické strany, naopak nezaměstnanci ŽĐASu, například pracovníci služeb, na byt čekali poměrně dlouhou dobu.

Já jsem se třeba oženil v pětapadesátém roku a kdo šel, kdo se přihlásil z vesnice, do Žďasu, tak bydlel, protože byla velká výstavba toho sídliště, toho Stalingradu. Tak bydlel do tří měsíců. Já byl ve službách a trvalo to třeba tři roky. A to sem ještě s velkým takovým tím, to už jsem byl druhej v pořádníku, a najednou sem přišlo zas hromada komunistů na takový místa ve Žďasu a dělali potom předsedy výborů a já sem najednou byl jedenáctej.¹⁶

O tom, že Stalingrad byl vybudován jako noclehárna pro zaměstnance ŽĐASu, svědčí to, že zde v roce 1954 bydlelo asi 40 % zaměstnanců továrny (Skalníková 1981: 196), a také to, že nejprve

12 Informátor č. 12, M. B., žena (1924), Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 8.

13 Informátor č. 13, pí B., žena (1925), Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 16.

14 Informátor č. 14, pan K., muž, Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 105.

15 Informátor č. 15, K. N., žena (1927), Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 84.

16 Informátor č. 16, K. O., muž, Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 44.

byla podmíněna možnost získat byt prací ve ŽĎASu.¹⁷ Výstavba sídlišť v blízkosti velkých zaměstnavatelů, například průmyslových závodů (ŽĎAS), byla pro československou urbanizaci v 50. letech typická (Horská, Maur a Musil 2002: 287).

Zatímco výstavba bytů byla poměrně rychlá, budování služeb za ní zřetelně zaostávalo. Koncem 50. let se začala postupně zlepšovat dostupnost obchodů ve městě. V listopadu 1958 byla otevřena první samoobsluha – hračky a sportovní zboží na náměstí. Následovala samoobsluha potravin na Stalingradě a pak v roce 1959 samoobsluha Masny na Velkém náměstí (Filka a Švorma 1998: 128). Většina služeb byla situována na konci 50. let na přechodu mezi sídlištěm Stalingrad a starým městem, například kino, ONV (Dějiny Žďáru 1974: 187).

V období mezi lety 1953–1972 vznikal soubor individuální bytové výstavby Vysočany. Převážně se jednalo o rodinné a řadové domky (Dějiny Žďáru 1974: 191). Kromě Vysočan se první rodinné domky v té době stavěly v menší míře také za jatky v Horní a Smetanově ulici (Filka a Švorma 1998: 138). Většina rodinných domků ve Vysočanech byla stavěna svépomocí.

Dalším sídlištěm se mělo po Stalingradu stát sídliště U Průmyslové školy, se kterým se počítalo už ve směrném plánu města od architekta Františka Kočího z roku 1956 (Kočí 1956: 403). Avšak již ke konci 50. let převyšovala poptávka po bytech nabídku, více než 800 žádostí bylo v té době neuspokojeno (Dějiny Žďáru 1974: 87). Výstavba sídliště U Průmyslové školy tedy značně pokulhávala za poptávkou po bytech. Sídliště bylo stavěno v šesti etapách v letech 1962–1971 (Dějiny Žďáru 1974: 188).

Na jeho dokončení navázalo v roce 1971 zahájení výstavby sídliště Před Nádražím, později se začalo stavět ještě sídliště Pod Vodojemem. O rok dříve, v roce 1970, však již začala výstavba dalšího sídliště rodinných domků právě v oblasti Pod Vodojemem (Dějiny Žďáru 1974: 192).

Na konci 70. let pokračovala výstavba na Libušíně a v Přednádraží. Nové byty se stavěly v druhé etapě Pod Vodojemem, ale též ve Žďáru II za Taférnou (Filka a Švorma 1998: 149). Jen pro představu,

17 Informátor č. 15, K. N., žena (1927), Sbírká FOROST-CZ, rozhovor č. 84.

ve městě nebyly v 70. letech větší než třípokojové byty (Filka a Švorma 1998: 136).

Poslední panelové domy byly dokončeny počátkem 80. let v dnešní Palachově ulici. Později pokračovala individuální výstavba, převážně řadových domků, v oblasti pod Zelenou horou, což bylo jakési poslední sídliště vzniklé ve Žďáru nad Sázavou v průběhu socialismu.¹⁸

V předcházejícím textu jsem načrtl počátky a základní rysy socialistické urbanizace Žďáru nad Sázavou. Než se začnu zabývat asanací, musím ještě zmínit vývoj počtu obyvatel. Důležité je, že v době, kdy probíhala asanace, tvořili nově příchozí již většinu obyvatel.

Rok	Centrální Žďár	Žďár + nové obce (od roku 1980)
1947	4 286	
1950	4 511	
1961	9 284	
1970	15 489	
1980	20 426	25 015
1986	22 095	26 533

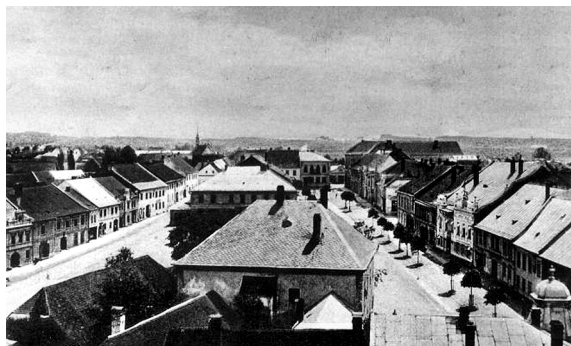
Tab. 1 Vývoj počtu obyvatel Žďáru nad Sázavou.

Zdroj: Grafošová 1988: 19

ASANACE – DESTRUKCE, NEBO NOVÝ ZROD?

Nebudu zde popisovat celý proces socialistické urbanizace Žďáru nad Sázavou. Pro její rámcové pochopení je myslím dostačující to, o čem jsem doposud psal. Nyní se zaměřím na její vyvrcholení, tedy na proces asanace žďárského hlavního náměstí. Slovo *asanace* znamená podle naučného slovníku v oblasti, která bude v následujících řádcích předmětem mého zájmu, úpravu městských čtvrtí nebo závodů závadných z hlediska hygienického, asanací se odstraňuje nevyhovující zástavba (Ilustrovaný encyklopedický slovník 1980: 124).

¹⁸ Informátor č. 3, Z. S. muž (1929), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 1.

Obr. 1 Náměstí, rok 1914.¹⁹ Na této fotografii je vidět původní venkovský a historický ráz náměstí.²⁰

Na přestavbu žďárského náměstí budu nahlížet z různých úhlů, budu rozebírat různé hodnotové soudy. A to jak z oficiálního hlediska, tak především z hlediska běžných informátorů.

Asanace náměstí byla velkým zásahem do života města. Nejednalo se pouze o plastickou operaci. Dalo by se říci, že to byl zásah přímo do srdce města. Symbol srdce v tomto případě můžeme chápat v několika rovinách. Jednak je možné ho chápat jako jakési centrum, bez kterého složitější organismus, jako je město, nemůže prakticky fungovat. Jsme-li u tohoto pojetí, pak srdce je také jakousi pumpou, přes kterou by měl proudit společenský a kulturní život organismu. Jenže, jak se organismus vyvíjí, dochází často i k novým potřebám po změnách funkcí jednotlivých orgánů. Příkladem je právě Žďár nad Sázavou.

V jiné symbolické rovině je srdce chápáno jako sídlo emocí. A je-li provedena operace na emočním orgánu, tak krom toho, že to zasáhne život organismu po praktické stránce, tak tato akce vyvolá samozřejmě i vlnu či spíše vlny emočních reakcí.

¹⁹ <<http://www.chmelicek.cz/zdar/index.php?cat=4>> [cit. 20. 2. 2010]

²⁰ Obrazový materiál chronologicky průřezově zachycuje proměnu charakteru náměstí. Stav před, v průběhu a po asanaci. Stav před asanací je zachycen z různých úhlů pohledu.

Obr. 2 Východní strana náměstí, rok 1925.²¹ Fotografie zachycuje část náměstí později zasaženou asanací.

ASANACE PODLE OFICIÁLNÍCH ZDROJŮ

Asanace se připravovala od dubna 1969, konkrétně se plánovala přestavba levé části náměstí (Filka a Švorma 1998: 143). S východní částí náměstí se počítalo jako se střediskem obchodu a služeb pro sídliště U Průmyslové školy (Dějiny Žďáru 1974: 189).

Oficiálně byla asanace náměstí zdůvodněna bohatším využitím zeleně v údolí Sázavy, potoka Staviště a nezařaditelného území v záhumenní východní strany náměstí (Dějiny Žďáru 1974: 191). Přitom architekt František Kočí navrhoval ve směrném plánu města z roku 1956, aby původní historický prostor náměstí s renesančními a barokními domy byl co nejvíce zachován a respektován a byl s co nejméně asanačními zásahy (Kočí 1956: 398).

Nové dominanty byly prý podle úřadů navrženy v souladu se stávajícími historickými dominantami, a to jak ve hmotách, tak i ve výškách. Pro historickou hodnotu celého městského jádra byla zachována původní dimenze náměstí a stavební čáry. Přestavbou východní

²¹ <<http://www.chmelicek.cz/zdar/index.php?cat=4>> [cit. 20. 2. 2010]

Obr. 3 Severovýchodní strana náměstí v letech 1941–1945.²² Jiný pohled ze severovýchodu zachycuje stále původní charakter náměstí.

části náměstí byly zřízeny průchody k sídlišti U Průmyslové školy (Dějiny Žďáru 1974: 191). Po východní straně náměstí pokračovala asanace v ulicích Veselská a Horní (Filka a Švorma 1998: 145).

Asanace neprobíhala pouze fyzicky, ale také symbolicky. Příkladem symbolické asanace bylo přejmenování Velkého náměstí na náměstí Klementa Gottwalda, stalo se tak 29. dubna 1971. Fyzicky byla tato symbolická asanace podpořena položením základního kamene zamýšleného pomníku K. Gottwalda v horní části náměstí. Z toho později sešlo (Filka a Švorma 1998: 146). Od roku 1984 zde stálo sousoší Únorové vítězství československého lidu od akademického sochaře Večeři (Kibic 1987: 162), které bylo odstraněno roku 1990. Další demolice probíhaly v Dolní a Žižkově ulici (Filka a Švorma 1998: 146), poslední v rámci asanace byly uskutečněny počátkem osmdesátých let.²³

²² <<http://www.chmelicek.cz/zdar/index.php?cat=4>> [cit. 20. 2. 2010]

²³ Informátor č. 9, pan F. (1943), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 37.

DŮVODY POSTUPNÉ „DEVASTACE“ NÁMĚSTÍ

Zajisté náměstí potřebovalo renovaci. Vyplyvá to i z rozhovorů s informátory. Zástavba, která stála na náměstí, byla totiž zchátralá. K chátrání náměstí začalo docházet po roce 1948. Původní majitelé nemovitostí na náměstí byli většinou živnostníci a samostatní hospodáři, na náměstí stály tedy původně statky a domy s obchůdky či živnostmi. Majitelé domů byli vystaveni různým represím ze strany vedení města. Některým byly domy zabaveny celé, některým zabavili komunisté jen tu část, ve které původní majitelé provozovali obchod.

*Ovšem to taky lze přičíst tomu, že část těch domů byla odebrána původním majitelům, část jim to třeba neodebrali, ale udělali jim to tak jako na půl. Půl baráku, kde byl nákej kšeft, tak jim to vlastně znárodnili, a tu druhou jim milostivě nechali...*²⁴

Do těchto zabavených domů ovšem vedení města prakticky neinvestovalo. „No jo, řekli, že je to myšárna. No vona to byla myšárna, protože komunisti to měli všechno, nic neopravovali, nic neudělali...“²⁵ To byl jeden z důvodů. Chtěl-li pak původní majitel opravit dům či tu část, která mu zbyla, setkával se s mnoha komplikacemi. Po roce 1948 byly v Československu prakticky zrušeny živnosti, až na velmi málo výjimek tu neexistovalo soukromé podnikání. S opravami se tak bylo možné obrátit pouze na státní podniky, nebo si opravit dům svépomocí. Státní podniky ovšem tyto zakázky nepřijímaly, byly mimo oblast jejich zájmů. Oprava domu svépomocí byla zase finančně velmi nákladná. A i když měl majitel domu peníze, měl problémy se sháněním materiálu a dělníků.

...a další věc byla taky ta, že ty podniky, jako sem říkal, stavební podnik, nebo ten komunál, který měly zedníky a tulleto, tak nebyly totiž schopný, nebyly funkční pro normální lidi, že i když ty lidi měli peníze, že i když třeba v té době stála těch deset, patnáct tisíc fasáda třeba stála, ale chtělo to lešení, chtělo to

24 Informátor č. 9, pan F. (1943), Sbírká FOROST-CZ, rozhovor č. 37.

25 Informátor č. 19, S. K., žena (1919), Sbírká FOROST-CZ, rozhovor č. 36.

Obr. 4 Východní strana náměstí v letech 1963–1970 (před asanací).²⁶ Jsou zde již vidět první stopy narušení původního charakteru náměstí.

*pochopitelně zase zedníka, votloukat a podobně. Ale nebyly ne tublety socialistický podniky ty to prostě nevzaly do práce. Kdo to chtěl mermo mocí, tak to musel dělat svépomocí, no anebo to nechat tak.*²⁷

ANTONÍN BUBÁK V ROLI BUDOVATELE NOVÉHO ŽĎÁRU A AKCE Z

Asanace je v myslích informátorů spojována se jménem Antonína Bubáka. Antonín Bubák byl v sedmdesátých letech předsedou místního národního výboru. Mohl by být přirovnán ke Karlovi IV. v místních poměrech (Karel IV. nechal vystavět Nové Město pražské), je chápán jako budovatel nového Žďáru nad Sázavou. Někdy je dokonce nazýván familiérně Tonda Bubák,²⁸ což svědčí o blízkém vztahu informátorů k němu.

Prakticky celá přestavba náměstí probíhala v Akci Z, což byly povinné brigádnické hodiny pro ty, kdo žádali o umístění svých dětí v městských jeslích a mateřských školkách. Stanovené kvóty přesahovaly 100 hodin (Filka a Švorma 1998: 144) a občané pracovali

²⁶ <<http://www.chmelicek.cz/zdar/index.php?cat=4>> [cit. 20. 2. 2010]

²⁷ Informátor č. 9, pan F. (1943), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 37.

²⁸ Informátor č. 20, Z. K., muž, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 89.

Obr. 5 Východní strana náměstí. Asanace v plném proudu, rok 1974.²⁹

zadarmo. Velká část účastníků těchto akcí pracovala nedobrovolně dobrovolně. Protože počet dětí v předškolním věku značně převyšoval počet míst v předškolních zařízeních, jako byly jesle a školky, využíval městský národní výbor tohoto přebytku poptávky nad nabídkou k tomu, aby do Akce Z zapojil co nejvíce lidí.³⁰ Jen pro představu, hodnota vytvořeného díla v Akci Z jen v roce 1970 byla 5,5 milionu Kčs (Filka a Švorma 1998: 144).

Jak je vidět z následující tabulky, nejintenzivněji probíhala Akce Z v 70. letech, v době, kdy byl předsedou Městského národního výboru ve Žďáru nad Sázavou Antonín Bubák, tedy v období mezi 23. dubnem 1970 až 23. srpnem 1984 (Gráfošová 1988: 16). To objasňuje dosazování Antonína Bubáka informátory do role budovatele.

KLADY A ZÁPORY ASANACE

Z architektonického a urbanistického hlediska je příznivě hodnocena renovace náměstí, rekonstrukce a modernizace historických budov. Za hlavní klad se ale považuje modernizace obchodní sítě a zlepšení hotelového ubytování po výstavbě hotelu Bílý lev (Kibic 1987: 163).

²⁹ <<http://www.chmelicek.cz/zdar/index.php?cat=4>> [cit. 20. 2. 2010]

³⁰ Informátor č. 5, pí L., žena (1929), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 78.

Roky	Hodnota díla v milionech Kčs
1948–1950	0,5
1951–1960	2,65
1960–1970	6,152
1971–1980	125,152
1981–1987	55,413

Tab. 2 Akce Z – Hodnota vytvořeného díla.

Zdroj: Gráfošová 1988: 26

Mezi negativní důsledky asanace patří především vystěhování původních obyvatel. To znamená omezení obytné funkce středu města. Jak uvádí Jiřina Loudová v redakční poznámce k článku Karla Kibice *Rekonstrukce a přestavba centra Žďáru nad Sázavou* v časopise *Architektura ČSSR*, Žďár nad Sázavou patří k mnoha českým historickým městům, které pro destrukci urbanistické struktury historického jádra již v roce 1983 nebylo začleněno na seznam městských památkových rezervací a památkových zón. O žďárské asanaci hovoří jako o urbanisticky a architektonicky necitlivém řešení (Kibic 1987: 160). To je dokladem toho, že podobné necitlivé zásahy se v rámci socialistické urbanizace děly poměrně často a byly jedním z jejích průvodních jevů.

HODNOTOVÉ SUDY AUTOCHTONŮ A ALOCHTONŮ NA ASANACI

Nyní se zaměřím na analýzu hodnotových soudů k tématu asanace. Ne všechny rozhovory se tématu asanace dotkly. To bylo dáno jednak způsobem kladení otázek ze strany tazatelů, za druhé pak ne každý informátor přisuzoval asanaci velký význam. Ale už pouze to, že k asanaci se vyjádřila s hodnotícím soudem asi jedna čtvrtina informátorů, svědčí o tom, že přeměna středu města byla akcí, která významným způsobem zasáhla mysl informátorů.

Analýza hodnotových soudů informátorů ukázala, že lze vydělit dvě základní skupiny informátorů se zásadně odlišnými hodnotovými soudy na asanaci. Jedna skupina na asanaci nahlížela velmi kladně, zatímco druhá se na asanaci dívala z úplně opačného úhlu pohledu, to znamená velmi záporně. Otázka byla, proč tomu tak je. V následujícím textu se pokusím otázku vyřešit.

Nejprve jsem se pokusil zjistit, zda informátor je rodilý Žďárák, či naopak nově příchozí. Otázka původu kulturního prostředí, odkud respondenti pocházeli, se ukázala jako velmi důležitá. Původní obyvatelé Žďáru, tedy autochtonní skupina obyvatel, měli značně odlišné hodnotové soudy na otázku asanace od alochtonní skupiny novo-osedlíků. Rozdělení informátorů podle původu se téměř krylo s rozdělením skupin podle názorů na asanaci.

Autochtonní skupina měla na asanaci převážně negativní pohled. Hovořila o ničení kulturních a historických hodnot, například o ničení domů z doby třicetileté války.

...V nedobru, protože rodiče tady manželky tam měli dům historicky cenný, ten tam byl už za třicetiletý války, tam byl jako skladiště soli. Tam byly sklepy nad sebou, tam vybourali zdi.³¹

V souvislosti se zničením národního domu projektovaného architektem Křelinou hovořil informátor dokonce o zločinu.

...To všechno zbořili, to byly historicky cenný stavby. Nemluvím o baráček pod městem, ale to náměstí, to zničili. Treba národní dům projektoval architekt Křelina, to byla napodobenina jednoho anglickýho záměčku. Teď to vypadá jako krematorium. To není, z hlediska kulturního to není nic.³²

Ne všichni starousedlíci viděli asanaci pouze negativně. Určitá část v ní viděla i pozitivní přínos, dokonce ji hodnotila kladně, ale na rozdíl od většiny nově příchozích měli všichni starousedlíci na asanaci i kritický pohled. Kritika se týkala nepromyšlenosti renovace náměstí.

31 Informátor č. 21, I. Š., muž (1927), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 41.

32 Informátor č. 22, M. K., muž, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 46.

Obr. 6 Pohlednice zachycují město v roce 1988, vpravo dole levá strana náměstí, výsledek asanace, domy s rovnými střechami.³³

Bylo to ale dělaný i dost, bych řekl, nepromyšleně, takovou borkou jehlou, protože nikdo tomu nemohl odporovat, aby řekl takhle by to bylo lepší. Tady byl plán, tak to udělali.³⁴

Kritizována také byla nedokonalost architektonického řešení, jako například rovné střechy.³⁵

Naopak u alochtonní skupiny převažoval na asanaci téměř jednoznačně, až na jednu výjimku, pozitivní ohlas. Výjimka byla způsobena nejspíše osobním nostalgickým názorem, kdy se informátorce zdálo dnešní náměstí příliš velké a bývalé náměstí prý bylo z jejího pohledu menší a hezčí.³⁶ Ostatní názory byly už kladné, i když pár informátorů bylo kritických k architektonickému řešení přestavby náměstí. Zbývající informátoři z alochtonní skupiny se dívali na asanaci kladně, až téměř obdivně. Náměstí před asanací jim připomínalo

33 <<http://www.chmelicek.cz/zdar/index.php?cat=4>> [cit. 20. 2. 2010]

34 Informátor č. 16, K. O., muž, Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 44.

35 Informátor č. 23, P. K., muž (1947), Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 95.

36 Informátor č. 24, H. P., žena (1928), Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 34.

vesnici a jako obyvatelům města jim byl vesnický charakter náměstí trnem v oku. Náměstí připomínající vesnici bylo faktorem, který znehodnocoval jejich status měšťana. (Viz např. „... *Tak jsem si tady připadala jak na zapadákově,*“³⁷ či „*Já bych tomu snad ani neřikal město.*“)³⁸ Častá také byla hodnocení domů na náměstí jako kuče, pazderny, barabizny, myšárny, chatrče, v méně negativním zabarvení jako chajdičky. Hodnocení myšárna uznala i jedna informatorka ze skupiny starousedlíků, ale hned k tomu dodala, že úpadek náměstí byl způsoben vedením města, které velmi znesnadňovalo původním majitelům péči o něj³⁹ (viz oddíl Důvody postupné „devastace“ náměstí). Informátoři hovořili o myšárnách, protože podle jejich slov na náměstí pobíhaly krysy nebo myši. Informátoři, kteří se zmínili o krysách, patřili až na jednu výjimku do skupiny novousedlíků. Obraz náměstí v paměti alochtonů doplním ještě posledním údajem, o kterém se několikrát zmínili a který dokresluje v podání novousedlíků náměstí před asanací jako páchnoucí díru. Několik novousedlíků uvedlo, že po náměstí tekla močůvka.

*Kdybyste sem přišel bejval, když to bylo to malý městečko, tady všude tekla močůvka po náměstí z těch statků, žejjo a todle. Večer, když jste šel, tak to byla samá krysa...*⁴⁰

ASANACE JAKO PŘECHODOVÝ RITUÁL

Přechodový rituál je spojován s přechodem z jedné etapy života do další. Většina tradičních studií rituálu se zaměřuje na spojení rituálu s religiozitou a zabývá se rituálem ve vztahu k jedinci (van Gennep 1997). V moderních společnostech už nehrají náboženské ideologie

37 Informátor č. 15, K. N., žena (1927), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 84.

38 Informátor č. 25, pan V., muž, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 45.

39 Informátor č. 19, S. K., žena (1919), Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 36.

40 Např. Informátor č. 25, pan V., muž, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 45.

již tak významnou roli, přesto i v nich jsou rituály důležité (Grimes 2000). V rámci moderních společností dochází k nahrazování náboženských rituálů politickými rituály (Maříková, Petrusek a Vodáková 1996: 939). Rituály se tak pojí s nenáboženskou ideologií. V případě asanace žďárského náměstí se jednalo o propojení rituálu s marxistickou ideologií a jejím praktikováním místní komunistickou elitou.

Na asanaci je tedy možno nahlížet jako na symbolický proces. Zjistěte měla asanace i své praktické a pragmatické důvody, cílem bylo ovládnout symbolicky důležité centrum města a pokusit se zamazat stopy po minulosti, které se nehodily komunistické straně do obrazu Žďáru nad Sázavou jako vzorného socialistického města, ale zároveň ji lze chápat jako symbolické rozloučení se Žďáru nad Sázavou s buržoazně-agrární minulostí. Asanace měla za touto érou udělat velkou tečku. Je ji možno chápat jako přechodový rituál z buržoazně-agrární doby do nového času, doby socialistické industrializace. Asanace byla vlastně jakýmsi přechodem starého v nové, vyplývá to i z rozhovorů s informátory.

No proč došlo, protože když tady bylo to zemědělství, tak tady všechno byli starý lidi, no a přece ty mladší, ty nespěli k tomu, aby šli dělat na pole. Vono i když se to tenkrát vzalo, tak každěj se chtěl mít lepší, to znamená, voni tam měli, voni měli třeba hektar pole, nebo dva hektary, to je jedno, a museli na to vyjít, že ty mladý, ty už měli jiný nároky. Protože mi to vememe dneska třeba, já sem dělal a ten mladší má už jiný nároky než to.⁴¹

Před asanací mělo náměstí ráz maloburžoazně-agrárního městečka. Pro nově příchozí obyvatele bylo symbolem vesnice. Náměstí podle nich nesplňovalo jejich představu města. Podobně se jeho historický ráz a buržoazní minulost jeho původních obyvatel nehodila komunistické elitě do obrazu vzorného socialistického města. Samotná socialistická urbanizace sice měnila agrárně-maloburžoazní městečko v socialistické industriální město, ovšem symbolicky významný prostor náměstí do tohoto obrazu socialistického města nezapadal. Proto bylo třeba tento obraz upravit, a k tomu posloužil proces

41 Např. Informátor č. 26, Z. P., muž (1929), Sbíрка FOROST-CZ, rozhovor č. 80.

asanace. Tento proces byl v podstatě přechodovým rituálem. Podle Ervinga Goffmanna je přechodový rituál mechanismem změny sociálního statutu (Turner 2006: 547), v případě Žďáru nad Sázavou měla asanace symbolicky potvrdit změnu statutu agrárně-buržoazního městečka na vzorné socialistické průmyslové město. Proces asanace byl vlastně jakýmsi liminárním stavem (van Genep 1997: 19). Pomezím mezi agrárně-buržoazní minulostí a novou socialistickou industriální budoucností. O symbolické důležitosti toho procesu svědčí i to, že v průběhu asanace bylo náměstí přejmenováno z Velkého náměstí na náměstí Klementa Gottwalda. Tento rituál pomohl nově příchozím identifikovat se s městem. Oproti tomu starousedlíci ho vnímali jako narušení cenných historických hodnot.

ZÁVĚR

V širším kontextu je asanace žďárského náměstí typickým příkladem toho, jak se socialistická urbanizace snažila naplňovat původní před-socialistické prostory novými funkcemi a významy, které by souzněly se socialistickou ideologií, tento proces se odehrával v celé východní socialistické Evropě. Snahou plánovačů bylo uspokojit i požadavky nově příchozích obyvatel (Hamilton a Burnett 1979: 265). V případě Žďáru nad Sázavou se to komunistickým plánovačům plně nedařilo v oblasti služeb, zásobování a obchodu⁴² (výpovědi informátorů; Filka a Švorma 1998). Rozvoj sítě služeb silně zaostával za bytovou výstavbou. Určitým náhradním řešením, jak alespoň v symbolické rovině uspokojit požadavky nově příchozích obyvatel, tak mohla být právě přestavba náměstí a změna jeho venkovského rázu na moderní městský prostor. Zároveň šlo o pragmatické ovládnutí důležitého symbolického místa města, asanace také měla aspoň částečně vymazat z tohoto místa stopy minulosti, které nezapadaly do obrazu Žďáru nad Sázavou jako vzorného socialistického industriálního města. Nelze ani opomenout, že asanace probíhala v Akci Z, „dobrovolnické akci“, která měla také podporovat ideologii budování nového, lepšího socialistického světa, kde vše patří lidu.

42 Ostatně to byl obecný rys československého socialismu.

Obr. 7 Pohlednice z roku 1985. K 40. výročí konce 2. světové války se prezentuje Žďár nad Sázavou jako vzorné industriální socialistické město.

LITERATURA:

- Berg, Bruce L. 1998. *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, third edition. Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Dějiny Žďáru nad Sázavou III*. 1974. Musejní spolek v Brně/ Městský národní výbor ve Žďáře nad Sázavou.
- Chorev, Boris S. 1975. *Problemy gorodov*. Moskva.
- Filka, Ivo; Švorma, Jaroslav. 1998. *Přebledné dějiny Žďáru nad Sázavou od nejstarších dob po rok 1980*. Žďár nad Sázavou.
- Friedmann, John; Wulff, Robert. 1976. *The Urban Transition: Comparative Studies of Newly Industrializing Societies*. London: Edward Arnold.
- van Gennep, Arnold. 1997. *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Grošofová, Ludmila. 1988. *Žďár nad Sázavou od února 1948*. Žďár nad Sázavou.
- Grimes, Ronald L. 2000. *Deeply into the bone : re-inventing rites of passage*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Grygar, Jakub. 2003. „Karviná: Hledání středu, individuality a historie.“ *Český lid*, ročník 90/3, s. 267–278.
- Hamilton, F. E. Ian; Burnett, Alan D. 1979. „Social Process and Residential Process.“ In French, R. A.; Hamilton, F. E. Ian (eds.).

1979. *The Socialistic City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chester, New York, Brisbane, Toronto: John Willey & Sons. 263–304.
- Holton, R. J. 1984. „Cities and the transitions to capitalism and *socialism*.“ *International Journal of Urban & Regional Research*, 8 (1): 13–25.
- Horská, Pavla; Maur, Eduard; Musil, Jiří. 2002. *Zrod velkoměsta, Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha; Litomyšl: Paseka.
- Ilustrovaný encyklopedický slovník*. 1980. Praha: Academia.
- Lozoviuk, Petr. 2005a. „Das Alte und das Neue in einer sozialistischen ‚Musterstadt‘. Die Bezirksstadt Žďár nad Sázavou.“ In Brenner, Ch, Heumos, P. (ed.). *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968*. München: Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, Band 27, s. 481–503.
- Lozoviuk, Petr. 2005b. *Možnosti a limity etnologického studia reálného socialismu*, s. 1–10. Dostupné z <www.antropologie.zcu.cz/media//webzin/webzin_03_2005/01_lozoviuk.pdf> [cit. 20. 6. 2010].
- Kibic, Karel. 1987. „Rekonstrukce a přestavba centra Žďáru nad Sázavou.“ *Architektura ČSSR* 46, č. 2.
- Kočí, F. 1957. „Výstavba Žďáru nad Sázavou.“ *Architektura ČSR* 16, č. 8, 1957.
- Marx, Karl. 1965. *Precapitalist economic formations*. New York: International Publishers.
- Maříková, Hana; Petrusek, Miloslav; Vodaková, Alena a kol. (eds.). 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Musil, Jiří. 1977. *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Musil, Jiří; Ryšavý, Zdeněk. 1983. „Urban and regional processes under capitalism and socialism.“ *International Journal of Urban & Regional Research*, 7 (4): 495–533.
- Ronnäs, Petr. 1984. *Urbanization in Romania: a geography of social and economic change since independence*. Stockholm: Economic Research Institute, Stockholm School of Economics.
- Slepička, Antonín. 1981. *Venkov a/ nebo město*. Praha: Nakladatelství A. Svoboda.
- Skalníková, Olga. 1956. „Příspěvek ke studiu současného způsobu života na Žďársku.“ *Československá etnografie* 4, s. 5–24
- Skalníková, Olga. 1981. „Formování nové průmyslové oblasti – Žďársko.“ In *K některým otázkám vývoje průmyslových oblastí v podmínkách socialismu*. Opava.
- Turner, Bryan S. (ed.). 2006. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Internetové zdroje:

<<http://www.abayfor.de/forost> > [cit. 20. 2. 2010]

<<http://www.chmelicek.cz/zdar/index.php?cat=4>> [cit. 20. 2. 2010]

Seznam informátorů

Informátor č. 1: J. K., muž, narozen 1921, nově příchozí (dále NP),
Sbírka VOROST-CZ, rozhovor č. 58.

Informátor č. 2: A. V., muž, narozen 1924, NP, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 32.

Informátor č. 3: Z. S., muž, narozen 1929, NP, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 1.

Informátor č. 4: S. Š., muž, Sbírka FOROST-CZ, rozhovor č. 74.

Informátor č. 5: pí L., žena, narozena 1929, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 78.

Informátor č. 6: Z. U., žena, narozena 1946, NP, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 30.

Informátor č. 7: S. S., muž, narozen 1933, NP, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 33.

Informátor č. 8: pan S., muž, Sbírka FOROST-CZ, rozhovor č. 83.

Informátor č. 9: pan F., muž, narozen 1943, starousedlík (dále SP), Sbírka
FOROST-CZ, rozhovor č. 37.

Informátor č. 10: K. Ch., muž, narozen 1925, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 6.

Informátor č. 11: pan. S., muž, 1930, Sbírka FOROST-CZ, rozhovor
č. 56.

Informátor č. 12: M. B., žena, narozena 1924, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 6.

Informátor č. 13: pí B., žena, narozena 1925, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 16.

Informátor č. 14: pan K., muž, Sbírka FOROST-CZ, rozhovor č. 105.

Informátor č. 15: K. N., žena, narozena 1927, NP, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 84.

Informátor č. 16: K. O., muž, SP, Sbírka FOROST-CZ, rozhovor č. 44.

Informátor č. 17: pan B., muž, SP, Sbírka FOROST-CZ, rozhovor č. 73.

Informátor č. 18: O. B., muž, narozen 1929, SP, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 7.

Informátor č. 19: S. K., žena, narozena 1919, SP, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 36.

Informátor č. 20: K. Z., muž, narozen 1939, Sbírka FOROST-CZ,
rozhovor č. 89.

- Informátor č. 21: I. Š., muž, narozen 1927, SP, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 41.
informátor č. 22: M. K., muž, SP, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 46.
Informátor č. 23: P. K., muž, narozen 1947, SP, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 95.
Informátor č. 24: H. P., žena, narozena 1928, NP, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 34.
Informátor č. 25: pan V., muž, NP, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 45.
Informátor č. 26: Z. P., muž, narozen 1929, NP, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 80.
Informátor č. 27: M. C., žena, narozena 1925, NP, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 76.
Informátor č. 28: V. S., muž, narozen 1945, NP, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 29.
Informátor č. 29: J. Ž., muž, Sběrka FOROST-CZ, rozhovor č. 27.

INOVACE, RUTINY A CIHLY: SOUČASNOST ZLÍNSKÉHO BAŤOVSKÉHO BYDLENÍ

Barbora Vacková, Lucie Galčanová

Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

Abstrakt¹

Text je příspěvkem k sociologickým studiím současného bydlení; vychází z výzkumu úprav standardních baťovských domů ve Zlíně jejich obyvateli. Hlavním cílem je představit zlínské čtvrt- a půldomky (1) jako součást dobového sociálního projektu továrního města, jehož znalost nám umožňuje srovnání se soudobými společenskými podmínkami, tedy (2) jako objekty, které pomáhají pochopit sociální proměny (nejen) české společnosti, jimiž prošla v průběhu 20. století. A konečně (3) jako specifickou historickou materii ovlivňující každodenní život a praktiky svých soudobých obyvatel: Ti jsou v minimálních podmínkách nuceni vyjednávat a hledat kompromisy v úpravách a užívání domů nejen mezi sebou, ale s mateřii samotnou.

„Domky jsou rovnostářské a modernistické. Jsou to pět metrů vysoké (tedy nízké) krychle z červených cihel. Styl bez kořenů. Lidé jim říkají Baťovky, jako botám. V přízemí má rodina 18 čtverečních metrů – pokoj, koupelnu a kuchyňský kout. V poschodí dalších 18 metrů – ložnice. Naštěstí má každý domek zahrádku.

„Tady se bydlí strašně,“ řekne za šedesát sedm let (od stavby domků, pozn. aut.) Jirina P. z ulice Bratří Sousedíků, manželka elektrikáře vyučeného v Baťově škole práce. Je jí už sedmdesát let. „Víte pane, brzy umřu, je to na mně jistě vidět, ale celý život jsem neměla

1 Text vznikl za podpory výzkumného záměru MSM0021622408. Sběr dat probíhal ve spolupráci s Ing. arch. Jitkou Ressorovou z katedry Design Zlín VŠUP.

Autorky děkují recenzentovi za věcné a přínosné komentáře k textu.

normální kuchyň, protože ten kout v předsíni, půldruhého čtverečního metru, to přece není žádná kuchyň!²

„A proč je tak malá?“ ptám se.

„No, oni dělali všechno, aby lidi nežili doma.“

(Jiřina P. sedí v zahrádce před červeným domkem a popíjí pivo, jak se sluší a patří.)

Domy jsou postaveny tak blízko sebe, že jejich obyvatelé vědí, co zrovna dělají sousedé, i když o to nestojí.

Navíc jsou Baťovky v ulici Padělky II úplně stejné jako například v ulici Padělky IX. Návštěvník z jedenadvacátého století bude mít dojem, že se jedna a táž ulice automaticky znásobuje jako v počítačové hře.“

(Szczygiel 2007: 24–25)

Polský novinář Mariusz Szczygiel napsal knihu o významných příbězích české (československé) historie. Vybíral jako cizinec, který se cítí v Česku jako doma. Úvodní kapitolu věnoval aktivitám rodiny Baťů ve Zlíně i ve světě. Je to jeden z mála pohledů zvenčí, který se nám na problematiku Baťovy obuvnické korporace nabízí.² V tomto krátkém odstavci je koncentrován velký paradox baťovského dělnického bydlení: Modernistické a pokrokové, zároveň stísnující a omezující; koncipováno původně jako dočasná stavba slouží již více než 70 let, je památkově chráněno a s největší pravděpodobností bude sloužit i nadále. Domy, které nikdy neměly zakořenit, jsou dnes součástí města, dominantou jeho charakteru, získávají historii i nové majitele. Právě to, jakým způsobem se vyrovnávají současní majitelé s minimálními, modernistickými a rovnostářskými domy „bez kořenů“, jak je upravují a jak se s nimi sžívají, je otázkou, kterou si kládeme. Zajímá nás, jakým způsobem přebudovávají majitelé domy, jak tyto změny legitimují, i jakým způsobem se proměňuje vztah, který ke svému domu mají. Soustředít se budeme na nejužívanější prostory domů, na jejich přízemní části. Chceme domky čtenáři předvést ze tří úhlů pohledu: jako část modernizačního projektu, jako důkaz o proměnách společnosti a životního stylu v průběhu posledních

2 Další z textů, které v této souvislosti stojí za pozornost, je i sociologická studie Annett Steinführer (2002) *Město a utopie: Experiment Zlín 1920–1938*.

osmdesáti let a konečně jako specifickou materii, která ovlivňuje životy svých obyvatel. Tyto pohledy nám pomohou vytvořit doslova trojrozměrný obraz rodinného domu a jeho významu v moderní a pozdně-moderní společnosti.

Přesto, že text vznikl na základě příspěvku z konference věnované městské problematice, považujeme jej především za příspěvek v oblasti poněkud nepřesně označované jako sociologie bydlení. A to proto, že – jak uvidíme v závěru – proměny forem a významu bydlení nelze pochopit bez širšího kontextu sociálních změn, kterými ve stejném období prošla města i společnost. S ohledem na použitou výzkumnou metodu i teoretické zázemí naší práce považujeme za vhodnější spolu s Jiřím Musilem použít označení „sociologický nebo sociálně antropologický přístup k bydlení“ (Musil 2005: 209). V českém sociologickém prostředí je téma bydlení v posledních letech spíše okrajovou záležitostí. Pokud se tématu někteří autoři věnují (např. tým Socio-ekonomie bydlení při SÚ AV ČR), pak jde zejména o témata (makro)ekonomická či demografická.³ Chceme proto přidat další, etnografický a kulturologický přístup, který nabízí možnosti popsat každodenní praktiky odehrávající se na mikroúrovni domovů, a tím pochopit další z dimenzí problematiky bydlení v našem sociokulturním kontextu. Součástí naší práce je také antropologický přístup ke zkoumání materiálního prostředí, ve kterém se každodenní život aktérů odehrává. Bude zřejmé, že v tomto smyslu je náš přístup ovlivněn pracemi Bruno Latoura (1992, 2005), především jeho pojetím technologií jako významných aktérů ve vztahu lidí a jejich prostředí.⁴

Text vychází z výzkumu, který během let 2008 a 2009 probíhal v baťovských půldomcích a čtvrtdomcích ve Zlíně. Hloubkové rozhovory vedené přímo v domech jsme zaměřovaly na vyprávění

3 Musil (2005) dále upozorňuje na zajímavé výzkumy Evy Librové, Anny Veselé a Libuše Mackové (Výzkumný ústav výstavby a architektury) každodenních praktik obyvatel různých typů obytných jednotek a domů; na podobný typ výzkumů v současnosti ještě nebylo plně navázáno (např. Šmídová 1999).

4 Musil také upozorňuje, že studie zabývající se tímto vztahem obyvatel (rodin či jednotlivců) a jejich obydlí vznikaly v evropské sociologii již od 40. let 20. století (podrobněji viz Musil 1971: 18–32).

o životě v nich a s nimi, o jejich představách a o významech, které jsou těmto představám přikládány. Naši komunikační partneři a partnerky měli možnost sami přinášet témata, která považují za důležitá. V tomto přístupu jsme se nechaly inspirovat metodou vedení rozhovorů propracovanou Jane M. Jacobs a jejími kolegy v projektu *The Highrise Project*.⁵ Metoda je označována zkratkou SUYH – Ukaž nám svůj domov (*Show us your home*), což přesně vystihuje její hlavní ideu: „Základem byla myšlenka, že pokud požádáme obyvatele, aby nám ukázali své domovy, aktivujeme tak sociálně-materiální stránku bydlení a žité události jejich domovů“ (Jacobs, Cairns a Strebel 2008). Díky rozhovoru „o domě v domě“ můžeme získat informace o každodenních praktikách a návycích, které by v jiném prostředí zůstaly nezminěné a neviditelné, neboť jsou považovány za samozřejmé a nedůležité. Zároveň vedením rozhovoru v prostředí, kterého se téma bezprostředně týká, se dostáváme blíže ke každodenní praxi našich komunikačních partnerů, jež nás zajímá především. Získáváme tak kvalitnější a spolehlivější data a rozšíříme také možnosti jejich záznamu a interpretace (např. fotografie či film). Témata rozhovorů se v jejich průběhu seskupila do několika hlavních „okruhů“: residenční historie současných obyvatel i residenční historie domu, pokud byla známa; přestavba a úpravy domu a jejich technologické nástrahy; příběhy jednotlivých částí domu a proměny v jejich užívání; zahrada a sousedství. Jsme si vědomy i omezení tohoto přístupu, kdy získáváme představu o tom, „co lidé dělají“ skrze jejich vyprávění a interpretaci vizuální stránky domova, nikoliv z pozorování a interpretace činností. Během pobytů ve Zlíně jsme provedly 15 rozhovorů s dohromady 23 obyvateli čtvrti a půldomků a dva doplňující expertní rozhovory. Navštívily jsme sedm domků ve Čtvrti Letná a po dvou v částech Zálešná, Podvesná a Lesní čtvrť. Někteří z našich komunikačních partnerů a partnerek v průběhu svého života bydleli ve více domcích a srovnávali své zkušenosti. Dva z rozhovorů byly provedeny jako doplnění mimo dům.

* * *

5 Projekt zkoumá život ve výškových panelových domech v lokalitě Red Road ve skotském Glasgow. Více k projektu na webu <http://www.ace.ed.ac.uk/highrise>.

Zakladatelem obuvnické továrny ve Zlíně, otcem celého projektu a konstruktérem jeho ideologie byl Tomáš Baťa.⁶ Zdá se, že byl pravným synem 19. století, který přijal bezezbytku za své velké vyprávění o pokroku a budoucnosti, jež se stalo základem firemní politiky. Součástí tohoto modernistického příběhu o pokroku a emancipaci společnosti je také předpoklad, že materiální prostředí zásadně ovlivňuje sociální život lidí. Baťa a jeho tým začali budovat pro svou továrnu zázemí – nové město, které v tomto případě ale můžeme chápat jako zvláštní univerzum, jehož funkce byly podřízeny potřebám továrny a život v něm byl určován rytmem výroby.⁷ Bylo světem pro sebe, s vlastními pravidly; zázemím pro tisíce zaměstnanců továrny, kteří za své služby získávali nadprůměrné platy i životní podmínky, na oplátku měli být loajální k zaměstnavateli a dodržovat stanovená pravidla.⁸

Podle Taylor Allanové (1999) souvisí modernistické paradigma pokroku úzce s patriarchálním pojetím rodiny tak, jak ji známe z 19. století.⁹ I baťovský přístup k otázce rodinného soužití odpovídal jednoduchému modelu otec-manžel-živitel a matka-žena-pečovatelka. Vedle konceptu disciplinujícího prostoru zde také figuruje obraz ideálně fungující rodiny: Ideální v kontextu moderní industriální společnosti založené na kapitalistickém systému výroby, kde dělnická masa (v klasickém slova smyslu) je nezbytnou součástí tohoto procesu.

6 K naplňování jeho vizí docházelo po jeho náhlé smrti v roce 1932 pod taktovkou nevlastního bratra Jana Antonína a ředitelů Čipery a Vavrečky.

7 Celkový počet domků ve Zlíně v roce 1938 dosáhl počtu 3 149, přičemž je trvale obývalo 36 243 lidí (Ševeček 2009: 230). Podrobně ke stavebnímu vývoji Zlína viz např. Hornáková 2009; Musil, F. 2003; Novák 2008.

8 Rostislav Švácha charakterizoval atmosféru modernistického Zlína následovně: „Zkusme si teď představit příslušníky umělecké avantgardy, jak okounějí někde po zlínském náměstí Práce nebo na otevřeném prostranství před Baťovým památníkem. (...) V otevřeném prostoru Baťova Zlína, ve kterém každý spěchá za svou jasně vymezenou pracovní funkcí, by takový noční avantgardní zpustlík byl ihned nesnesitelně nápadný“ (1995: 6).

9 Podrobněji k vývoji moderní a současné rodiny např. viz de Singly 1999 či Ariés 1962.

Rodinu pak tvoří pečující matka (o domácnost a děti) a pracující otec. Je to obraz, který nacházíme i v některých z projevů Tomáše Bati: „Avšak výchova děvčat bude se ubírat jiným směrem (než výchova mladých mužů; pozn. aut.). Musíme zlepšit naše školy pro vaření, neboť toto jest vědou, jejíž znalost zdraví udrží a rozmnoží, neznalost zničí. Musíme jim opatřit více příležitostí, aby se naučily šít prádlo, šaty, výchově dětí, řízení domácnosti. (...) mají se z nich stát nejžádanější nevěsty pro naše mladé muže po stránce jejich praktického vzdělání, po stránce mravní, jakož i výchovy společenské, ovšem také po stránce peněžní“ (1990: 56).

Jedním z cílů Bat'ovy politiky bylo zavedení takových bytových podmínek, které by kombinovaly tyto dvě modernistické vize – funkční materiální prostředí pro život městských dělnických rodin. Výsledkem této politiky byl systém bydlení v rodinných domech, který měl na jednu stranu emancipovat rodiny dělníků a zvyšovat jejich životní standard, na druhou stranu zajistit uniformitu životního stylu a disciplinovanost pracujících¹⁰ – architekt Gahura vzpomíná na to, jak Bat'ova výstavba domů vysvětloval: Podle Bati dělník, „který je při své práci služebníkem, musí proto mít takové možnosti soukromého života, aby se mohl cítit ve svém domě králem“ (Gahura 1944 In Hornáková 2007: 35). Jako další důvod bytové výstavby však Gahura vzpomíná fakt, že podle šéfa únava z dojíždění snižuje výkonnost a morálku při práci.

Nutno ovšem vzpomenout, že sama koncepce domů se v začátcích proměňovala a podřizovala se aktuálním požadavkům továrny, zejména stále rostoucí potřebě nových zaměstnanců. Podle vzpomínek Gahury, který byl jedním z hlavních tvůrců funkcionalistické tváře Zlína, vycházela původní představa o podobě domů více z forem známých z venkovského způsobu života. Ostatně většina zaměstnanců továrny i mladých lidí, kteří přišli do Bat'ových škol, byla původem z rurálních oblastí Československa. „Původní Kotěřův plán na stavbu zahradní čtvrti byl pojat malozemědělsky; (...) Tomáš Bat'ova chtěl šetřit přirozených a tradicí vypěstovaných zemědělských pudů

10 Podrobněji k rozdílům v základních principech organizované a pozdní modernity viz Wagner 1994.

svých spolupracovníků¹¹ (Gahura 1944 In Hornáková 2007: 35). Průmyslová práce v továrně měla být doplněna prací na zahradách, která by sloužila nejen k samozásobitelství, ale také k rekreaci. Tento plán vzal však záhy za své a celá koncepce nabrala absolutní obrat. Mimo jiné proto, že počet zaměstnanců továrny rostl velmi rychle a jedním z řešení bytové otázky bylo zahuštění zástavby. Architekti se vzdali představy zahrad, na jejichž místech začaly růst další domy. Výrazně se proměnil také pohled na formy relaxace na zahradách: Odpočinku člověk neměl dosáhnout rekreační formou zahradničení, naopak jakékoli práce na zahradě byly nyní zakázány.¹²

Rodinné domy byly typickým projevem dvojí zlínské moderní tendence: k emancipaci a disciplinaci zároveň.¹³ Obyvatelé chudých oblastí Valašska, Slovácka, ale např. také Vysočiny získávali možnost bydlet v domech vybavených moderní koupelnou, záchodem, kuchyní.¹⁴ Byly prostorem relaxace dělníků i prostorem práce jejich manželek. Byly místem, kde měla prožívat rodina své soukromé životy a intimitu, a to v prostředí, které by zároveň bylo pokud možno rovné: Formu dvojdomků nakonec Baťa ve spolupráci s týmem plánovačů a architektů v čele s Gahurou zvolil proto, že narozdíl od čtvrtdomků umožňovala mít jeden vstup do jedné bytové jednotky

11 Tomu odpovídá i podoba prvních domků realizovaných firmou již před první světovou válkou, ještě bez širšího urbanistického plánu: Domy byly stavěny v uliční řadě blízko továrny. Byly omítané se složitou mansardovou střechou, a připomínaly tak venkovská selská stavení. V roce 1915 pak architekt Kotěra začal zpracovávat první urbanistický plán dělnické obytné kolonie Letná, která vyrostla v těsném sousedství těchto prvních domů (více Novák 2008).

12 Vzhledem k rozsahu tohoto textu se bohužel nebudeme podrobněji otázkou zahrad věnovat. Přitom právě vývoj a podoby jejich užívání jsou významnou součástí života v domcích.

13 První bytové domy včetně kolektivního domu se začaly ve Zlíně stavět až po znárodnění firmy v roce 1946. K jejich stavbě bylo přikročeno mj. proto, že během protektorátu byla výstavba bytů omezena a poválečný bytový nedostatek nebylo možno řešit výstavbou rodinných domů (Sedláková 2009).

14 Podrobněji k pracovním migračním vlnám a jejich složení viz Ševeček 2009: 263–278.

na opačných stranách domu, a tím zajišťovala pocit soukromí obyvatel.¹⁵ Příčné rozpůlení domu znamenalo, že dvě bytové jednotky v něm byly v zásadě shodné – nemohlo se stát, že by jeden byt požíval symbolické výhody umístění v patře, tedy výše, než byt druhý. Soukromý život obyvatel se měl odehrávat individualizovaně ve smyslu oddělenosti, ale nikoli originality. Je zjevné, že funkce rodinných domů nebyly zacíleny pouze na potřeby rodiny samotné, ale že naplňovaly potřebu podniku mít k dispozici výkonnou pracovní sílu. Rodinné domy tak byly vedle školních, zdravotnických i dalších zařízení (společenský dům, kino) a společenských a kulturních institucí (např. umělecké salony či filmový festival) nedílnou součástí celé koncepce Zlína. Město nebylo pouhou materií, opakující se prostorovou jednotkou vyplněnou pálenou cihlou, bylo specifickým sociálním prostorem vystavěným na principech modernizace a pokroku; bylo konkrétním sociálním projektem. Jeho zásadní součástí byla emancipace původně venkovského obyvatelstva a jeho proměna na obyvatelstvo městské, přesněji řečeno na dělnickou masu, která dokáže přesně využívat všech služeb, které jí město poskytuje. Součástí nového životního stylu bylo vedle individualizovaného bydlení v rodinných domech i masové spotřebitelské chování.

RUTINY A INOVACE

Bruno Latour říká (1992), že na věci, nástroje, technologie přenášíme některé funkce, aby byla naděje, že budou plněny efektivněji,

15 „Každá rodina musí žít svůj vlastní život, jedna nesmí rušit druhou v její intimitě. Základem rodinného štěstí je spokojená a neunavená žena, mající porozumění pro radosti i námahu mužova zaměstnání a pro zdravý vývoj svých dětí. Neboť je pouze jediné místo na světě, kde muž, soustředěný po celý den na svou práci v průmyslovém podniku, může načerpat nových sil a nových podnětů, a to je pečlivě vybudovaný a pečlivě udržovaný domov. Rozvoj techniky a služeb ať zbaví ženu těžké a nekonečně se opakující práce v domácnosti. Není žádný důvod, aby průmyslové středisko kýťalo svým občanům méně pohodlí a příjemnosti než město lázeňské“ (Tomáš Baťa dle Novák 2008: 26–27).

než když jejich plnění necháme na z podstaty nespolehlivých lidech. Uvádí příklad automatizovaného dveřního závěsu schopného vracet dveře do zavřené (i když nezamčené) polohy. Upozorňuje zároveň, že toto delegování výkonu funkce na technologii nezaručuje dokonalé naplnění očekávání a postupů. Vyžaduje totiž jistou kulturní blízkost těch, kteří technologii užívají; v případě, že návštěvník nebude seznámen s principem dveří na vratném pantu, může se stát, že skončí s rozbitým nosem. Každá technologie zkrátka potřebuje, aby ji měl kdo užívat a ovládat.¹⁶

Upozorňuje na dva odlišné přístupy k technologiím a lidem: (1) tím, že přiznáme schopnosti lidem, kteří vytváří či užívají technologii, pochopíme roli technologie ve společnosti; (2) přiznáním schopností technologiím, ne-lidským aktérům, pochopíme záměry jejich tvůrců. Latour s tímto rozlišením (první přístup označuje jako sociologismus a druhý jako technicismus) nesouhlasí. Mimo jiné proto, že je diskutabilní očekávat, že uživatelé se budou chovat přesně tak, jak předpokládá tvůrce (podobně jako čtenáři mohou interpretovat texty různými způsoby) – třeba právě díky kulturní vzdálenosti, kterou mohou mezi sebou mít. V podobných případech se stávají samy artefakty (Latour by hovořil o technologiích, v našem případě ve vztahu k rodinnému domu volíme toto označení) vytvořené lidmi za specifickým účelem aktéry ve vztahu lidí a věcí: Svou povahou předem určují hlavní obrysy situace a jejich uživatelé se s těmito předem danými podmínkami musí aktivně vyrovnávat. Není možné hledat vysvětlení lidského jednání a společenských vztahů pouze v mezilidských vztazích ani pokoušet se vyčíst je z technologií užívaných společnostmi, protože společnost a technologie vstupují do interakce, ve které nejsou role nadřazeného a podřízeného nijak jasné a definitivní. Půldomky jsou v tomto smyslu „participanty“ (Latour 2005: 71) v interakci se svými obyvateli, určují kurz jejich jednání

16 Také proto nechával Baťa své zaměstnance kontrolovat: Zajist'oval tak, aby byli lidé bydlicí dosud v nejchudších a nejdlehlších oblastech republiky, kde bylo v chalupách běžné žít v jedné místnosti s dobytkem a kde neexistovalo žádné povědomí o základním sanitárním vybavení, jakým mohou disponovat moderní domy, schopni využívat vybavení svých domů adekvátním způsobem.

a posouvají je specifickým směrem. V tomto kontextu tedy nemůžeme ke zlínským domům přistupovat pouze jako k symbolům Baťova výrobního impéria či firemní ideologie; nelze je chápat jako prostý odraz tužeb a strategie vedoucích postav jednoho závodu, jako jednoduchý a přímočarý výsledek kumulace a cirkulace kapitálu. Ovlivňují, proměňují a směřují životy svých obyvatel, kteří v nich žijí dávno po tom, co firma, její ideologie a politika vzala ve městě za své. Můžeme říci, že v současné době jsou zlínské domy významným protihráčem svých obyvatel na poli každodenního života. Ale bylo tomu tak pravděpodobně i v době, kdy měly být domy spíše nástrojem emancipace: Takto vzpomíná na své dětství, které prožila ve čtvrtdomku na Letné,¹⁷ sedmdesátiletá Iva: *Ale zase to bydlení třeba – na té Letné, kde ty domky jsou tak hustě vedle sebe, bylo fajn v tom, jsme se všichni znali, tak to... že se lidí pomáhali. Bylo to fajn, prostě takové rodinné, no.* Podobně vzpomíná šedesátník Igor na dětství ve čtvrti Zálešná poblíž říčky Dřevnice, kde žil se svými rodiči a sestrou v půldomku:

Igor: No, ale – tady to bylo tak, že třeba – naše maminka (...) normálně tady měla dva kočáry a hlídala holčákům děcka, ty byly v práci, ona hlídala děcka. Čili tady z té ulice se lidé znali, že když šla ženská od řeky práť – tak naše máti šla s ní a šla jí pomoci, od řeky ženská si šla půjčit cibuli naboru třeba – k té sousedce, aby si mohly porykládat... dělaly se výlety, chodilo se společně třeba na Hostýn pěšky a takové. (...) Naše maminka vařila ve dvacetilitrovém hrnci dršťkovou polévku pro všechny mladé baby z ulice, protože říkaly, že jim to smrdí a ještě že to neumí udělat, tak dycky si přišly s konvičkama.

I přes to, že podnik dokázal zajistit pracujícím individualizované bydlení a poskytoval i možnosti (společenské události, veřejné zábavy, kino) společného (ale předem plánovaného) trávení volného času, nedokázal zajistit dokonalé naplnění Baťova požadavku *kollektivně pracovat, individuálně žít*. Naopak i v těchto předem daných kulisách se

17 Nejstarší čtvrť, kde se nacházejí čtyřdomky, půldomky i jednodomky v původním stavu i velkoryse upravené pomocí přístaveb; mísí se zde i nejružnější typy obyvatel – původní starousedlíci dnes ve vysokém věku, matky samoživitelky, studenti v podnájmu, mladé rodiny i dlouholetí a etablovaní obyvatelé jednodomků.

odehrával sousedský život naplněný sdílením každodenních starostí, zážitků i neformálních zábav. Vzpomínky našich partnerů se ovšem vází především na dobu války a poválečné roky. Dále si musíme uvědomit, že jsme hovořily s pamětníky, kteří mohli své dětství idealizovat. Naopak Jiřina P. v úryvku ze Szczygielovy knihy interpretuje, obdobně jako další badatelé a pamětníci (např. Sedlák 1991: 55),¹⁸ Baťovu snahu vystavět téměř každému ze svých zaměstnanců rodinný dům jako potřebu oddělit je v době pracovního volna od sebe navzájem. Domy s minimálním prostorem ale vedly k tomu, že pokud to podmínky (počasí či sousedské vztahy) dovozovaly, odehrával se život rodin na zahradách, mezi sousedy. I když dokonale promyšlená, nedokázala forma domu přesto zcela disciplinovat své obyvatelé a tuto funkci musel přebírat pověřený zaměstnanec závodu.¹⁹ Naopak právě v úryvku zmiňovaná velikost domů, lépe řečeno jejich minimální rozměr, byla faktorem, který „vyháněl“ lidi do zahrad a podporoval jejich setkávání:

Iva: Ale skoro všude u těch domků – takhle byly lavky, takové obyčejné, dřevěné, a stolký – a v nedělu a to si pamatuju a to mně, když cítím řízek, brambory a okurkový salát, tak se mi to hned vybaví, že se v neděli jedlo venku, třeba když bylo bezky. A my jsme tam neměli stolek, tak my jsme museli u sousedů.

Je patrné, že i v minulosti měly domy kromě emancipační a disciplinární funkce i další významy spojované se sousedským a rodinným soužitím, které do nich vkládali a vkládají jejich obyvatelé. Domy

18 Architekt Karfík ve vzpomínce na Tomáše Baťu psal: „Byl zásadně proti bydlení v činžácích, chtěl, aby dělník po práci šel do zahrádky a odpočíval, nebo tam i pracoval, hlavně aby nešel do hospody na pivo, protože pití alkoholu a kouření se ve Zlíně velice pronásledovalo, a tak nikdo nechodil na schůze, především ne na KSC, a veřejně nekouřil a nepil pivo“ (Karfík 1991: 11).

19 Někteří z pamětníků dodnes vzpomínají na kontroly, které rodiny navštěvovaly. Takto vzpomíná sedmdesátnice ze čtvrtádomku: Iva: *Mamin-ka říkala, že jako přišli a dívali se, jak se o mě stará, jako jak se o to děcko stará. (...) To byla nějaká z osobního oddělení, někdo no. (...) Ale nebyli oblíbení, z nich měli strach.*

nebyly pouze technologicky dokonalou koncepcí průmyslníka a jeho stavebního oddělení. Byly také místem obyčejných radostí a starostí jejich obyvatel. Také v současnosti můžeme identifikovat minimálně dvojí význam, který nesou: Jednak jsou objektem památkové ochrany, jsou objektem vzpomínání na dobu baťovského Zlína, ať už je chápán jakkoli – jako významný bod v historii Československa a střední Evropy, jako sociální pokus, jako úspěšný podnikatelský projekt. Druhou linií významů do těchto domů vkládají obyvatelé – dnes stejně jako před 70 lety. Jsou místem jejich každodenního života, rodinného soužití, zažívání nejintimnějších chvil i starostí. Zároveň se (většinou v praktické rovině) musejí vyrovnávat s významy, které do domů vkládá okolí. Na úrovni jejich každodenních životů a potřeb jde zejména o problematiku úprav chráněných staveb: V takových případech řeší základní rozpor – postupovat podle pravidel, nebo se vystavovat hrozcím sankcím za jejich porušení, ale vytvořit prostor dle vlastních představ. V tomto každodenním vyjednávání se nakonec musí vyrovnávat i s nástrahami, které jim připravují domy samy – jejich technický stav či záludnosti, které se vymykají očekáváním spojeným s přesně naplánovanou standardizovanou výstavbou; často se naopak ukazuje, že každý z domů je svým způsobem originál.

V tomto procesu vyjednávání získává dům význam, který se neskrývá ani v jeho emancipační ani disciplinární funkci. Z pohledu obyvatel jsou domy místem domova. Vedle jejich směnné a užitné hodnoty se ukazuje další hodnota věcí, jejich schopnost udržovat vazby – *bonding value* (Godbout a Caille 1998 In Money 2007); vazby k minulosti i k ostatním členům rodiny. Tyto vazby jsou významnou součástí pocitu domova. V úvaze nad tím, co je to domov, dochází antropoložka Mary Douglas (1991) k následujícím závěrům: Na jedné straně je privátním prostorem pro individualitu člověka, na druhé je ale společným statkem, jehož spravování podléhá pravidlům rodinného soužití. Hlavním rysem domova je vytváření vztahu k místu, kde žijí. Domov je „organizací prostoru v čase“ (Douglas 1991). Techniky této organizace posilují *bonding value* domova. Jinými slovy: V materii domu a v péči o ní se projevuje pravidelný životní rytmus. Ve vzpomínkách pamětníků se objevuje mnoho takových rytmických prvků:

Igor: *Každé pondělí se pralo. To jsme museli nastrouhat mýdlo s jelenem, na vločky. A to se v podstatě vynesly dvě štokrлата ven, jako ty malé stoličky, necky a už to jelo.*

Tazatelka: *A proč zrovna v pondělí?*

Igor: *Tož protože to byl tak nejbodnější den – kdy to stačilo uschnout, aby se to dalo vyžehlít do soboty. V sobotu se koupali zase všichni. To tady z komínků jako (kouřilo, pozn. aut.).*

Iva: *A vlastně – na tom sporáku poděl tady na těch kamnech, to jsme každý, každé pondělí se Sidolem dělaly kličky a ten rámeček kolem těch kamen se tím drhl, to jsme museli aj my. (...) No, to bylo přesně v pondělí (praní, pozn. aut), úterý se žehnilo. A to všechny ženské, to smrdělo těma mýdlama, protože oni si to v létě všechno praly takto, no a věšelo se venku. (...) V pátek se peklo. (...) Tak, jak se pralo v pondělí, tak se třeba – na jaře byly kozlečičí řízký a salát. Koupilo se kozle. (...) To byly takové – ustálené zvyky, že?*

Anna: *No, v pátek se šlo na maso – se stálo na maso, že, to byla hrůza, vždycky ten pátek. (Anna je šedesátice žijící celý život ve stejném domku ve čtvrti Zálešná.)*

Úryvky z rozhovorů s pamětníky ukazují, jak důležitý je ve vzpomínkách tento nejčastěji týdenní, ale někdy i delší či naopak kratší, rytmus. Zároveň odkazuje ke specifické domácí práci jako k jednomu z orientačních bodů v životě rodiny, ale také celé čtvrti.²⁰ Opakování – zejména jednoduchých úkonů v domácnosti – je součástí rutiny. Ta je podstatnou součástí řízení běžného chodu domova a podléhá jí většina jednoduchých domácích činností: vstávání, dělání snídaně, zasedací pořádek u stolu, ukládání k spánku. Löfgren (2008) ve své přednášce ukazuje, jak podstatnou součástí domova rutina je. Protože

20 Domovem není pouze dům, ale širší prostor čtvrti i města, jehož je nedílnou součástí. V případě zlínské minulosti se setkáváme s ještě jedním významným rytmizujícím prvkem, kterým byl sám tovární provoz: *To jsme chodili v devadesátém prvním roce na „Aisu“, což je hospoda uprostřed města, má terasu a dvacet dva nula, (...) se šlo ven na tu terasu, každý měl v ruce tu skleničku a teď to prostě bylo dvacet dva deset a začal ten obňostroj a z toho autobusačku vyjelo padesát autobusů. Jo, protože končila směna a ty autobusy byly narvané, tak jsi stál s tou skleničkou a odjížděla pracující třída, jo (s úsměvem) (třicátník, rodák).*

tvoří základní kámen každodenního života rodiny, lze ji nejlépe pozorovat ve chvílích, kdy se náhle objeví krize, popřípadě rodina projde některým z běžných, ale zlomových, životních bodů: Jsou to chvíle jako smrt jednoho z partnerů či odchod dětí z domova.

VÝBĚR DOMU A PŘESTAVBA

Rutiny, které si lidé v bat'ovských domcích osvojovali a osvojují dnes, byly a jsou do značné míry formovány materiálními podmínkami, jež jim jejich domy poskytují. Forma domů odpovídá projektu a myšlenke do něj vložené. Představa nepřerušené modernizace provozu i města spojená s potřebou zbudovat obydlí pro tisíce zaměstnanců vedla k rychlé výstavbě standardizovaných domů²¹ s životností cca 30 let. Poté měly být nahrazeny novou, moderní a aktuálním požadavkům vyhovující zástavbou. To se nestalo: Obyvatelé domů se dnes musí vyrovnat nejen s tím, že jejich domy jsou často chráněnou památkou, ale i s tím, že rychlá výstavba byla prováděna pouze „na dobu určitou“.

Téměř všichni z našich komunikačních partnerů a partnerek, kteří se do domků stěhovali, když hledali místo pro svůj samostatný život nebo rodinu, své domy nějakým způsobem přestavují. Přestavbě však ještě předchází období hledání vhodného domu. Vedle (většinou pravděpodobně zpětně) racionalizace důvodů výběru přiznávají obyvatelé domů i jistou míru iracionálních či citových motivací; nejpřesněji to vyjádřila Marta, která 25 let žila s manželem a synem v bytě situovaném v prvním patře půldomku, jehož přízemí je ale vyhrazeno pro malý obchod; po této době se rozhodli ke stěhování do vlastního půldomku s přístavbou: *My jsme prostě přišli, já jsem věděla, že to musíme koupit, já jsem se rozhodla okamžitě, tak oni se rozhodli pro nás (...) Možná i takové ty sympatie rozhodly, že nám to pak přenechají, že už neřešili, protože třeba lidi je přepláceli, chodili pak ještě po nás a normálně (nabízeli) na ruku*

21 Výstavba jednoho domku v konkrétním příkladě uváděném Musilem (2003: 208–210) trvala 14 týdnů od počátku zemních prací do finálních úprav interiéru; výstavba 25 půldomků 38 týdnů.

peníze a tak. Podobně vzpomíná i Karel, který má dvě malé děti a představuje půldomek se sedlovou střechou: *Výborné, jsem otevřel okno, zjistil jsem teda, že signál je (internetu, poz. aut.), a tady přilezla taková paní a říká: „Co, vy to budete kupovat? Tady jsou dobří sousedi, berte to!“ To rozhodlo. Tak jsme to vzali.* Racionalizované vysvětlování výběru domu směřuje k jejich lokalizaci: Představují život v rodinném domě se zahradou v bezprostřední blízkosti městského centra a požitků, které nabízí. Tricátník Jan, který velkoryse dostavěl a zrekonstruoval půldomek na Letné, kde dnes žije s přítelkyní a malým dítětem, s nadšátkou říká: *Jak jinak se dostaneš do toho města, když nechceš bydlet v bytě, jo tady otevřeš dveře, vyhodíš psa na práh, pes je venku, kde se může vyčurat, jo v tom paneláku psi většinou neumějí jezdit výtahem, jako jsou výjimky, ale je to takové jako horší.*

Pokud začneme dnes hovořit s obyvatelem domku o jeho zkušenosti s bydlením v něm, zpravidla je první postřeh svázán právě s materií domu: Stíněnost a chlad (pokud nenavštívíte domek poprvé v horkém létě, pak je to naopak horko) jsou první vjemy, které se návštěvníkovi i novému obyvatele vyjeví. Chlad je důsledkem použitého materiálu: V podstatě neizolované triceticentimetrové plné cihly, používané při stavbě téměř všech čtvrt- a půldomků, nemají dobré tepelné vlastnosti. Zatímco chlad lze vyřešit izolací a obložení pásky, minimální rozměr nutí obyvatele vyjednávat s domem své požadavky na standard vybavení domácnosti (v domech bez přístavby se jen těžko hledá místo pro myčku nádobí, i dnes běžný mrazák je výjimkou; ve čtvrtdomcích je obtížné umístit i pračku) a vede k nejrůznějším kompromisům ve vybavování domů²² i v běžné praxi. Na obr. 1 a 2 vidíme příklady takových kompromisů.

Nedostatek prostoru se projevuje především při využívání různých funkčních místností. Takto mluví pětadvacetiletá Míla o koupelně v půldomku, který pořídila a začala opravovat se svým přítelem:

Dole chceme udělat – no musíme teda udělat – novou koupelnu, protože nám tam teče (...) asi tam chceme udělat nějaký sprchový kout, aby se tam otevřel

22 Jedna z našich komunikačních partnerek, Kateřina, svobodná matka sedmiletého syna, vzpomínala, že lidé, od kterých čtvrtdomek koupila, měli mrazák na podestě schodiště. Ona sama jej má ve sklepech.

Obř. 1 Nedostatek prostoru vede v chladných měsících k sušení prádla v prostoru ložnice v prvním patře. Foto: L Galčanová.

trochu ten prostor, protože tady je každý ráno boj o umyvadlo (...) jakmile tam prostě jsou dva lidi tak – buďto si jeden musí sednout na záchod a čistit si zuby na záchodě, nebo si musím stoupnout do vany – prostě to nejde.

Minimální rozměr však není vždy chápán jako jednoznačná nevýhoda. Ambivalentně se o něm vyjadřuje například studentka Martina, která se svými kolegy sdílela podnájem ve čtvrtdomku: *Tady chybí ta jedna místnost, si myslím. Že tady je ten obývací, nahoře může být třeba děčák, ale chybí tady ložnice. Nebo jako i když jsou nahoře ty pokoje třeba dva, tak stejně je to malý. Jako dalo by se v tom žít, ale já bych tu třeba s rodinou žít nechtěla.* Ovšem v průběhu rozhovoru se k velikosti domu opět vrací: *Tak ono jako – myslím, že ty domečky jsou vůbec úplně chytří. Jako že je tu tak málo místa a vlastně pak když tady člověk žije, tak zjistí, že*

Obr. 2 Další řešení nedostatku prostoru: Sklápěcí jídelní stůl pro dva v jednoduše rekonstruovaném čtvrtdomku. Foto: L Galčanová.

vlastně nepotřebuje hodně místa. Že tady to místo stačí. Že vlastně ta koupelna, že to nevadí, že je takhle malá, a ta kuchyň, že to taky stačí. A že je to vlastně dobře udělaný. Někteří lidé také svůj pohled na možnosti žít ve čtvrtdomku s rodinou postupně upravují: Nedovedu si to představit už teďka, že bych tady třeba bydlela jako s tou rodinou. (...) Jako lidi tady bydlí, jsou zvyklí, ale asi jsem rozmýšlaná... (...) Jako dá se tady bydlet s tou rodinou, ale – ano, dovedu si představit, že se tady bydlí s malými dětmi, jo, ale s nějakýma pubertákama už... (...) Představuju si to jako takové startovací bydlení. (Doubravka je třicátnice a žije sama ve čtvrtdomku, který si původně pořídila s bývalým manželem.)

Přes všechnu standardizaci, jež je příčinou chladu a rozměrů domů, mají domky také jisté rysy originality: Každý z nich má něco jako rodokmen – tabulku s údaji o datu výstavby a hlavních odpovědných

DOMEK 2950		
stav. Novák ved. Jurča předák		
Spod. stavba	od 17/10 do 19/10	Mbrázek
vrchní	" 20/10 " 27/10	Hlýďal
dodělovka	" "	- "
práce stolařs.	" "	Gougela
instal. vody	" "	Foral
elektr.	" "	V L K
natěry	" "	Dvouletý
pokrytí	" "	Vrtala

Obr. 3 Identifikační tabulka v půldomku. Foto: J. Ressorová.

osobách. Při přestavbách majitelé často tyto tabulky, umístěné většinou ve sklepních částech domů, odhalí. Dům v takové chvíli ztrácí punc naprosto anonymní stavby (viz obr. 3).²³

Na obr. 4 pak můžeme vidět, že během přestavby může dům získat až status „člena domácnosti“ – podobně jako rodiče zaznamenávají na zárubně kuchyňských dveří růst svých dětí, tak si majitel výrazně přestavěného půldomku jeho vývoj, který v tomto konkrétním případě můžeme chápat jako růst, zaznamenal a umístil záznam do vstupní části domu. Pouze technologie tužky a pravítka se proměnila v technologii digitálního fotoaparátu a tiskárny.

Je vidět, že během přestavby se mezi domem a některými stavebníky utváří zvláštní pouto, stav, který sami nazývají „být doma“. Zásadní zásah do staré struktury domu byl prvním zlomovým bodem ve vývoji tohoto vztahu pro třicetiletého Marka. Zdědil dům po dědečkovi,

²³ Většina obyvatel domů, se kterými jsme vedly rozhovory, mělo také alespoň minimální představu o tom, kdo žil v domě před nimi.

Obr. 4 Fotografie vývoje domu při přestavbě. Foto L. Galčanová.

se kterým v něm nějakou dobu žil. Potom se rozhodl dům přestavět, rozšířit, a nyní v něm žije se svou ženou a miminkem: *Pro mě bylo takové zlomové, tady byla zeď, toto je vlastně díra do obvodové zdi. Tak jsem tady stál a toto bylo zasekané, tam jsou překlady a toto bylo zasekané a byl vyvalený první ten šár. A to jsem si říkal, tak a je to tady. Ta změna, že se najednou z dvou prostorů stane jeden prostor.* Byla to chvíle, kdy se dům začal měnit – jakoby se vybouráním stěny proměnila jeho podstata. Domovem se však stal až o rok a půl později: *Nejvíc prostě, když člověk si může pustit vodu v kuchyni a nemusí běžat dolů do garáže, tak to bylo pro mě takové, když si na to vzpomínám, a vlézt potom, první zážitek, do sprchy. Když člověk nemusí v tom hnusu jet dom osprchovat se a člověk už si říká: zůstanu tady a můžu se vysprchovat a nechat to všechno tu. To byl takový už zlom tobo, že už člověk je tady doma.*

Později se začínou u obyvatel vytvářet ony rutiny, které udržují každodenní chod domova a se kterými jsme se již setkali u našich starších komunikačních partnerů. Například třicátnice Doubravka, která žije v renovovaném čtvrtdomku, takto popisuje svá rána a večery:

*Obleču se nahoře, občas večer, když se svlíkám, tak to hodím rovnou do pračky... někdy to jdu aj na poprvé, že normálně vstanu jako a normálně se obleču a pak se jdu teprve umýt, ale většinou tedy sejdu a pak se jdu naboru obléct a pak už teda jdu pryč – neběhám furt naboru a dolu (...) Večer se normálně umyju, špinavé nabážu do pračky, tak to sbalím a jdu nabatá naboru, no (smích) tam jdu brozně rychle kolem tobo okna (smích). Upozornila nás na okno na podestě schodiště, kolem kterého musí oblečená neoblečená projít. Mimoděk tak naráží na zásadní prvek, který strukturuje život obyvatel domu, a to je schodiště do prvního patra.²⁴ Jeho strmost je mimo jiné důvodem, proč lidé první patro domu využívají v zásadě pouze k přespaní. Není to s podivem u sedmdesátiletých manželů, kteří obývají domek na Podvesné: *Vyspíme se navrchu, sejdem dolů v košilích, vyvětráme, pak jdeme zavřít okna, protože aby nám nebylo zima večer; a jinak tam nejdem – je to tam nevyužitě.* Podobně to ale vidí i studentka Martina, která uvádí další důvod: *Je vlastně zvláštní, že o víkendech jsme jako nebyli, že jsme moc času netrávily nahoře v těch pokojích. V zimě je tam prostě zima, tak jako to nejde, ale ani v létě, že spíš jako v tady tom prostoru (v pokoji v přízemí; pozn. aut.) jsme byly všechny tři.**

* * *

Latour říká, že role objektů, věcí, je patrná pouze chvilkově, v době, kdy se utváří nový vztah, nová asociace (Latour 2005: 80). Vyprávění o přestavbě je tedy velmi důležité: Odhaluje chvíli, ve které je role domů nejviditelnější. Právě při těchto přestavbách se nejčastěji ukazují technické problémy starých a rychle stavěných domů: Přísně standardizovaná a velmi rychlá výstavba měla i své nevýhody: Kateřina, mladá matka sedmiletého chlapce, která se po rozvodu přestěhovala z půldomku do čtvrtomku, popisuje stav takto: *Tady když člověk něco dělá, jako chce přibít obrázek, a spadne půlka stěny. (...) Tož je to tak, tady když člověk nemá udělané nové omítky, tak je to všechno (zamyšlí se) staré.*

²⁴ Schodiště se ukazuje jako zásadní bariéra především pro starší či nemožící obyvatele: Není nezvyklé, že starší lidé už první patro svých domů vůbec nevyužívají. Více k tématu schodiště viz Galčanová a Vacková 2009.

Nejčastěji jsou zmiňovány problémy s netěsnícími nebo téměř zcela chybějícími odpady; Kateřina vzpomíná na přestavbu koupelny:

Jak jsem dělala tu koupelnu, tak tam byl v tom rohu, kde je pračka, tak tam byl záchod – a vlastně ten záchod jsem chtěla jinak, a oni jojo, není problém, tak prostě udělali takovou díru asi 40, 50 cm pod tu stěnu, vlastně, no a začali to napojovat ty odpady vlastně do té hlavní trubky, jo (...) tak mně to začali vyměňovat a zjistili, že tady je to tak, že uprostřed těch všech je prostě jáma bez ničeho, prostě normálně jáma do země, a tam do té jámy takhle vedou prostě ty trubky, ty odpady, z těch čtyřech bytů – a tam to padá někde. (...) Oni takhle visí do toho prostoru a nějak to tam padá. Takže tam potom bylo riziko, ta suť jak tam padá, tak soused to proplachoval, aby se to neucpalo. Kdyby se to nedej Bože ucpalo, tak s tím myslím je jediné řešení, rozbourat jednu z těch jednotek. Uprostřed baráku je prostě díra, kde visí ty čtyři odpady (...) a vede tam svod ze střechy.

Přestavby jsou momentem, ve kterém se rozdělují životní trajektorie původně stejných domů: Někteří z majitelů přistupují k výraznějším změnám jejich struktury, jiní se staví k jejich původním dispozicím s větším pochopením – Doubravka říká: *Nemůžješ tady dělat z toho dělnického bydlení nějaké luxusní bydlení, to by se mi ani nelíbilo, já to pořád vidím jako dělnické bydlení tady.* Tento přístup ale není překvapivý: Čtvrtdomky jsou vzhledem ke své velikosti levnější variantou baťovského bydlení a lidé, kteří ji volí, nemají většinou chuť ani prostředky na investice odpovídající vysokému luxusu. Úpravy těchto domů jsou většinou funkční, i když odpovídají moderním (i z hlediska estetiky) standardům bydlení. Čtvrtdomky jsou ze stejného důvodu někdy využívány jako studentské bydlení.

Naopak půldomky umožňují svými dispozicemi majitelům větší rozmach. Vzhledem k nastavení podmínek je možné postavit poměrně velkou přístavbu,²⁵ a tím výrazně rozšířit obytný prostor domu. Lidé přistupující k těmto zásadnějším přeměnám mají obvykle původní dispozice domu i jeho materiálovou kvalitu za naprosto nevyhovující. Tricetiletá Marie (v současnosti na mateřské dovolené, žije s rodinou v nově zrekonstruovaném půldomku s přístavbou)

25 Více k informacím o povolených typech přístaveb k čtvrt- a půldomkům viz <http://www.zlin.eu/page/73690.jednotne-pozadavky-statutarniho-mesta-zlina-na-vzhled-nebo-funkcnost-staveb-ve-vybranych-lokalitach>.

Obr. 5 V několika renovovaných půldomcích jsme se setkaly s opravdu velkorysou koupelnou. Někteří komunikační partneři přiznali, že s odstupem času vidí, že ji ani nepotřebují. Foto L. Galčanová.

o původním stavu domu hovořila takto: *V podstatě jediná nevýhoda tady tohohle je, že člověk tady kupuje pozemek – v podstatě, jakoby, za tu cenu – protože ten barák je absolutně nefunkční, ale nemůže ho shodit a postavit znovu.* Patří mezi ty z obyvatel domů, kteří se všemožně snaží přizpůsobit jejich materií obrazu svému; nechť se nechat jejich charakterem ovlivnit, pomocí přístaveb vytváří opravdu velkorysé prostory (viz obr. 5 a 6).

Obr. 6 Pro srovnání – renovovaná koupelna v půldomku, která zůstala ve svých původních rozměrech. Foto L. Galčanová.

Obyvatelé, kteří jsou zastánci zásadních přestaveb a zároveň mají své domy v památkové zóně, velmi kriticky hodnotí přístup památkové ochrany k jejich domům a dost často překračují jí vymezené hranice. V těchto situacích dochází ke střetům zájmů obyvatel domů, kteří mají podle svého přesvědčení nárok na kvalitní bydlení, a obecně deklarovaného zájmu ochrany hmotného kulturního dědictví. Takto hodnotí svou snahu dobudovat zábradlí na terase přístavby Marta: *Když nám všichni říkají, že nám to nikdo nepovolí, ale je to můj pozemek, tak co. Takže já se nikoho ptát nebudu, maximálně zaplatím penále nějaké, jo?*

Ještě radikálnější přístup zvolil Jan, když se rozhodoval, jak svůj pozemek oplotit: *My jsme to všechno koupili a ještě jsme si kousek ukradli z městského – po dohodě se sousedy. (...) Po dohodě se sousedama prostě jsem tu zůtku popotáhl kousek do městského pozemku. Tady to funguje mezi těma půldomkama tak, že co si kdo kdy zbral, to je jeho. (...) Ale já mám tady*

předpěstované břečťany, kterými ji hodlám zaplavit tak, aby ta židka zmizela, vysadím tam nějaké stromky před to – právě sousedce jsem slíbil, že tam bude mít meruňky a jablona.

V knize *The Design of Everyday Life* její autoři (Shove, Watson, Hand a Ingram 2007: 22–39) zkoumají výroky lidí, kteří se rozhodli přestavět či jinak upravit své kuchyně. V jednání těchto lidí identifikovali tři základní přístupy: (1) „chybějící materie“ odkazuje k situaci, kdy obyvatel nemůže realizovat všechny své představy, protože chybí místo; (2) přístup „materie a praxe v rovnováze“ znamená, že nároky na bydlení a možnosti jejich realizace jsou vyrovnány; a konečně (3) „nerealizované praktiky“ se objevují ve chvíli, kdy je přestavba realizována dokonale, ale není potom užívána. Na práci Shove a kol. je podstatné to, že neodkazuje výhradně k technologickým možnostem přestaveb, ani jim nejde pouze o symbolickou hodnotu konzumních produktů. Ve výrocih o přestavbách kuchyní (a můžeme tento předpoklad vztáhnout na domy jako celky) hledají představy jejich majitelů o tom, co je správné jednání, jak má vypadat ideální rodinný život, jakým způsobem bude fungovat můj domov, co z něho ukážu a co zůstane ukryto pod privilegiem intimity. Vidí v tomto jednání odraz představ o společnosti a jejich normách a morálních hodnotách, které se váží na rodinný život. Podotýkají, že jde spíš o tři významné body na škále, kterou by bylo možno přístupy ke změnám a přestavbám popsat. Uvidíme, že tyto typy mohou být funkční i ve vztahu k obyvatelům zlínských domů a způsobům jejich přestaveb.

Ve Zlíně můžeme identifikovat dva póly přístupu k úpravám domů: Na jedné straně spektra nacházíme chápající pohled člověka, který je srozuměn s tím, že si vybral specifický typ původně dělnického bydlení – příkladem takového přístupu může být Doubravčín postoj k dělnickému bydlení; ten pak nejspíše odpovídá střednímu typu stavitele, jehož představy o bydlení jsou v rovnováze s provedenými úpravami. Na opačném konci spektra se nachází přístup, který se snaží přebudovat minimální bydlení tak, aby odpovídalo nárokům na vybavení a prostor, jaké jsou považovány za standardní (či módní) na počátku 21. století. Může pak překvapivě vést k obojímu: Lidé mají pocit, že pro nedostatek místa nemohou realizovat všechny své představy, na druhou stranu se jim stává, že po dokončení úprav vysněné zařízení a vybavení téměř neuvžívají. Obojí se snoubí například

ve zkušenosti Jana, který takto hovoří o své velké koupelně v přízemí domu vybaveném také sprchovým koutem, záchodem a umyvadlem v patře: *Když v tom žijíš, tak bys prostě zmenšila spodní koupelnu, protože víc používáš tu horní – jo, to jsem nevěděl. Tam (v přízemí; pozn. aut.) mám zavedenou muziku, mám tam vanu (masážní, 200 litrů, nelze naplnit z jednoho bojleru; pozn. aut.) (...) Takže dolní koupelnu bych jako rapidně zmenšil, klidně bych tam dal tu pračku, která bude v kuchyňské lince, a zvětšil bych šatnu, protože ta šatna je poddimenzovaná, on je tam ten kotol s bojlerem, to strašně ubralo místa.*

PŘÍZEMÍ – OBYTNÝ PROSTOR

Je-li specifická stísněnost chápána jako jedna z hlavních charakteristik domů, pak některé úpravy je třeba chápat jako vyrovnávání se s tímto rysem; na otázku, co bylo pro obyvatele při přestavbě důležité, říká Marie: *Pro nás? Vůbec netuším – velká koupelka, dostatečná kuchyně a vím, že tohle jsme chtěli mít jako že otevřené... Kvůli prostoru, kvůli otevřenosti, je to prostě – líp to dýchá – já nevím, pro mě je to přirozenější takhle, než když jsem žila v rodinném domku, všechno bylo pozavírané, každý pokoj měl dveře – tak takhle se mi to líbí víc.* Propojování kuchyně s obytnou částí je nejběžnějším řešením problému s nedostatkem prostoru v přízemí.²⁶ Jsou také často interpretovány jako potřeba vzdušnosti, volnosti, světlosti prostoru, který je ve svém původním rozměru chápán jako příliš stísněný a také nedostatečně osvětlený. Zároveň však tento zásah signalizuje zásadní proměny, kterými prošla naše společnost od doby, kdy byly domky postaveny. Ostatně také Shove a kol. podotýkají, že právě kuchyně je místem, kde jsou nejvíce vidět sociální změny posledních desetiletí (2007: 22).

26 Setkali jsme se i s případem, kdy majitelé půldomku odkryli schodiště do patra v přízemí a na stěnu nad schodištěm s posuvnými dveřmi použili průsvitný plast; docílili tak horizontálního propojení obou pater domu.

Obr. 7 Vybavení kuchyně originálních rozměrů. Foto J. Ressoová.

Na obr. 7 a 8 vidíme vybavení kuchyně v původním rozměru. Můžeme si všimnout snahy využít jakýkoli prostor, která vede k tomu, že zřídka kdy používaný mrazák slouží zároveň jako malý jídelní stůl.

Obývací pokoje jsou tradičně nejvýznamnější místností domů a bytů. Jsou místem, ve kterém se odehrává intimní život rodiny, zároveň jsou prostorem, ve kterém se rodina prezentuje hostům: Při prezentaci objektů v tomto pokoji zvažujeme jejich společenskou hodnotu, významy, které nesou; hodnotíme, co z rodinného života v prostoru určeném také k přijímání návštěv takřikajíc zveřejníme. Annemarie Money (2007) zkoumala způsoby, jakými lidé své obývací pokoje vybavují. Soustředila se zejména na způsoby nakládání s dary a jinými objekty, které jsou důležité z hlediska rodinných vztahů i jiných sociálních vazeb. Způsob, kterým naše praktiky při dozdobování obývacího prostoru Money popisuje, opět navazuje na koncepci domova,

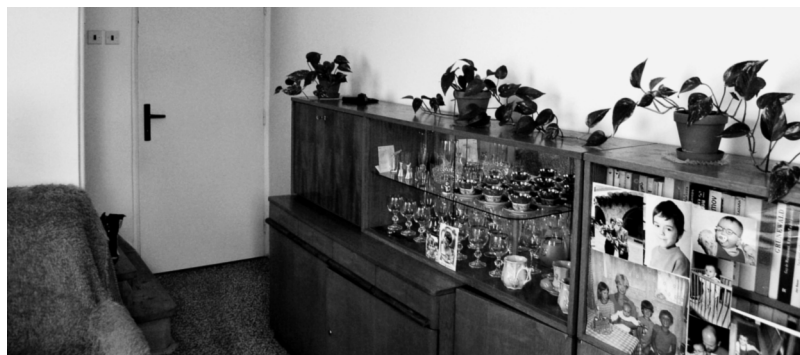

Obr. 8 Tatáž kuchyně z jiného pohledu. J. Ressová.

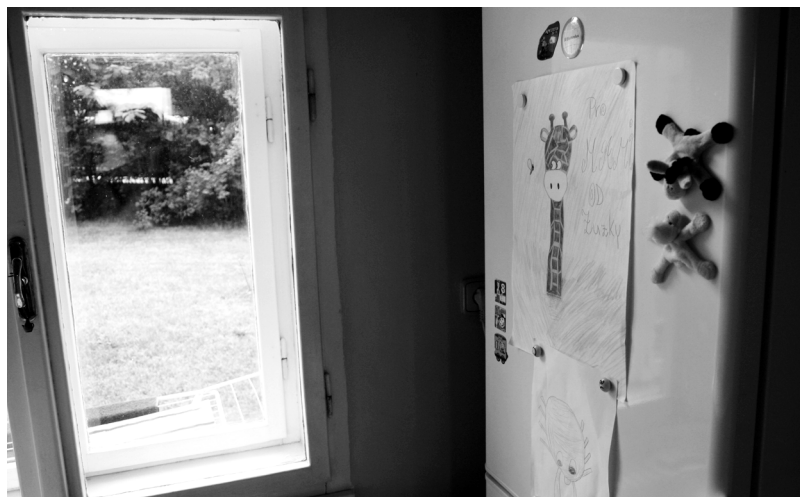
s níž jsme se setkali už u Dougalsové a Löfgrena: Vystavené objekty jsou ztělesněním solidarity vytvářející rodinné vazby.

Přesto Money uznává, že některé objekty vystavujeme spíše z povinnosti vůči těm, kteří je darovali.²⁷ Vedle tohoto zavazujícího morálního imperativu (který můžeme chápat jako kulturní normu) je zde další důvod k vystavování či umístování objektů – je to jejich „vzpomínkový potenciál“ (*memorial potencial*; Money 2007: 367). Ten můžeme chápat jako obdobu výše zmiňované *bonding value*. Money dochází k závěru, že skrze objekty jsme schopni udržovat naživu vzpomínky. Na vyšší rovině můžeme předpokládat, že se podobným objektem může stát celý dům. Vedle rutinizace, která má schopnost

²⁷ Pracuje, stejně jako Douglasová a Löfgren, s koncepcí daru Marcela Mause (1999).

Obr. 9 Obývací stěna v půldomku manželů důchodců, která slouží jako vzpomínkový prostor, ve kterém nachází místo každý člen rodiny. Významy jsou posíleny tím, že fotografie v některých případech zachycují důležité životní momenty, jako je např. promoce. Foto J. Ressová.

Obr. 10 Funkci obývacích stěn v rodinách starší generace zaujímaly kuchyňské kredence; v současných kuchyních mají tuto vzpomínkovou funkci lednice. Foto L. Galčanová.

propojovat minulé a budoucí jednání, naplňovat očekávání, jež máme od běžných každodenních událostí a úkolů (Löfgren 2008), je tato schopnost objektů zastupovat vzpomínky dalším zdrojem vytváření domova. V českém prostředí jsou dokonalým příkladem těchto praktik vzpomínání tzv. obývací stěny (viz obr. 9 a 10).²⁸

Propojování pracovního prostoru kuchyně a původního obývacího pokoje do jednoho obytného prostoru nám vypráví nejméně dva příběhy o proměnách pozdní modernity. První z nich je o ženách, jejichž místo už není především v domě, nejsou se svou prací uzavřeny v minimálních kuchyňských koutech a jejich role není definována pozicí manželky zaměstnance závodu. S touto proměnou souvisí například i proměna statusu vaření, které se z pozice nutných domácích prací posunulo na místo rekreace, koníčku a módní záležitosti. Na obr. 11 a 12 vidíme dokonale propracovaný obytný prostor v půldomku s přístavbou, který slouží nejen jako kuchyně a společenská místnost pro rodinu, ale také jako pracovního prostoru spolumajitelky domu – projektantky, která často pracuje z domu.

Tím se dostáváme k dalšímu výraznému příběhu, který propojený prostor vypráví: K zániku moderního rozdělení prostorů na pracovní a soukromé. Zatímco původně byly minimalistické domy koncipovány jako prostor pro domácí práci a odpočinek, nyní získávají také (staronovou) pozici pracovního prostoru. Jejich obyvatelé proto řeší další požadavky, které mají na kapacitu svých domů. V jednom z domů jsme navštívily i firmu, pro kterou se našel prostor v upraveném sklepe, kde se dokonce podařilo vybudovat pohodlnou kancelář pro několik zaměstnanců. Její vybudování umožnilo situování domu ve svahu: Původní malý sklep domu tak mohl stavebník propojit s přístavbou, která je níž ve svahu v úrovni sklepa, a vytváří tak vlastně další místnost se vstupem ze zahrady. Jde ovšem opět o případ, kdy stavebník nedodržel stanovené předpisy: *Já jsem si udělal tady bez stavebního povolení takovou ještě jednu přístavbu – já jsem ho chtěl, to stavební povolení, ale oni mi ho nedali, tak jsem prostě se rozhodl, že když mi ho nedali,*

28 V obývacích stěnách či kuchyňských kredencích se často objevují fotografie důležitých členů rodiny, ať již žijících či zemřelých. Pozice členů rodiny může být vymezována i negativně: Pokud někdo chybí, může to znamenat, že nemá pevné místo ani v životě rodiny.

Obr. 11 Multifunkční obytný prostor v přízemí půldomku s přístavbou. Na obrázku můžeme dobře sledovat funkční zónování: Fotografie je pořízena z prostoru kuchyně přes jídelní kout. Dále je vidět odpočinkový prostor a pracovní místo vzadu u okna. Foto J. Ressoová.

takž se si to postavím. Rozhodnutí nerespektovat pravidla stanovená odpovědnými institucemi jsou nejčastěji legitimizovaná jako racionální nakládání se soukromým majetkem, individuální vlastnictví domů je ve zlínských čtvrtích v posledních dvou desetiletích zcela novým prvkem.

ZÁVĚR

Zlínské domy v bat'ovských dělnických koloniích jsou od roku 1990 z velké části chráněny jako městská památková zóna. Tento status památkově chráněných objektů reprezentuje specifické historické hodnoty, které tyto domy mají nejen v kontextu československého archi-

Obr. 12 Stejný prostor v pohledu od pracovního místa směrem do kuchyně. Foto: L. Galčanová.

tektonického dědictví, ale také z hlediska obecné historie minimálně středoevropského regionu. Tento status je ale zároveň zdrojem mnoha zajímavých střetů, na které ostatně můžeme narazit i v jiných městských památkových zónách, mezi principy ochrany a potřebami obyvatel, kteří v těchto domech žijí.

V tomto textu jsme se tedy zaměřily na zlínské domy z hlediska každodenních a běžných životů jejich obyvatel – zajímalo nás, jak se vyrovnávají se zvláštním statusem svých obydlí i s jejich specifickými materiálními podmínkami. Viděly jsme, že způsoby užívání domů nejsou a pravděpodobně ani nebyly v přesném souladu se záměry jejich stavitelů. Zkoumaly jsme domy jako místo domova jejich obyvatel, které má specifické hodnoty související s intimním životem jednotlivců a rodin. Ukázaly jsme, v jakých momentech (první návštěva domu, první zásadní stavební zásah) se formuje vztah člověka a jeho domu, a jak naopak materiální podmínky, které standardizované stavby poskytují, ovlivňují každodenní rutiny a chod domácnosti.

Konečně nám historické souvislosti vzniku těchto domů umožnily sledovat změny, jež se odehrály na poli rodinných vztahů, životního stylu i očekávání spojených s bydlením v rodinném domě v druhé polovině 20. století. Pro zkoumání sociální změny je Zlín výborným prostředím s téměř laboratorní čistotou (řčeno samozřejmě s nadsázkou). Vzhledem k okolnostem jeho vzniku totiž můžeme velmi dobře pochopit myšlenku, která se skrývala za koncepcí města i jeho jednotlivých částí. Můžeme proto srovnávat původní ideu s významy, které městu (a v našem konkrétním případě přímo rodinnému domu) připsujeme dnes my. Z tohoto hlediska není Zlín zajímavý pouze jako jeden konkrétní případ či případová studie: V oblasti bydlení a zejména bydlení v rodinných domech nám poskytuje dobrý materiál k pochopení změn nejen v jednom konkrétním městě, ale v české společnosti obecně.

Jako důležité se ukazují zejména dva kontexty, ve kterých lze o domech přemýšlet. Prvním z nich je téma spotřeby. Přestože byly výroba a princip práce v továrně založeny na individuální motivaci k výkonu, celý systém stál do značné míry na ideologii rovnosti. Ta byla mimo jiné vyjádřena formami (pro organizovanou modernitu typickými) masové spotřeby, která umožňuje velkému množství lidí uspokojit své potřeby stejným způsobem. I spotřebnímu chování bylo třeba rodiny učit – stejně tak, jako byli v továrně vedeni k určitým formám produkce, byli organizací domácností, obchodu a volného času vedeni k novým, moderním formám masové spotřeby. I v současnosti tvoří rodinné domy, jejich vybavování a užívání významnou součást spotřebního jednání obyvatel. Soudobá forma spotřeby je však mnohem více vedena vymežováním se vůči okolí: Úpravy domů i zahrad dnes nemají tak masový charakter, jako tomu bylo v době jejich výstavby. Naopak je zde zjevná snaha vymežit se, reprezentovat se jako individuální a osobitý vlastník a uživatel (i když se i tohoto odlišování dosahuje masově produkovaným zbožím). Jinými slovy: Standardizovaná výstavba i výroba vedla k vytváření masy konzumentů (dělníků), kteří se od sebe v očích producentů nijak zásadně nelišili. Naopak současné vzorce spotřeby a produkty, které jsou konzumovány, hrají ve společnosti významnou distinktivní úlohu a jsou tak také svými konzumenty i jejich okolím chápány.

Tím se dostáváme k druhému významnému kontextu: Jsou jím vlastnické vztahy. V době svého vzniku a prakticky až do 90. let 20. století byly domy v majetku koncernu, státu a později města. Teprve v posledním období své existence se mohou stát soukromým majetkem svých obyvatel. Tento nový vztah proměňuje i jednání obyvatel domů. Mnohé zásahy, zejména ty, které nejsou zcela v souladu se stavebními předpisy a zásadami památkové péče, jsou legitimizovány jako právo majitele nakládat se svým majetkem, jak uzná za vhodné. V této souvislosti můžeme vidět, že zájem o individuální bydlení a významy, které do něj vkládají aktéři, se nemůže obejít bez zkoumání širších souvislostí, které jsou v tomto případě tvořeny městem a jeho proměňující se pozicí v rámci celého ekonomického, výrobního a společenského systému.

LITERATURA A PRAMENY:

- Ariés, Philippe. 1962. *Centuries of childhood : a social history of family life*. New York: Vintage Books.
- Baťa, Tomáš. 1990. *Úvahy a projevy*. Praha: Institut řízení.
- Douglas, Mary. 1991. „The Idea of Home: A Kind of Space.“ *Social research* 58/1, pp. 287–307.
- Gahura, František L. 1944. „Stavba rodinných domů s Tomášem Baťou.“ In Horňáková Ladislava. 2007. *František Ljdie Gabura: Projekty, realizace a sochařské dílo*. Zlín: Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně, pp. 35.
- Horňáková, Ladislava (ed.). 2009. *Fenómén Baťa: Zlínská architektura 1910–1960*. Národní galerie v Praze, Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně.
- Jacobs, Jane, M.; Cairns, Stehen; Strebel, Ignaz. 2008. Web page *Highrise Project // AHRC // University of Edinburgh // An Investigation of the Residential Highrise as Global Form*. <<http://www.ace.ed.ac.uk/highrise/>> 2008-08-01, [cit. 2009-02-19].
- Karčík, Vladimír. 1991. „Vznik Zlínské architektury 1930–1950.“ In 1993. *Zlínský funkcionalismus: Sborník příspěvků symposia pořádaného u příležitosti 100. výročí narození Františka Ljdie Gabury a 90. narození Vladimíra Karčíka*. Zlín: Státní galerie ve Zlíně, s. 9–11.

- Latour, Bruno. 1992. „Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts.“ In Bijker Webe, E.; Law, John (eds.). 1992. *Shaping Technology/ Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge, Mass: MIT Press, s. 225–258. [online] Last revision 5. 5. 2010. [cit. 5. 5. 2010]. Dostupné z <http://www.bruno-latour.fr/articles/article/50-MISSING-MASSSESrepub.pdf>.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social*. Oxford University Press.
- Löfgren, Orvar. 2007. „The sweetness Home: Class, Culture and Family Life in Sweden.“ In Low, Setha M.; Lawrence-Zuniga, Denis. *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Malden, MA: Blackwell Publishing, s. 142–159.
- Löfgren, Orvar. 2008. „Surviving the Home. Life with Things and Routines.“ Konferenční příspěvek. *Home and Urbanity*, University of Copenhagen, 29.–31. 10. 2008.
- Mauss, Marcel. 1999: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: SLON.
- Money, Annemarie. 2007. „Material Culture and the Living Room. The Appropriation and Use of Goods in Everyday Life.“ *Journal of Consumer Culture* 7/3, pp. 355–377.
- Musil, František. 2003. „Výstavba rodinných domků firmy Baťa ve Zlíně.“ In Šlapeta, Vladimír; Musil, František; Jandáček, Václav (eds.). 2003. *Stavební kniha: Funkcionalismus na Moravě*. Brno: EXPO DATA, spol. s.r.o., s. 199–211.
- Musil, Jiří. 1971. *Sociologie bydlení*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Musil, Jiří. 2005. „Jak se formovala sociologie bydlení.“ *Sociologický časopis* 41/2, s. 207–225
- Novák, Pavel. 2008. Zlínská architektura 1900–1950. Zlín: POZIMOS, a.s.
- Sedlák, Jan. 1991. „Poznámky k malobytovým rodinným domům.“ In 1993. *Zlínský funkcionalismus: Sborník příspěvků symposia pořádaného u příležitosti 100. výročí narození Františka Ljýdie Gabury a 90. narozenin Vladimíra Karfíka*. Zlín: Státní galerie ve Zlíně, s. 50–57.
- Sedláková, Radomíra. 2009. „Zlín – Gottwaldov: Proměny architektury v letech 1945-1960.“ In Hornáková, Ladislava (ed.). 2009. *Fenomén Baťa: Zlínská architektura 1910–1960*. Národní galerie v Praze, Krajská galerie výtvarného umění ve Zlíně.
- de Singly, Françoise. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.
- Steinführer, Annett. 2002. „Stadt und Utopie. Das Experiment Zlín 1920–1938.“ *Bobemia* 43, pp. 33–73.
- Szczygiel, Mariusz. 2007. *Gottland*. Praha: Dokořán.
- Ševeček, Ondřej. 2009. *Zrození Baťovy průmyslové metropole: továrna, městský prostor a společnost ve Zlíně 1900–1938*. České Budějovice: Bohumír NĚMEC – VEDUTA.

- Šmídová, Olga. 1999. „Co vyprávějí naše byty.“ In Konopásek, Zdenek a kol. (ed.). *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Nakladatelství Karolinum. ISBN 80-7184-755-0, s. 155–170, s. 341–352.
- Švácha, Rostislav. 1995. „Modernost bez avantgardy.“ *Prostor* III/1, s. 6.
- Taylor Allan, A. 1999. „Feminism, Social Science, and the meanings of Modernity: The debate on the Origin of the Family in Europe and the United States, 1860–1914.“ *The American Historical Review*, 104/4, pp. 1085–1113.
- Vacková, Barbora; Galčanová, Lucie. 2009. „The Project Zlín. Everyday Life in a Materialized Utopia.“ *Lidé města / Urban People*, 11/ 2, pp. 311–337.
- Wagner, Peter. 1994. *A sociology of modernity: Liberty and discipline*. London: Routledge.

VÝZNAM A NORMALITA VE VEŘEJNÉM PROSTORU A V NÁKUPNÍM CENTRU

Pavel Pospěch

Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity

Abstrakt

Prostorové významy jsou sdílené reprezentace jednotlivých městských prostorů, které tato místa definují a zároveň umožňují praktické jednání v nich a vymezují jejich mantinely. Prostorové významy se mění v procesu vyjednávání, do nějž uživatelé těchto prostorů vstupují z různých statusových pozic a svými zásahy mění definice těchto prostorů. Předložený text ukazuje možnosti tohoto teoretického přístupu ve vztahu ke dvěma druhům prostoru: tradičnímu veřejnému prostoru (do nějž patří univerzálně přístupná místa, jako jsou ulice, náměstí nebo parky) a k privatizovanému prostoru, který ve struktuře současného města představují především nákupní centra. Tyto dva druhy míst jsou představeny na základě odlišností v oblastech pravidel jednání, očekávání, normality a procesu vyjednávání, který zakládá jejich definice.

Úvod

V posledních patnácti letech jsme byli v oborech sociologie města a sociální a kulturní geografie svědky nebývalé inflace studií o proměně a úpadku městského veřejného prostoru. Jedním z dominujících obrazů těchto diskusí se stalo nákupní centrum, které velké množství výzkumníků považuje za zhmotnění procesu transformace veřejného prostoru v prostor privatizovaný. Pro ten je charakteristická vysoká míra dohledu a sociální kontroly, spojená s exkluzí a důrazem na tzv. „consumerist citizenship“ (Voyce 2006). V tomto bodě se současný výzkum veřejného prostoru shoduje, zároveň zde ale argumentace většiny studií pohříchu buď končí, anebo se mění v mechanický

výčet konkrétních praktik sociální kontroly, které mají za úkol ilustrovat míru privatizace a komercializace (Allen 2006) prostoru nákupních center. V praxi se nejčastěji jedná o studie, které mapují prostorovou distribuci a fungování určitých forem kontroly a dohledu (Helten a Fischer 2004; Lommell 2004 aj.), anebo popisují diskurz, který tyto formy kontroly legitimizuje – zpravidla jde o diskurz politický (Mitchell 1995, 1997) nebo kriminologický (Lupton a Tulloch 1999). Všem těmto přístupům je společná určitá mechaničnost: Návštěvníci veřejných prostorů a nákupních center jsou představováni jako pasivní zkušitelé postupů, kterými někdo druhý omezuje jejich svobodu, kontroluje pohyb, zasahuje do soukromí atd. Aktivní návštěvník jako spolutvůrce prostoru, až na několik výjimek, o nichž bude řeč dále, neexistuje. Existuje naopak silná tendence, která má svůj původ v zámoří (Mitchell 1997, Voyce 2006) a která vysvětluje nové formy sociální kontroly a privatizace veřejného prostoru jako nástroje neoliberální správy,¹ čímž je z roviny skutečné kulturní praxe přesouvá do roviny politického konfliktu. Tento text bude hledat takový přístup ke zkoumané problematice, který by nebyl zatížen tolika spornými a zavádějícími souvislostmi.

Cílem tohoto příspěvku je navrhnout teoretický rámec pro sociologickou analýzu veřejného prostoru a pro zkoumání privatizovaného prostoru v nákupním centru. K vytvoření takového rámce je třeba využít velké množství zdrojů, od klasických teorií veřejného prostoru (Lofland 1973) přes mikrostudie každodenního jednání (Goffman 1963, 1972; Pétonnet 1987) až po přístupy z oblasti kulturní sociologie (de Certeau 1984; Farr a Moscovici 1984). Teoretický a epistemologický rozsah uvedených zdrojů na jedné straně skýtá možnost komplexního ukotvení zkoumaného problému, na druhé straně ovšem vede k určité nejednotnosti. Ne každé pojmové spojení je jednoznačné a na mostech, kterými jsou jednotlivé koncepty provázány, občas chybí dlaždice nebo kus zábradlí. Považuji za důležité tyto nedostatky avizovat hned zkraje, neboť představují jakousi daň za pokus o teoretickou syntézu. A budu se snažit ukázat, že nejde o daň tak vysokou, abychom kvůli ní museli na teoretické vysvětlení privatizace prostoru nákupního centra rezignovat.

1 orig. *governance*

PROSTOROVÉ VÝZNAMY A VYJEDNÁVÁNÍ

Termín prostorové významy² se poprvé objevuje v klasické studii Lyn Lofland *The World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space* (1973). Autorka uvádí, že znalost prostorových významů je pro obyvatele měst nezbytná k tomu, aby dokázali úspěšně kódovat jednotlivé městské prostory (Lofland 1973). Zatímco některé z těchto instrukcí jsou formulovány explicitně, jiné se na nás prostě „nalepí“ – ať se k nám dostanou formou neformálních sdělení, městské šeptandy anebo jinými, zcela neexplicitními formami. Lofland (1973) uvádí příklad dítěte, které v obchodě hází potraviny po zemi a od rodiče se dozvídá, že obchod je místo na nakupování a ne na hraní. Místem na hraní je hřiště, a to zase není místem na odhazování odpadků. A v knihovnách se nemluví nahlas, ale šeptá. Podobné významy se váží jak ke konkrétním městským prostorům, tak k jejich jednotlivým typům. Prostorové významy jsou instrumentálními definicemi, které řídí povahu interakce v městských prostorech, protože nám ukládají, jak se správně chovat a jaké jednání očekávat od druhých. Zároveň o nich můžeme mluvit jako o sociálních reprezentacích (Farr a Moscovici 1984) městských prostorů.

Prostorové významy tedy představují sdílené bloky vědění o městských prostorech. Patří do nich pravidla jednání a případné sankce s nimi spojené (Lofland 1973) a sdílená očekávání v sociálním styku a nápravné prostředky pro případy, kdy se očekávání nebo role z nich plynoucí dostanou do konfliktu (Goffman 1972: 124). Normy, které jsou na prostorové významy navázány, jsou do určité míry explikovány (například ve formě cedulí, které návštěvníkům knihoven zakazují hlasitý hovor) a zčásti kodifikovány v diskurzu práva (Friedelbaum 1999; Mitchell 1997) (i když zde by bylo na místě hovořit spíše o společném základě v právním systému). Stále však zůstává široký prostor pro implicitní normy, vyjádřené buď neformálně, nebo neverbalizované vůbec – jako *practice*, umění jednat u Durkheima (de Certeau 1984). Podle de Certeau (1984) se každodenní jednání k prostorovým významům vztahuje jako kantovská „soudnost“: když pokojská

2 orig. *locational meanings*

usuzuje, jaké šaty si vzít na sebe, nejde zde jenom o společenské konvence, ale o vystižení vztahů systému s velkým množstvím prvků, proměnlivých a elastických (de Certeau 1984).

Z jiného úhlu pohledu můžeme o prostorových významech mluvit jako o souhrnu procesů teritoriální produkce.³ Takový pohled prosazuje v analýze veřejných prostorů actor-network theory (ANT) (Kärrholm 2007) a vrátíme se k němu ještě později. Konečně, z hlediska fenomenologického lze říci, že prostorové významy se do značné míry kryjí s reprezentací „normality“, která se váže k danému městskému prostoru. Termín normalita, který by za běžných okolností nebyl pro svou mnohoznačnost v předložené diskusi žádoucí, má specifický charakter v souladu s Goffmanovým (1972: 283) pojetím: za pro dané místo normální považujeme to, co vnímáme jako v souladu s námi akceptovanými prostorovými významy. Ve chvíli, kdy naše aktuální zkušenost rámec prostorových významů přechází, nastoluje se v našem vědomí stav, který Goffman (1972: 282) označuje za „alarm“.

Proces, který stojí na pozadí reprodukce prostorových významů, označuje Lofland (1973) jako prostorovou socializaci. Jde o proces analogický obecnému procesu socializace, tak jak je popsán v sociologické teorii (Berger a Luckmann 1999) s tím, že důraz je kladen na vědění spjaté s konkrétními místy a městskými prostory. „Kulturní know-how je třeba se učit,“ uvádí Lofland (1973). Kromě socializace tváří v tvář, která se odehrává, jak naznačil předchozí příklad, z velké části v rodině, je třeba zdůraznit roli médií, která mohou etiketizovat jednotlivá místa, jednotlivé typy míst nebo celé části města za bezpečná, nebezpečná nebo například prestižní (Lupton a Tulloch 1999). Specifickým činitelem prostorové socializace je celý knižní žánr průvodců (Howell 2001), kde je také vědění a znalost prostorových významů explicitně spojena s prestiží: Světáctví a connoisseurie se stávají formou kapitálu, jehož vlastnictví definuje postavu zkušeného městského znalce (Howell 2001).

Problematika průvodců a příruček pro nastávající městské světáky ukazuje ještě na jeden prvek prostorové socializace: Prestiž světáka je ostatními odvozována ne z toho, co ví, ale z toho, že ví.

3 orig. *territorial production*

Kapitálem je vědění samotné, ne jeho obsah. Stejný mechanismus můžeme zobecnit na prostorové významy jako takové: V městském kontaktu s druhými je nutná rutinní vzájemná důvěra (Goffman 1972; Sennett 1977). Pro nastolení této důvěry si potřebujeme být jisti, že druzí žijí ve světě stejné normality, stejných prostorových významů jako my. Není přitom důležité, jaký je obsah vědění, do nějž jsme byli socializováni – je ostatně možné, že bychom tento obsah sami nedovedli jednoznačně verbalizovat. Důležité je, že se můžeme rutinně spolehnout na to, že ostatní disponují stejným věděním, stejnou sadou prostorových významů (Goffman 1963; Siebel a Wehrheim 2003).

Prostorové významy a naše percepce normality jsou proměnlivé a jejich vývoj lze popsat jako proces vyjednávání mezi určitými aktéry nebo jejich skupinami. Abychom tak mohli učinit, musíme se nejprve zastavit u práce Michela de Certeau (1984), jehož pojetí je v mnoha ohledech podobné tomu, které zde prezentuji. De Certeau (1984) uvádí, že praktické jednání vnáší do zvnějšku daného řádu element hry. Stejně jako existuje dovednost, kterou se mohou pochlubit řidiči v Římě či v Neapoli, existuje i oblast každodenní dovednosti, která neustále vytváří nejednoznačnosti, clony a netransparentnosti v prostoru technokratické transparentnosti (de Certeau 1984: 18). Schopnost subverze, kterou de Certeau připisuje každodennímu jednání, je zde připsána jedné straně pomyslného konfliktu. Oproti strategii, což je reflexivní „kalkulace vztahu moci, umožněná tím, že subjekt nadaný vůlí a mocí může být oddělen od svého prostředí“, stojí taktika. Taktika je, tak jako chůze po městě, neohrazená reflexí, nemá své pevné místo, kde by mohla chystat svůj další postup. Narozdíl od strategie je taktika silou Druhého (de Certeau 1984).

Právě dichotomické odlišení taktiky a strategie je důvodem, proč nelze de Certeauovo pojetí vyjednávání přijmout pro analýzu privatizace veřejných prostorů. Představa konfliktu dominantní mocenské strategie na jedné straně a subverzivní, ne-diskurzivní taktiky na straně druhé příliš silně odkazuje k mechanické interpretaci Marxova pojetí třídního boje. Povaha vyjednávání prostorových významů je ale odlišná. Aktéři do něj sice vstupují z různých statusových pozic (jak uvidíme dále na příkladu nákupního centra), ty ale mohou být proměnlivé. Zároveň, jak uvidíme, není možné jednoznačně

rozlišit mezi věděním a reflexí na jedné straně a jednáním a subverzí na straně druhé.

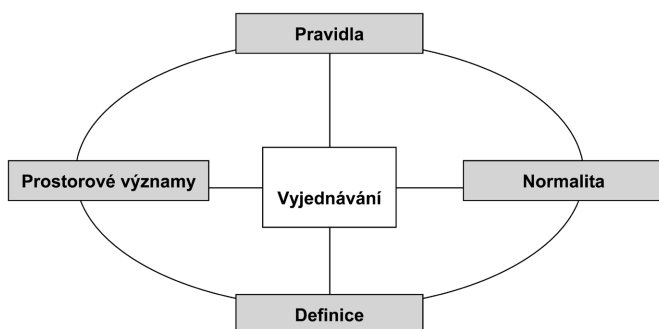
K pochopení podstaty procesu vyjednávání o prostor nám může pomoci Foucaultem uváděný příklad. V úvodu své přednášky „O jiných prostorech“ (Foucault 2003) Foucault hovoří o tom, jak si děti hrají na půdě nebo na zahradě a staví si různé bunkry nebo skrýše. Pro Foucaulta tak vznikají „jiné prostory“, heterotopie. Pro účel této studie není podstatný výsledek, ale samotný proces: Foucault ukazuje, jak se sdílená definice určitého prostoru mění následkem každodenního jednání jeho uživatelů. Tak se staré harampádí na půdě může stát bunkrem – a jeho definice, jeho prostorový význam se bude dále měnit v závislosti na každodenních aktivitách jednotlivých aktérů. V této souvislosti mluvím o vyjednávání prostorových významů, jehož nástrojem je každodenní jednání (Staheli a Thompson 1997). Kärholm (2007) označuje tyto procesy souhrnně jako teritoriální produkci a rozlišuje (v souladu s teoretickou tradicí ANT a konceptem aktantů) její osobní a neosobní formy a především formy záměrné a nezáměrné (Kärholm 2007).⁴ To je zásadní bod. Jednotlivé postupy v procesu vyjednávání mohou být zcela neúmyslné a jejich důsledky nemusí být v souladu s intencí jednotlivých aktérů. Ti mohou situaci vnímat pouze jako součást rutinního, habitualizovaného jednání.

Je samozřejmé, že v procesu vyjednávání prostorových významů se neuplatňuje pouze každodenní jednání nebo jednání nezáměrné. Stejně jako se může definice a význam bunkru na půdě radikálně změnit následkem rodičovského rozhodnutí o nutnosti úklidu starého harampádí (tedy rozhodnutí explicitního a záměrného), tak i do procesu vyjednávání, jak ho zde popisují, intervenují záměrná, formální strategická opatření ze strany různých aktérů (Staheli a Thompson 1997). Právě míra těchto strategických zásahů z velké části určuje, jaké pole bude ponecháno vyjednávání „tichému“, implicitnímu, jehož nástrojem je každodenní jednání. Velikost tohoto pole pravděpodobně zrcadlí Goffmanovo (1963) rozdělení prostorů na těsné a volné.

4 Záměrné postupy v rámci vyjednávání nazývá Kärholm *taktika a strategie*, čímž přímo odkazuje na M. de Certeau.

Vyjednávání je, parafrázujeme-li slavný Mannheimův výrok, zápasem o výklad prostoru. Jeho svědkem – a zároveň jeho předmětem – je každý městský prostor, veřejný i poloveřejný a svým specifickým způsobem i prostor privátní.⁵ Je však nutné zdůraznit, že jednotliví aktéři nebo skupiny, které se tohoto procesu účastní, zaujímají navzájem odlišné statusové pozice (nejen v nákupním centru se takto liší pozice zaměstnance a návštěvníka), a jejich „hlas“ tak získává jinou vyjednávací hodnotu. Tyto statusové pozice jsou zčásti dány formálně (Staheli a Thompson 1997), ale do značné míry souvisí i se symbolickým kapitálem, který se váže na to, co Goffman označuje jako designaci situace (Goffman 1972: 362–388).

Množství teoretických konceptů, které se nahromadily v tomto textu, může začít působit matoucím dojmem. Shrňme je proto ještě jednou: Prostorové významy jsou sdílenými reprezentacemi městských prostorů. V souladu s pojetím kolektivních, resp. sociálních reprezentací (Farr a Moscovici 1984) můžeme konstatovat, že zároveň představují sdílené definice těchto míst. Jejich obsahem je především soubor pravidel, která upravují samotný pobyt v těchto místech, stejně jako naše očekávání, která k nim vztahujeme. Takto pojímané významy se z hlediska fenomenologického promítají do představy normality, kterou danému místu připsujeme. Tento model (viz obrázek č. 1) je dynamický, neboť jeho obsah se neustále proměňuje v procesu vyjednávání.

Obr. 1 Teoretický model prostorových významů.

5 Za toto důležité upozornění děkuji Petru Matouškovi.

V další části textu se pokusím představený model aplikovat tak, aby s jeho použitím bylo možné srovnání tradičního veřejného prostoru s privatizovaným prostorem nákupního centra.

TRADIČNÍ VEŘEJNÝ PROSTOR

Co přesně označuje termín „veřejný prostor“? Panuje shoda v tom, že základním rysem městského veřejného prostoru je otevřenost – ve smyslu doslovném a zejména ve smyslu přeneseném. Podle Lofland (1973) je veřejným takový prostor, „kam mají všichni zákonný přístup“. Další z klasiků, Jürgen Habermas, uvádí, že události nazýváme veřejnými, pokud jsou dostupné všem – a stejně tak i prostor (Habermas 1989). Představa dostupnosti se v městské struktuře zhmotňuje v ulicích, náměstích a parcích, které bývají nejčastěji citovány jako „veřejný prostor v praxi“. Koncepce veřejného prostoru je podepřena dichotomickým vztahem k prostoru privátnímu: Pro veřejný prostor je charakteristická viditelnost (Brighenti 2007), v goffmanovském smyslu jde o „scénu“ (Siebel a Wehrheim 2003), která stojí proti „zákulisí“ domova. Tato scéna se nakonec shoduje s tím, co mají sociologové, jako Simmel nebo Sennett, na mysli, když mluví o městě: Městem pro ně nejsou soukromé domy a oplocené zahrady, ale především sdílené prostory, kde se setkávají cizinci (Sennett 1977).

Myšlenka veřejného prostoru podle Mitchella (1995) odkazuje k řecké agoře. S tím je zároveň spojený největší problém. Tak jako jsou naše představy o řeckých náměstích do značné míry idealizované, tak máme sklon vytvářet myšlenkový ideál veřejného prostoru, jehož skutečná existence v lidských dějinách je sporná (Allen 1996; Mitchell 1995). Tato past je o to hlubší, když se – tak jako v tomto textu – pokoušíme navzájem porovnat veřejný prostor a nějaké jiné místo ve městě. Výsledek je předem jasný: Žádná realita přece nedokáže obstát ve srovnání s nadčasovým ideálem. Je proto nezbytné, abychom se při hledání prostorových významů veřejného prostoru drželi empiricky prokázaných skutečností.

Druhou myšlkou, které je třeba se vyhnout, je podsouvání veřejného prostoru pod „nadřazený“ pojem veřejnost. Ačkoliv tento přístup známe z děl klasiků (především citovaného Habermase nebo

Arendtové), přípustný je právě jenom, pokud chceme hovořit o veřejnosti v širším, politickém smyslu. Pro analýzu městských prostorů je nepoužitelný. Copak se na našich náměstích a ulicích doopravdy scházejí cizí lidé a dávají se do diskuzí o politice a veřejných záležitostech, jak o tom píše Habermas (1989)? Ne. V praktickém životě veřejného prostoru jsou tyto velké ideály nahrazeny praxí každodennosti, rutiny a her, které jsou obtížně čitelné jenom proto, že je v nich příliš mnoho hráčů.

V následující části textu se pokusíme v hrubých konturách na základě dostupné literatury a výzkumu určit hlavní prvky prostorových významů míst, která můžeme souhrnně za tradiční veřejný prostor označit. Vzhledem k souhrnnému charakteru termínu „veřejný prostor“ je zapotřebí určité míry abstrakce.

Především, jak už bylo řečeno, v městském veřejném prostoru se setkávají cizinci (Sennett 1977). Cizost zde není pevnou vlastností ani atributem sociální struktury, ale sociálně utvářenou diskurzivní pozicí (Cooper 2007; Alexander 2004).⁶ Zároveň se však projevuje jako výrazná charakteristika každodenního styku: O lidech, se kterými se setkáváme ve veřejném prostoru, máme opravdu jenom velice kuse informace, které nemohou přesáhnout rozsah okamžité situace (Sennett 1997; Siebel a Wehrheim 2003). Je proto logické, že rutinní důvěra, kterou vzájemný městský styk vyžaduje, nemůže vyplývat z osobních charakteristik toho kterého jednotlivce. Abychom získali dostatečné množství spolehlivých informací a záruk, musíme se odvolávat na určitý nadosobní řád. Lyn Lofland (1973) v tomto kontextu rozlišuje mezi řádem vzhledu a řádem místa.⁷ Řád vzhledu nám umožňuje získat informace o druhých na základě toho, jak vypadají, podle řádu místa nám tyto informace poskytnou prostředí, v němž se s dotyčným setkáme. V každodenní interakci ve veřejném prostoru

6 Následkem dalekosáhlého vlivu drobné Simmelovy eseje *Cizinec* (Simmel, G. 1997. *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: SLON) patří právě postava cizince (jako sociální forma, resp. konstrukt) k nejzevrubněji sociologicky popsáným. Vedle prací zde citovaných doporučuji například jednu z nevlivnějších současných studií Stichweh, Rudolf. 1997. „The stranger: on the sociology of indifference.“ *Thesis eleven* 51: 1–16.

7 orig. *apparential ordering*, resp. *spatial ordering*

se oba tyto principy doplňují a spolu s dalšími tvoří prostorové významy, které se váží k jednotlivým veřejným prostorům.

Prostředí, ve kterém jsou si jeho návštěvníci navzájem vizuálně dostupní, ale osobně neznámí (Lofland 1973), nám umožňuje identifikovat druhé pouze na základě malé části jejich repertoáru rolí (Bahrdt in Siebel a Wehrheim 2003). Výsledkem je ambivalentní nepředvídatelnost, typická pro setkávání cizinců. Na jedné straně je prožitek pobytu ve městě nesmírně atraktivní: Ulice a náměstí jsou plné neočekávaných podnětů, od organizovaných událostí, jako jsou různá setkání a happenings, přes drobné neplánované incidenty až po drobnosti ve vzhledu jednotlivců, ve stylu chůze, v oblékání. Městští čumilové si zkrátka vždy najdou nějakou zábavu – jak efektně dokázal W. H. Whyte (1980), pro obyvatele města nejsou přitažlivá místa samotná, ale přítomnost jiných lidí na nich. Dokonce lze v jistém smyslu říci, že pro ty, kdo jen tak postávají na náměstí, je sledování městského „provozu“ do určité míry povinností (Goffman 1972: 163).

Nepředvídatelnost městského života má však i druhou stranu: Na místě, kde se může cokoliv stát, se může stát opravdu cokoliv. Cizinec ve veřejném prostoru je vnímán jako ohrožující, protože nás stále nutí konfrontovat se s něčím novým, s něčím odlišným. Cizinec svádí a vzbuzuje pocit nejistoty (Siebel a Wehrheim 2003). Pocit nejistoty a ohrožení je zhmotněn v pomyslném prvním zážitku města: Mladý muž, který se v 19. století vyvázal z vazeb ve své rodné vsi a vydal se s minimálními prostředky „zkusit štěstí“ ve městě, jej musel ve svém prvním nahlédnutí do veřejného prostoru města zažívat daleko intenzivněji. Najednou byl obklopen druhými lidmi, které neznal osobně, neznal jejich role ani úmysly a nevěděl, co od nich má očekávat. Aklimatizovaný obyvatel dnešního města tyto pocity nejistoty již zdaleka tak silně nezažívá, není to však proto, že by jejich zdroj zmizel. Nepředvídatelnost a potenciál ohrožení ve veřejném prostoru zůstávají stejné, jenom my jsme se naučili v procesu prostorové socializace se s nimi vyrovnávat tak, že je můžeme kognitivně přiřadit do kategorie „normalita“.

Mechanismy, které nám umožňují pohybovat se ve veřejném prostoru bez obavy a bez nutnosti neustálé interpretace druhých a jejich jednání (interpretace, která je kvůli prchavému trvání vzájemného kontaktu v praxi mimořádně nespolehlivá), patří mezi prostorové

významy a jsou sdílené. Zeptejme se podobně jako Goffman: Jak se můžeme spoléhat na to, že na nás při průchodu centrem města někdo nezaútočí? Že nás nevyleká, neobrábí nám na hlavu talíř s jídlem, že nám bez zjevné příčiny nevynadá? Jenom tak, že věříme, že druzí sdílí stejné standardy normality, stejné prostorové významy – a abychom se o tom ujistili, navzájem si toto sdílení signalizujeme (Goffman 1972: 284–285). Formy této signalizace v praktickém jednání můžeme souhrnně označit jako zdvořilost⁸ (Sennett 1977; Moser a Corroyer 2001), a jde o jednu z nejdůležitějších složek významů veřejných prostorů (Sennett 1977).

V sociologii platí za jedno z nejznámějších pravidel městské zdvořilosti tzv. zdvořilá nevšímavost (Goffman 1963). Jde o ritualizovanou ochranu soukromí druhých pomocí gest okázalé nevšímavosti a nezájmu – jakési „přepnutí na potkávací světla“ v městském kontaktu. Zdvořilá nevšímavost je vzájemná: Jedinec, který ji nerespektuje, se sám vystavuje riziku, že mu nebude dopřána (Goffman 1963). Se zdvořilou nevšímavostí souvisí i imperativ anonymity. Ta je dána samotným charakterem městského provozu: Mobilita a neustálý pohyb návštěvníků veřejného prostoru je překážkou pro snadné vytváření osobních vazeb (Pétonnet 1987). Existuje úzce vymezené množství situací, v nichž můžeme oslovit cizího člověka na ulici, a úzké vymezení „otevřených statusů“ (Goffman 1963), pro které toto vymezení neplatí. Jak trefně poznamenává Sennett o anglicky mluvícím prostředí, máme-li na ulici někoho oslovit, raději se hned předem omluvíme (Sennett, 1977).

Požadavek na anonymitu ve veřejném prostoru ústí až do „zákazu soukromého“. Platí, že soukromí je darem velkoměstského života (Jacobs 1975), zároveň je však užívání tohoto daru přísně prostorově omezeno. V tomto kontextu mluvíme o nasazování si masky (Sennett 1977), lhostejnosti a odstupu (Tonkiss 2003). Mitchell (1997) ukazuje, jak se tento zákaz soukromí projevuje v našem vztahu k lidem bez domova, kteří nemají potřebné zázemí, kde by se mohli věnovat soukromým aktivitám. Jsou proto nuceni vykonávat soukromé potřeby a vyřizovat soukromé záležitosti na veřejných místech, což může být vnímáno jako ohrožující. Soukromé jednání totiž

8 orig. *civility*

narušuje anonymitu veřejného prostoru a zároveň jde o jednání nedobrovolné, což je v rozporu s představou o dobrovolnosti participace ve veřejném prostoru (Mitchell 1997). Většinová společnost může proto jejich činnost vnímat jako nepřipustný zásah do vyjednávání o významech veřejných prostranství, kterým lidé bez domova posouvají definici veřejného prostoru směrem, jenž je v našich očích nežádoucí, respektive spjat s takovou podobou města, kterou jsme chtěli odkázat minulosti (Lofland 1973).

Další formy signalizace ve veřejném prostoru zahrnují komunikaci, skrze kterou se jedinec představuje jako důvěryhodný, čitelný a přičetný. Goffman (1972) je souhrně označuje jako „vysvětlivky“.⁹ Tentýž autor na jiném místě (Goffman 1963) uvádí, že mnozí pacienti psychiatrických léčen ke svému statusu chovance vykročili tak, že byli pozorováni, jak se bezcílně potulují na nevhodném místě ve veřejném prostoru, často navíc v netypickou (například noční) dobu. Tento příklad poukazuje na povinnost, kterou prostorové významy ukládají návštěvníkům veřejného prostoru: Být pro druhé čitelný a působit přičetně. Goffman (1963) v této souvislosti mluví o pravidlech alokace zaujetí.¹⁰ V případě, kdy hrozí, že druzí neporozumí našemu jednání, jsme nuceni „přehrávat“ svou roli tak, aby bylo jisté, že naše zaujetí je legitimní.¹¹ Mezi další projevy, kterými plníme svou povinnost vůči veřejnému prostoru, patří akty každodenní zdvořilosti (pouštění druhých do dveří, čekání ve frontě atd.) (Moser a Corroyer 2001) a komplikované omluvné rituály, kterými symbolicky odčiňujeme přestupky vůči městskému řádu (Goffman 1972). I tyto elementy jednání lze považovat za náležité, neboť jejich prostřednictvím ujistíme druhé, že s nimi sdílíme tytéž prostorové významy, a že tedy není třeba, aby nás považovali za zdroj „alarmu“.

9 orig. *gloss*

10 orig. *involvement*

11 Goffmanův (1963) příklad: Muž který po čtyřech leze po zemi a hledá ztracené brýle, svou situaci nahlas komentuje: „Kde můžou být ...“, „Teď tu byly ...“ apod. Nedělá to proto, že by mu to pomáhalo, ale proto, že potřebuje dát druhým na srozuměnou, že jeho jednání a jeho aktuální zaujetí je legitimním zaujetím přičetného člověka.

NÁKUPNÍ CENTRUM

Nákupní centrum je, jak již bylo řečeno v úvodu, modelovým příkladem privatizovaného prostoru (Allen 2006). Pojmem privatizovaný prostor jsou označována taková místa, která, ač v soukromém vlastnictví, charakterem svého užívání suplují veřejný prostor (Zukin 1998). Základním argumentem v souvislosti s nákupními centry je tvrzení, že tato místa nahrazují tradiční veřejný prostor města a přetahují k sobě jeho návštěvníky i funkce (Zukin 1998; Cooper 2007). Termín privatizovaný prostor tak dostává opravdový smysl pouze ve vztahu k termínu veřejný prostor – a v tomto srovnání na něj také nahlédneme z hlediska prostorových významů.

Ačkoliv tento text z důvodů svého zaměření a rozsahu vědomě opomíjí geografické a obchodní souvislosti fenoménu nákupních center, měli bychom alespoň připomenout kontext, v němž středoevropská nákupní centra v současnosti fungují. Především, nákupní centra jsou v postkomunistických zemích novým fenoménem a obchodní sektor zde neprošel plynulým vývojem (Zukin 1998), v jehož průběhu by se ustanovily regulační a adaptační mechanismy. Nákupní centra tak v ČR a dalších zemích představují nejen nový fenomén, jehož začátek se datuje přibližně do poloviny 90. let (Spilková a Hochel 2009), ale zároveň přichází společně s výraznou změnou ve spotřebním chování občanů a stávají se jedním z klíčových nositelů této změny (Spilková a Hochel 2009; Kreja 2004). Ve fyzické struktuře českých měst se rychlá výstavba nákupních center projevila především nárůstem obchodní plochy mimo centra měst, změnamí v dopravě a také ve způsobu spotřeby a trávení volného času (Kreja 2004).

Příjemné prostory a živá atmosféra láká rodiny a místní obyvatele hlavně k nákupu, ale také k celodenním výletům a víkendovým radovánkám.

(Zdroj: Propagační materiály NC)

Naše obchodní centrum nabízí množství nákupů a zábavy. Doufáme, že budete [Centrum X] vnímat jako místo, které opravdu stojí za celodenní návštěvu.

(Zdroj: Propagační materiály NC)

Nákupní centra jsou pochopitelně určena především k nakupování. Současný výzkum (Gorter, Nijkamp a Klamer 2003) občas rozlišuje nákupy podle motivu: „run shopping“ je nakupování funkční, jehož smyslem je nakoupit potřebné, a děle se v nákupním centru nezdržovat. „Fun shopping“ je oproti tomu spojeno s delším pobytem v centru s možným využitím dalších jeho služeb. Právě na tento motiv návštěvy nákupního centra jsou navázány další funkce a služby, které se v nákupních centrech usadily: Jde například o kinosály (Hubbard 2003), restaurace (Manzo 2005), výstavy a další prvky. Je třeba dodat, že ačkoliv architektura nákupních center bývá – v celosvětovém měřítku – označována za homogenní, v oblasti dalších služeb jsou nákupní centra v USA rozvinutější a více heterogenní (Goss 1993). Rozdíl však není propastný: Propagační materiály jednoho z českých nákupních center upozorňují, že:

Obchodní centra již dávno nejsou jen místem, na kterém nakoupíte od nádobí po ponožky všechno možné. Moderní obchodní centrum, kterým [Centrum X] bezesporu je, nabízí návštěvníkům zábavu, odpočinek i relaxaci. Můžete v něm strávit celý víkend s rodinou, bavit se a přitom i nakoupit.

(Zdroj: Propagační materiály NC)

Obecně platí, že sociologický výzkum nákupních center má své těžiště v USA a jeho výsledky také opisují spíše americká nákupní centra než centra evropská. Pro tuto „americkou tradici“ je charakteristický důraz na procesy a fyzické techniky dohledu a násilí ze strany vedení nákupních center, pro něž je charakteristická vysoká míra sociální exkluze (Davis 1990; Mitchell 1995; Allen 2006). Tento přístup je zakotven v celkovém obrazu současné akademické diskuse o budoucnosti veřejného prostoru v USA, která je ovládána obrazy militarizace a sekuritizace veřejného prostoru a „revanchist city“ (Atkinson 2003). Evropská sociologie tento náhled nejenže zcela nesdílí, ale zdá se, že jej nelze uplatnit při studiu evropských nákupních center – s možnou výjimkou Velké Británie (Allen 1996; Wehrheim 2007; Helten a Fischer 2004; Saetnan, Lommel a Wiecek 2004). Na tomto podkladě se tedy zdá, že teoretický přístup z kulturních pozic s využitím koncepce prostorových významů by při analýze fungování

evropských nákupních center mohl být užitečný. Na základě dostupných výsledků se proto budu snažit navrhnout prvky prostorových významů nákupních center, které je odlišují od tradičního veřejného prostoru.

Většina nákupních center má svůj „domovní řád“, dokument, který obsahuje obecné zákazy jednotlivých druhů činností (Wehrheim 2007). Tento řád je ukázkou úzké výšece přípustného jednání, což je první bod, ve kterém se nákupní centra odlišují od tradičního veřejného prostoru. Chybí zde, řečeno v jazyce ANT, teritoriální komplexita (Kärrholm 2005), možnost uplatnění většího množství teritoriálních strategií. Nákupní centrum, jinými slovy, po svých návštěvnicích vyžaduje spotřební chování, neboť je to, v souladu s jeho prostorovými významy, jediné přípustné jednání (Goss 1993). Zdánlivá jednoznačnost tohoto sdělení se problematizuje, když má dojít k určení hranice mezi přípustným a nepřípustným. V USA bylo zaznamenáno několik soudních případů, kdy vlastnické právo (právo majitele centra) stálo proti právu na svobodu slova (právo návštěvníků centra věnovat se politické agitaci a dalším ne-spotřebním aktivitám). Výsledky, jak shrnul Friedelbaum (1999), jsou ambivalentní a rozhodně nelze říci, že by soudy rozhodovaly jednoznačně ve prospěch vlastníků. Naopak, zdůraznění „veřejného charakteru“ nákupního centra je jedním z užitých zdůvodnění v případech, kdy se soud přiklonil na stranu návštěvníků (Friedelbaum 1999: 1234). V Evropě podobné soudní pře dosud zaznamenány nebyly.

Aktivity, které se neslučují s dominantním posláním nákupního centra, každopádně zůstávají přítomny, i když v okrajové podobě: Lehtonen a Mäenpää ukázali, jak nákupní centra slouží nezaměstnaným pro trávení volného času (Lehtonen a Mäenpää 1997), Matthews et al. (2000) konstatují, že podobnou funkci plní nákupní centra i pro mládež. Lehtonen a Mäenpää (1997) rovněž ukazují, že právě poloha nákupních center na okraji města je důležitým faktorem k docílení „spotřební homogenity“: nákupní centrum je na samém okraji a cesta „skrz“ něj dál nevede. Máme tedy relativní jistotu, že největší část návštěvníků je zde za stejným cílem jako my (Lehtonen a Mäenpää 1997). Wehrheim (2007) se ve svém výzkumu ptal nakupujících na ulici a nakupujících v nákupním centru, do jaké míry jsou schopni odhadnout role a jednání druhých. Výsledky naznačují, že respondenti

vnímají nákupní centra jako výrazně předvídatelnější a „čitelnější“ prostředí.

V tomto bodě je opět třeba srovnání s tradičním veřejným prostorem, pro který je charakteristická nepředvídatelnost a s ní spojená jistá míra ohrožení. V nákupních centrech toto neplatí – proto někteří autoři mluví o „sanitizované verzi“ veřejného prostoru (Bauman 2000; Dixon, Levine a McAuley 2006).

O Vaši bezpečnost pečuje celá řada strážců společnosti [...]. V [Centru X] se nemusíte ničeho bát. Pokud cokoliv potřebujete, neváhejte naše strážce kontaktovat, rádi Vám vyjdou vstříc.

(Zdroj: Propagační materiály NC)

Nepředvídatelnost zde je – může-li nepředvídatelnost vůbec být – plánovaná. Atraktivita nákupního centra je atraktivitou cílenou, je souhrou poutavých vizuálních obrazů a proměnlivého designu schváleného správou centra (Bauman 2000), ale postrádá přitažlivost, která je charakteristická pro tradiční veřejný prostor. Z nákupního centra zároveň mizí postava cizince. Pokud podle citovaného Bahrdtova (Siebel a Wehrheim 2007) výroku jsou nám druzí ve veřejném prostoru dostupní jenom malou částí svého rolového repertoáru, potom rolový repertoár, který je přijatelný v privatizovaném prostoru nákupního centra, je tak omezený, že nemáme důvod považovat druhé za cizince. Městská anonymita je narušena: Neznačná to, že bychom druhé znali osobně, ale jsme obeznámeni s jejich rolemi, a tím se pro nás stávají předvídatelnými, jak potvrdil Wehrheimův (2007) výzkum.

Předvídatelnost a homogenita, která tak do jisté míry vzniká, s sebou přináší pocit bezpečí, což je důležitá přidaná hodnota, kterou nákupní centra nabízejí oproti veřejnému prostoru center měst (Wehrheim 2007). Vědomí bezpečí a předvídatelnosti je posíleno skutečností, že dodržování pravidel, která je umožňují, je vynucováno. Běžným nástrojem udržování prostorových významů v procesu vyjednávání ze strany správců nákupních center je sociální exkluze (Lommel 2004; Voyce 2006). Výběr skupin, jednotlivců a druhů jednání, které odsud budou vyloučeny, je plně v rukou správců center (Shearing a Stenning 1983). Existuje celá řada studií (Helten a Fischer 2004; Lommel 2004;

Saetnan, Lommel a Wiecek 2004; Smith 2004), které se tímto výběrem zabývají a jmenují příslušníky skupin, jež nejsou v privatizovaném prostoru vítány: žebráci, bezdomovci, vandráci, mládež z rasových menšin apod. Při zkoumání tohoto seznamu je však třeba opatrnosti, neboť jde o kulturně specifický jev a, především, opět se zde objevuje rozdíl mezi nákupními centry v USA a v Evropě. Zatímco v zámořských nákupních centrech je odepření přístupu do nákupního centra běžnou praxí (Stacheli a Mitchell 2006), evropské studie zaznamenávají nižší míru exkluze (Helten a Fischer 2004; Saetnan, Lommel a Wiecek 2004). Na druhou stranu, interiéry nákupních center jsou projektovány tak, aby snížily míru „nežádoucího“ jednání (notoricky známým příkladem je nedostatek laviček k sezení), a, jak ukázal Wehrheimův (2007) survey, návštěvníci nákupních center jsou s jejich správci překvapivě zajedno v názorech na to, jaké jednání by mělo být v nákupních centrech zakázáno.¹²

Naším cílem je připravit pro všechny klidné a příjemné prostředí, ve kterém nejen najdou vše, co potřebují či po čem touží, ale ve kterém zároveň mohou strávit svůj volný čas s rodinou či přáteli v pohodě a bez stresu.

(Zdroj: Propagační materiály NC)

V Centru X necítím jarní únavu.

(Zdroj: Propagační materiály NC)

Úzce vymezená výšeč přípustného jednání, tedy rozsah normality v nákupním centru, má za následek změny v procesech signalizace a alokace zaujetí. Wehrheim (2007) si povšimnul, že mladí lidé se v nákupních centrech nezdržují ve velkých skupinách a lidé z okraje společnosti prochází chodbami centra s nákupními taškami v ruce, aby ukázali, že jejich pobyt v tomto prostoru je legitimní. Jsou to goffmanovské vysvětlivky, orientované především ke správcům center,

12 Podle Wehrheima by více než tři čtvrtiny dotázaných zakázaly v nákupním centru žebrání, 85 % jízdu na kolečkových bruslích a 96 % odhazování papírů. Ve věci zákazů obdobného jednání na ulici v centru města byli Wehrheimovi respondenti benevolentnější (Wehrheim 2007) – domnívám se, že je to zajímavý odkaz k prostorovým významům.

v souladu s pravidly alokace zaujetí v nákupním centru. Ve zprávě britského Národního protiteroristického úřadu (NaCTSO 2006) jsou pro nákupní centra dokonce činnosti jako „postávání a obcházení na tomtéž místě“ nebo „jednání, které není konzistentní s posláním budovy,“ označeny za znaky potenciálně nebezpečného jednání.

Pro vyjednávání o prostorových významech nákupního centra je charakteristická nerovnost statusových pozic. Existuje marginalizovaná skupina osob, potenciálních narušitelů nebo nositelů nežádoucího jednání, která je z nákupních center vyloučena nebo v nich alespoň není vítána. Fyzická nepřítomnost bezdomovců nebo žebráků má za následek, že jsou zástupci těchto skupin v procesu vyjednávání odsouzeni k mlčení. Na druhé straně stojí legální vlastníci a správci nákupních center, jejichž status je naopak vyzdvížen tím, že mají k dispozici prostředky sociální kontroly, jaké ve veřejném prostoru nemají obdoba (Goss 1993; Wehrheim 2007). Sociální kontrola skrze design a architektonické prvky má za cíl zlepšit viditelnost a kontrolovatelnost prostoru (což se promítá do půdorysného uspořádání, ale i do rozmístění vybavení funkčních prvků) (Lehtonen a Mäenpää 1997), omezit nežádoucí jednání (odstranění laviček, jejich „antisociální“ design, malé stoly v restauracích a nedostatek soukromí u nich) (Manzo 2005) anebo kontrolovat pohyb návštěvníků (estetické prvky, výstavy atd.) (Wehrheim 2007).

Druhá forma sociální kontroly je spjata s využitím prostředků dohledu a zásahu. Patří sem především často diskutované využití průmyslových kamer k průběžnému sledování dění v nákupním centru a k identifikaci nežádoucích prvků (Lommel 2004). Samotný zásah je potom v kompetenci soukromých bezpečnostních agentur, jejichž zaměstnanci prostor nákupního centra hlídají. Některé studie uvádí, že průmyslové kamery často nejsou využívány ke svému plnému potenciálu (Helten a Fischer 2004) a že pracovníci bezpečnostních agentur nemají ve skutečnosti čas vykonávat „dohlížitelskou“ práci, neboť bývají vytiženi zabezpečováním technického provozu centra a řešením souvisejících potíží (Helten a Fischer 2004). V této souvislosti je třeba si uvědomit, že prostředky dohledu a zásahu nejsou – už pro svou ekonomickou nákladnost (Wehrheim 2007) – využívány plošně a systematicky. Abychom porozuměli jejich využití, musíme je vnímat právě jenom jako prostředek vyjednávání, který může a nemusí

být správci centra využít. Využití různých forem sociální kontroly je často jenom reakcí na jiné problémy, které jsou managementem centra vnímány jako ohrožující.

ZÁVĚR

Jan Wehrheim, jehož práce představuje jeden z nejdůležitějších zdrojů pro tento text, na jednom místě uvádí, jak respondenti příznivě na různých škálách hodnotí nákupní centra, a ptá se: Jak se správcům nákupních center podařilo vytvořit takové prostředí? Bezpečné a zároveň atraktivní, různorodé a zároveň čitelné místo, které působí známě a zároveň se může stát cílem víkendového výletu (Wehrheim 2007)? Předložený text je snahou poskytnout prostředky k tomu, abychom mohli na tuto a podobné otázky odpovědět. Teoretický rámec, který nám to umožňuje, rámec prostorových významů, musí být interpretativní a jeho zdrojem musí být kultura, protože pokud bychom chtěli porozumět městskému prostoru jenom na základě toho, že porozumíme jeho struktuře, nezískali bychom nic než dlouhou řadu výroků o podobnosti a odlišnosti. A ty nám, s ohledem na komplexnost a rozmanitost českých, ale i zahraničních měst, příliš nepomohou. Naopak, pátráme-li po prostorových významech, pak hledáme něco, co je sice daleko hůře pozorovatelné, ale také něco, co k městu přiléhá velice pevně. To proto, že prostorové významy jsou spojeny se společenskými normami, hodnotami, konflikty a reprezentacemi. Jsou sociální svou povahou i svým působením a jako takové vdechují život fyzickému prostoru, který by bez nich byl pouze oním prázdným „věšákem na identitu“. Jsou to právě tyto neviditelné reprezentace, které způsobují, že nějaké místo je zajímavé a jiné nebezpečné, sterilní, únavné anebo veselé.

Jazykem výše navrženého přístupu můžeme popisovat rozdílné městské prostory, ať náměstí, nákupní centra, galerie nebo třeba podzemní garáže, a navzájem je srovnávat. Nejde o srovnání jejich velikostí, míry osvětlení nebo formy vlastnictví. Jde o srovnání významů, norem, očekávání a pravidel, tedy toho, co skutečně vnímají uživatelé prostoru – ne toho, co vidí jeho architekt nebo správce.

Tento přístup představuje městské prostory jako reprezentace, sdílené bloky vědění a významů, jejichž obsah je dán kulturně a v každou chvíli se mění v nikdy nekončícím procesu vyjednávání. Budeme-li takto uvažovat o nákupních centrech, vyhneme se tím uváham nad „městským“ a „neměstským“, nad „místy“ a „ne-místy“ a budeme schopni interpretovat naše města a jednotlivé prostory v nich jako součásti naší společné zkušenosti a reprezentace, o jejichž podobě rozhodujeme v každém okamžiku našeho života.

LITERATURA

- Alexander, Jeffrey C. 2004. „Rethinking strangeness: from structures in space to discourses in civil society.“ *Thesis eleven* 79: 87–104.
- Allen, John. 2006. „Ambient power: Berlin’s Potsdamer Platz and the seductive logic of public spaces.“ *Urban studies* 43: 441–455.
- Atkinson, Rowland. 2003. „Domestication by cappuccino or a revenge on urban space? Control and empowerment in the management of public spaces.“ *Urban studies*, 40/9: 1829–1843.
- Bauman, Zygmunt. 2000. „Urban battlefields of time/space wars.“ *Politologiske studier* 7.
- Berger, Peter; Luckmann, Thomas. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: CDK.
- Brighenti, Andrea. 2007. „Visibility: a category for the social sciences.“ *Current sociology*, 55: 323–342.
- Cooper, Davina. 2007. „Being in public: The threat and promise of stranger contact.“ *Law & social inquiry*, 32/1: 203–232.
- Davis, Mike. 1990. *City of quartz: excavating the future of Los Angeles*. London: Verso.
- de Certeau, Michel. 1984. *The Practice of everyday life*. Berkeley: University of California press.
- Dixon, John; Levine, Mark; McAuley, Rob. 2006. „Locating impropriety: street drinking, moral order and the ideological dilemma of public space.“ *Political psychology* 27/2: 187–206.
- Farr, Robert; Moscovici, Serge. 1984. *Social representations*. Cambridge: University press.
- Foucault, Michel. 2003. *Myslení vnějšku*. Praha: Herrman & synové.
- Friedelbaum, Stanley H. 1999. „Private property, public property: shopping centers and expressive freedom in the states.“ *Albany law review*, 62: 1229–1263.

- Goffman, Erwing. 1963. *Behavior in public place*. New York: Free Press.
- Goffman, Erwing. 1972. *Relations in public: microstudies of the public order*. Harmondsworth: Penguin books.
- Gorter, Cees; Nijkamp, Peter; Klamer, Pim. 2003. „The attraction force of out-of-town shopping malls: a case study on run-fun shopping in the Netherlands.“ *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 94/2: 219–229.
- Goss, John. 1993. „The ‚Magic of the mall‘: An analysis of form, function, and meaning in the contemporary retail built environment.“ *Annals of the Association of American Geographers*, 83/1: 18–47.
- Habermas, Jürgen. 1989. *The Structural transformation of the public sphere*. Cambridge: Polity press.
- Helten, Frank; Fischer, Berdt. 2004. „Reactive attention: video surveillance in Berlin shopping malls.“ *Surveillance & Society* 2/2–3: 323–345.
- Howell, Philip. 2001. „Sex and the city of bachelors: sporting guidebooks and urban knowledge in nineteenth-century Britain and America.“ *Cultural geographies*, 8/1: 20–50.
- Hubbard, Phil. 2003. „Fear and loathing at the multiplex: everyday anxiety in the post-industrial city.“ *Capital & class* 80: 51–75.
- Jacobs, Jane. 1975. *Smrt a život amerických velkoměst*. Praha: Odeon.
- Kärholm, Mattias. 2005. „Territorial complexity in public spaces.“ *Nordisk Arkitekturforskning* 1: 99–114.
- Kärholm, Mattias. 2007. „The materiality of territorial production: a conceptual discussion of territoriality, materiality and the everyday life of public space.“ *Space and culture* 10/4: 437–453.
- Kreja, K. 2004. „Changes in spatial patterns of urban consumption in post-socialist cities: new large-scale retail development in Warsaw.“ *Winds of societal change: remaking post-communist cities* (conference volume). University of Illinois.
- Lehtonen, Tro.-Kimo; Mäenpää, Pasi. 1997. „Shopping in East centre mall.“ In Falk Pasi; Campbell Colin, B. (eds.). *The shopping experience*. London: Sage.
- Lofland, Lyn H. 1973. *A World of strangers: order and action in urban public space*. Prospect Heights: Waveland.
- Lomell, Heidy Mork. 2004. „Targeting the unwanted: video surveillance and categorical exclusion in Oslo, Norway.“ *Surveillance & Society* 2(2/3): 346–360.
- Lupton, Deborah; Tulloch, John. 1999. „Theorizing fear of crime: beyond the rational/irrational opposition.“ *British journal of sociology*, 50/3: 507–523.

- Manzo, John. 2005. „Social control and the management of ‚personal‘ space in shopping malls.“ *Space and culture* 8/1: 83–97.
- Matthews, Hugh; Taylor, Mark; Percy-Smith, Barry; Limb, Melanie. 2000. „The unacceptable flaneur: the shopping mall as a teenage hangout.“ *Childhood* 7(3): 279–294.
- Mitchell, D. 1995. „The end of public space? People’s park, definitions of the public, and democracy.“ *Annals of the association of American geographers* 85/1: 108–133.
- Mitchell, Don. 1997. „The Annihilation of space by law: the roots and implications of anti-homeless laws in the United States.“ *Antipode* 29/3: 303–335.
- Moser, Gabriel; Corroyer, Denis. 2001. „Politeness in the urban environment: is city life still synonymous with civility?“ *Environment and behavior* 33/5: 611–625.
- NaCTSO. 2006. *Counter terrorism protective security advice for shopping centres*.
- Pétonnet, Colette. 1987. „L’anonymat ou la pellicule protectrice.“ In *Le Temps de la réflexion*, 8. *La ville inquiète*. Paris: Gallimard.
- Saetnan, Ann; Lomell, Heidi Mork; Wiecek, Carsten. 2004. „Controlling CCTV in public spaces: is privacy the (only) issue?“ *Surveillance & Society* 2/2–3: 396–414.
- Sennett, Richard. 1977. *The Fall of public man*. New York: A. Knopf.
- Shearing, Clifford, D; Stenning, Philip C. 1983. „Private security: implications for social control.“ *Social problems* 30/5: 493–505.
- Siebel, Walter; Wehrheim, Jan. 2003. „Security and the urban public sphere.“ *Deutsche Zeitschrift für Kommunalwissenschaften* 42/1.
- Smith, Gavin J. D. 2004. „Behind the screens: examining constructions of deviance and informal practices among CCTV control room operators in the UK.“ *Surveillance & Society* 2/2–3: 376–395.
- Spilková, Jana; Hochel, Matěj. 2009. „Towards the economy of pedestrian movement in Czech and Slovak shopping malls.“ *Environment and behavior* 41/3: 443–455.
- Stachel, Lynn, A.; Mitchell, Don. 2006. „USA’s destiny? Regulating space and creating community in American shopping malls.“ *Urban studies*, 43/5–6: 977–992.
- Stachel, Lynn A.; Thompson, Albert. 1997. „Citizenship, community, and struggles for public space.“ *Professional Geographer*, 29/1: 28–38.
- Tonkiss, Fran. 2003. „The ethics of indifference: community and solitude in the city.“ *International journal of cultural studies* 6/3: 297–311.
- Voyce, Malcolm. 2006. „Shopping malls in Australia. The end of public space and the rise of ‘consumerist citizenship?’“ *Journal of sociology* 42/3: 269–286.

- Wehrheim, Jan. 2007. „Die Ordnung der Mall.“ In Wehrheim, Jan (ed.). *Shopping malls: Soziologische Betrachtungen eines neuen Raumtyps*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Whyte, William H. 1980. *The Social life of small urban places*. Washington DC: The Conservation foundation.
- Zukin, Sharon. 1998. „Urban lifestyles: diversity and standardisation in spaces of consumption.“ *Urban studies* 35/5–6: 825–839.

V práci byly použity úryvky z propagačních materiálů nákupních center v ČR, publikovaných v distribuovaných letáčích nebo na internetových stránkách v lednu–květnu 2010. Použité úryvky propagují tato nákupní centra: Avion Brno, Avion Ostrava, Metropole Zlíchín, Obchodní centrum Letňany, Olympia Brno, Olympia Mladá Boleslav.

URBANIZACE CHUDOBY A ETNICITY V (POST)SOCIALISTICKÉM MĚSTĚ

Michal Růžička

*Research Platform Human Rights in the European Context,
Universität Wien
Katedra sociologie, FF ZČU v Plzni*

Abstrakt

V textu se zabývám tím, jak dva socio-ekonomické systémy – socialistický a postsocialistický – ovlivnily a ovlivňují podobu městského a sociálního prostoru v (bývalém) Československu. Sleduji, jakým způsobem (1) byl za státního socialismu a (2) je za postsocialismu organizován městský prostor a jakými způsoby byly a jsou v tomto prostoru distribuovány sociální skupiny. Konkrétně mě zajímají vzorce a mechanismy, jimiž byli za socialismu prostorově organizováni a distribuováni chudí Romové, kteří v poválečném období přicházeli ze slovenského venkova do českých měst. Tyto vzorce pak komparuji se vzorci, jakými jsou chudí Romové prostorově distribuováni a organizováni v éře postsocialismu, a dojdou tak ke zjištění, že ačkoliv socialistický a postsocialistický režim umístí uje chudobu a etnicitu dle odlišných prostorových vzorců, struktura těchto vzorců je podřízena jisté společné organizační logice. Touto logikou je organizovat, kontrolovat a koncentrovat chudobu a (stigmatizovanou) etnicitu do takových prostor a míst, která mají v rámci příslušných socio-ekonomických režimů marginální ekonomický a sociální status. Na závěr vyslovím hypotézu, že analýzou principů socio-ekonomické organizace společnosti lze predikovat, jakým způsobem bude v takové společnosti prostorově organizována a disciplinována chudoba a kulturní odlišnost.¹

1 Tato stat' vznikla s podporou grantu specifického výzkumu ZČU pro rok 2009. Práce na statí byla též podpořena v rámci projektu IK 223001 financovaného Vídeňskou univerzitou.

Úvod

Coby etnograf studující prostředí městské chudoby se dlouhodobě zaměřuji na životní podmínky a životní příběhy rodin, obvykle romských, které obývají místa, jež by Gabal a spol. nazval jako „sociálně vyloučené romské lokality“ (GAC 2006). Během svých výzkumů se často pohybují v tzv. „ubytovnách pro neplatiče“, to jest v prostorech sloužících místním samosprávám jako odkládiště pro (romské) rodiny mající problémy držet krok s ekonomickými trendy postsocialismu, nebo které doplatily na pololegální praktiky spojené s privatizací či restitucí socialistického majetku (pro případovou studii „ubytovny pro neplatiče“ srov. Růžička a Radostný 2006a, 2006b). Významným rysem všech tzv. „ubytoven pro neplatiče“ je skutečnost, že jsou to *nové prostory*, které začaly být místními samosprávami ustavovány od počátku 90. let 20. století v reakci na rostoucí počet osob, které z různých důvodů nestíhají držet krok se změnami spojenými s ekonomickou dimenzí postsocialistické transformace. Biografie a sociální trajektorie mých informantů, obyvatel „ubytoven pro neplatiče“, jejich historicky krátké trvání často kopírují. Ve většině případů jsou to lidé, kteří do doby svého umístění do „ubytovny pro neplatiče“ žili poměrně spokojeně (pokud si mohou dovolit zobecnit trajektorie svých informantů), a to

- buď „ve městě“ (myšleno v centru města, v zjevné opozici k právě obývané „ubytovně pro neplatiče“ nacházející se mnohdy na městské periférii),
- nebo „normálně v paneláku na sídlišti“ (než byli z různých důvodů vystěhováni do „bytovky na okraji“ či dokonce do „kontejneru“ – rozuměj do obytné buňky, takové, jaké jsou nejobvykleji k vidění na stavbách).

Ve snaze porozumět logice sil, které český postsocialistický fenomén „ubytoven pro neplatiče“ ustavovaly, mi má dosavadní preferenční metoda, etnografie, zpřístupňovala zjištění, která jsou v odborné komunitě již poměrně známá, jako třeba že v rámci reprodukce romské marginality v dnešní době hraje významnou roli jak nezaměstnanost a propad životní úrovně po roce 1990, tak diskriminace na trhu s byty. Já jsem však chtěl porozumět širším podmínkám, které

diskriminaci na trhu s byty a rezidenční segregaci Romů do „ubytoven pro neplatiče“ v současné době umožňují. Ukazovalo se tak, že metodu (více či méně zúčastněného) pozorování a vedení (více či méně formálních) rozhovorů budu muset nahradit, nebo alespoň doplnit, metodami a přístupy pro mé cíle vhodnějšími; vhodnějšími pro porozumění nadindividuálních procesů, které životní příběhy a trajektorie mých informantů (i těch, kdo je exkludují) rámuje a umísťuje je do širších společenských, ekonomických a prostorových dynamik, struktur a procesů. Jak porozumět tomu, že se někteří lidé najednou ocitnou v „kontejneru“ neformálně definovaném jako „ubytovna pro neplatiče“, aniž by oni sami rozuměli tomu jak a proč?

Původním motivem pro předkládaný text tedy bylo zjištění, že etnografie mi nepomůže odpovědět na otázky po širším dobovém i historickém kontextu, který fenomén rezidenční segregace Romů a fenomén „ubytoven pro neplatiče“ v postsocialistické České republice ustavil, resp. ustavuje. Adoptoval jsem proto perspektivu „politické ekonomie“, kterou chápu v obecném smyslu jako perspektivu, která umožňuje porozumět makrosociálním, resp. nadindividuálním silám, jež jednotlivé biografie a sociální trajektorie v každé dějinné fázi rámuje, často tvaruje, nebo dokonce determinují. Koncept „politické ekonomie“ chápu v širokém významu jako oblast (a jako metodu tuto oblast analyzující), v rámci které se odehrávají nadindividuální a nadkomunální procesy a síly, které v našem případě produkují podmínky vedoucí k reprodukci systému exkluze a marginalizace. Nástrojem „politické ekonomie“ je tak „makrosystémová“ analýza „mikrosociálních“ fenoménů – v tomto smyslu je navrhovaná perspektiva, která studuje aspekty politické a ekonomické dominance těch méně mocných a méně ekonomicky rozvinutých (Roseberry 1988: 161), součástí projektu „makroantropologie“ tak, jak o ní hovoří Ulf Hannerz (1992: 19).

Aplikací perspektivy „politické ekonomie“ mi šlo o porozumění v návaznosti na etnografickou dimenzi svých dosavadních výzkumů širšímu dobovému a historickému kontextu, který má vliv na prostorové a sociální umístění chudých Romů v českých městech.²

2 „Zůstává tato otázka otázkou politické ekonomie? Ano, neboť to je vždy otázkou hodnoty a zákonitostí produkce hodnoty“ (Baudrillard

Cílem předkládaného textu je tedy z „politicko-ekonomické“ perspektivy studující průsečík *moci a politiky hodnot* analyzovat způsoby organizace chudoby a etnicity *v československém městě včera a dnes* čili v socialistickém a postsocialistickém městě, a tyto způsoby komparovat. Konkrétně budu studovat, jak byli umístováni chudí Romové v prostoru za socialismu, a budu to srovnávat s tím, jak jsou umístováni v prostoru v dnešní době čili v době návratu kapitalistické logiky do organizace společnosti a městského prostoru. Tato komparace mi umožní sledovat vliv dvou relativně odlišných politicko-ekonomických režimů na rozmístování sociálních a etnických kategorií v prostoru, a vyvodit z této komparace teoreticky přínosné hypotézy ke vztahu mezi ekonomickou, sociální a prostorovou organizací.

ORGANIZACE PROSTORU A SPOLEČNOSTI V SOCIALISMU A POSTSOCIALISMU

Politicko-ekonomická perspektiva polemizuje s konceptualizací prostoru jako „nádoby“ pro společnost, jako nějaké strnulé a neměnné struktury, kterou příslušná společnost prostě obývá. Naopak: Politicko-ekonomická perspektiva zdůrazňuje tvořivé způsoby, jimiž si lidská společnost prostor upravuje, resp. produkuje „k obrazu světu“ (Harvey 1977: 273). I já v předkládaném textu navrhuji chápat městský prostor jako *zrcadlo*, resp. jako „odraz širší ekonomické a sociální struktury“ (Sawers 1984: 4). Na konkrétnější rovině bych chtěl, spolu s Manuelem Castellssem, studovat vztah mezi společností a (jejím) prostorem jako funkci dominantního způsobu produkce a společenské organizace (Castells [1972] 1977: 64).

Tato perspektiva bude předpokládat, že způsoby produkce, které jsou organizovány dle odlišných principů a ideologií, budou produkovat prostor odlišnými způsoby, a budou v něm (tedy) odlišnými způsoby umísťovat sociální skupiny a sociální kategorie. V následujících

1993 [1976]: 7). Má pozornost se zaměří na průsečík hodnoty prostoru a hodnoty sociálních kategorií tak, jak jsou produkovány dominantními společensko-ekonomickými systémy.

kapitolách se tedy budu věnovat studiu způsobů organizace prostoru v období tzv. státního socialismu a v období kapitalistické organizace produkce, resp. v postsocialismu. Na jedné straně budu studovat, jak „socialistický“ a „kapitalistický“ způsob produkce organizoval (a organizuje) městský prostor, a na druhé, jak v něm umisťoval (a umisťuje) *chudobu a etnicitu* (alespoň takovým způsobem zde konceptualizují kategorii „chudých / sociálně exkludovaných Romů“).

ORGANIZACE PROSTORU V SOCIALISTICKÉM MĚSTĚ

Cílem této kapitoly je kombinací teoretických a empirických poznatků zkonstruovat ideální typ (Weber 1949: 90–92) organizace městského prostoru *v československém městě včera*. Nepůjde ani zde, ani v následujících kapitolách o rekonstrukci skutečného „příběhu města“ na základě archivního výzkumu, jako spíše o konstrukci modelu toho, jak organizace městského prostoru fungovala a funguje na rovině mechanismů a principů. V další kapitole pak přesuneme svoji pozornost k tomu, jak byl poměrně specificky organizovaný prostor socialistického města využíván v procesu alokace chudoby a etnicity, resp. chudých romských skupin. Tak získáme „historický“ základ pro porozumění logice „soudobých“ trendů, procesů a sil, které ovlivňují umístění chudých romských skupin *v české(oslovenské)ém městě dnes*.

Nijak zarážející je tvrzení, že projekt socialistického města byl *včera* vnímán dvěma odlišnými způsoby. První způsob percepce projektu socialistické urbanizace byl veden perspektivou kritiky kapitalismu, resp. s vědomím, že kapitalismus skrze nerovnoměrný rozvoj městského prostoru a skrze sociální strukturu založenou na nerovné distribuci bohatství produkuje residenční segregaci, a to jak dobrovolnou, tak nedobrovolnou – samozřejmě v závislosti na pozici aktéra v sociální struktuře (v tomto trendu viz zejm. French a Hamilton 1979). Tento způsob percepce projektu socialistického města byl optimistický v tom, že předpokládal zánik residenční segregace, neboť (prý) dojde k zániku systému nerovné distribuce bohatství. Tato vize pak chápala socialistické město jako nástroj sociální spravedlnosti.

Druhý způsob percepce socialistické urbanizace, založený více na empirických poznatcích, odhalil dva „rozpory“ mezi socialistickou urbanistickou teorií a urbanizační praxí. Základem prvního rozporu bylo zjištění, že projekt socialistické urbanizace jakožto nástroje sociální spravedlnosti se tak úplně nepovedl, neboť k odstranění residenční segregace, často socio-ekonomicky motivované, v *socialistickém městě* *věra* vlastně nedošlo.³ Nikoliv náhodou v tomto „kritickém“ proudu sociologie (socialistického) města sehrál klíčovou roli maďarský sociolog Ivan Szélényi, který po své emigraci na Západ upozornil na skutečnost, že (v maďarských městech) za socialismu docházelo nejen k reprodukci stávajících sociálních nerovností a vzorců residenční segregace, nýbrž i k produkci *nových* nerovností na tváři města (Szélényi 1983, 1987).

Druhým „rozporem“ inherentním praxi socialistické urbanizace v zemích východní Evropy byl rozpor mezi relativně „pro-urbánní“ teorií a „anti-urbánní“ praxí (Murray a Szélényi 1984). „Anti-urbánní“ praxí se zde má na mysli skutečnost, že v zemích střední a východní Evropy docházelo za období státního socialismu k relativně malému růstu a rozvoji již existujících urbánních oblastí. Výsledkem, resp. symptomem, této „anti-urbánní“ praxe pak byla specifická reorganizace prostoru uvnitř měst (a posléze i společnosti tato města obývající), kterou by snad bylo možné označit za produkt *socialistického nerovnoměrného rozvoje*. Nerovnoměrný rozvoj se tak ukáže nebýt výsostnou doménou kapitalismu (Harvey 2006; Smith 1984), jak se má často za to, nýbrž že se nevyhnul ani tzv. socialistickým státům a jejich městům. A tak se zdá, že bude nerovnoměrný rozvoj společným jmenovatelem všech společností založených na peněžních ekonomikách.

Pod nerovnoměrným rozvojem za socialismu si lze představit nerovnoměrný a vysoce selektivní způsob alokace zdrojů, který z titulu svého poměrně dlouhodobého působení vyústil ve specifickou reorganizaci městského prostoru a posléze i společnosti. Tento proces měl dvě složky, které spolu úzce souvisely. V první řadě docházelo na rovině alokace zdrojů v socialistických státech Východního bloku

3 Pro empirické analýzy (re)produkce residenční segregace v socialistických městech srov. Dangschat 1987; Smith 1996; srov též Musil 1987: 35.

v prvních desetiletích po válce k upřednostňování investic do průmyslu před investicemi do rozvoje či renovace stávajícího bytového fondu (oboje v té době v „kolektivním vlastnictví“, resp. v majetku státu). Jinými slovy byl v rámci alokace státních zdrojů systematicky upřednostňován průmysl před bytovým fondem (Short 1990: 124). Vlivem této systematické praxe docházelo k tomu, že stávající bytový fond jednak zastarával, jednak pak docházelo – ve vztahu k růstu a pohybům populace po válce – k vytváření situace akutního nedostatku vhodných bytů. Někteří pozorovatelé si všimli, že situace v poválečném Československu byla v tomto směru „příkladná“ – Československo bylo údajně jedinou zemí Východního bloku, kde došlo mezi lety 1950 a 1961 ke zhoršení bytových podmínek v průřezu celé populace (Short 1990: 123–124).

Na situaci akutní nedostatečnosti bytového fondu začaly socialistické vlády reagovat později, od šedesátých let a v Československu pak zejména v letech sedmdesátých, poměrně vysokými investicemi do výstavby nových bytů. Zde se pak nachází druhý aspekt *nerovnoměrného rozvoje za socialismu*, který přispěl k vytvoření specifické ekologie socialistických měst, jímž byl směr alokace zdrojů do bytového fondu. Zde stát investoval, zřejmě z důvodů maximalizace užitku z proinvestovaných zdrojů, do konstrukce nových sídelních struktur na okrajích měst, zatímco do renovace stávajícího bytového fondu neputovaly zdroje de facto žádné.⁴ Začala se rojit pověstná panelová sídliště – nezaměnitelný trademark (post)socialistických měst. Důsledkem takto směřovaného toku investic byla pokračující degradace centrálních částí měst s předválečnou zástavbou. Jinými slovy to byl jednosměrný tok zdrojů, který zároveň ignoroval bytový fond v centrech měst, co iniciovalo specifickou socialistickou dvojnásobnou *dualizaci městského prostoru*. První vlna dualizace reflektovala logiku nerovnoměrného rozvoje a spočívala ve vytvoření statusově-prostorové hierarchie uvnitř socialistických měst. Dualizace statusově-prostorová vyústila v nově vytvořenou hierarchii míst, kdy se žádoucími staly nové a moderní byty na okrajových sídlištích, zatímco centra měst se stala nežádoucími a statusově podřadnými. Infrastruktura zde (ze)stárla

4 Szelényi dokonce upozorňuje, že obyvatelům často nebylo povolováno provádět rutinní opravy (Szelényi 1983: 146).

a neodpovídala poptávce, pokud mi bude prominut tento ekonomizující termín. Bytový fond v centrech měst (s menšími rozměry bytových jednotek, s nižší mírou komfortu a s horší vybaveností) stál na statusovém žebříčku z pochopitelných důvodů níže než bytový fond v nových, tehdy moderních (rozlohou větších a lépe vybavených) zástavbách na okrajových sídlištích.

Druhá vlna *dualizace městského prostoru* čili hierarchizace statusově-sociální byla vyvolána, resp. kopírovala, hierarchizaci statusově-prostorovou.

ORGANIZACE CHUDOBY A ETNICITY V SOCIALISTICKÉM MĚSTĚ

Domnívám se, že to byla kombinace akutního nedostatku bytů s efekty nerovnoměrného rozvoje (v podobě dualizovaného městského prostoru), co vytvořilo materiální bázi pro residenční segregaci v socialistických městech. Je třeba zároveň upozornit, že nájemné, nehledě na polohu a de facto bez ohledu na kvalitu bytu, bylo unifikované a obecně nízké. V situaci nedostatku kvalitního bytového fondu bylo státní byrokratické pole pravidelně stavěno před problém, koho upřednostnit (diskriminovat) v procesu alokace bydlení do prestižních míst (panelových sídlišť) a do těch méně prestižních (městských center). Ve vztahu k problému stanovenému v úvodu textu, to jest ve vztahu k problému, jak porozumět logice vedoucí k umístění chudoby a etnicity v prostoru, je zde nutné věnovat alespoň okrajovou pozornost demografickým změnám v rámci romské populace.

Jak je známo, druhou světovou válku v Čechách přežilo jen několik stovek Romů – zbytek byl vyvražděn v nacistických vyhlazovacích táborech (Bársony a Daróczi 2007; Lewy 2000). Romové na Slovensku byli naštěstí holokaustu více méně ušetřeni. Brzy po skončení války začali postupně migrovat do českých zemí, kde se aktivně podíleli jak na obnově země, tak na procesu masivní industrializace. Romové ze Slovenska mířili – často za aktivní podpory státu, který na východním Slovensku pořádal „nábor“ – zejména

do průmyslových měst, jako byla Praha, Plzeň, Ostrava či Brno (k poválečné migraci Romů srov. např. přehled Baršové, 2002). K těmto brzkým poválečným migračním proudům se později přidaly migrační vlny iniciované projektem likvidace „cigánských osad“ na Slovensku, kdy byli Romové relokováni krom slovenských též do českých měst či do poloprázdných Sudet (k této problematice srov. Jurová 1993). Tento projekt trval, s variující mírou úspěšnosti, de facto až do 80. let 20. století.

Právě popsané procesy mající původ v rovině politické ekonomie ovlivňovaly poválečné migrace romských populací. Tyto migrace se však střetávaly s lokálními konstelacemi politických, společenských a prostorových faktorů, které měly vliv již nikoliv na iniciaci a organizaci migračních proudů a toků jako takových, nýbrž na to, jakými způsoby byli nově příchozí migranti ubytováni. V tento okamžik vstupují do vzájemné interakce dva procesy, které měly (a mají) vliv na výslednou podobu prostorové segregace chudých romských komunit. Na jedné straně je zde „proces migrace“, tj. v tomto případě proces vedoucí k dlouhodobé změně lokace v prostoru. Na druhé straně zde pak je „proces alokace“, kterým lze mít na mysli proces vedoucí k tomu, že někdo získá bydlení na jednom, a nikoliv na jiném místě. Poválečné migrační proudy chudých romských rodin do českých měst narážely na dualizující se městský prostor, resp. se ocitaly v situaci, kdy měl stát – jakožto monopolní poskytovatel bydlení – přidělit bydlení Romům v nerovně hierarchizovaném prostoru. Zde pak bude platit Enyediho postřeh, že hodnoty egalitarismu v podmínkách nedostatku budou nutně produkovat nerovnost (Enyedi 1996: 110). Idea „rovného“ přerozdělení za současné existence „nerovně hierarchizovaného prostoru“, tedy i v českých městech, vedla k preferenci, resp. k diskriminaci určitých sociálních kategorií. Kladiivo diskriminace dopadlo – jak jinak – na Romy. Zatímco oblast politické ekonomie ovlivňovala podobu a charakter migračních poválečných romských migrací, v oblasti alokace bydlení hrály roli sociální a symbolické struktury stigmatizace a diskriminace.

Jak naznačují historické doklady (např. Crowe 2007 či Horváthová 1964), romské skupiny byly vlastně již od samého počátku své přítomnosti v Evropě okrajovými, diskriminovanými a často pronásledovanými skupinami. Jinými slovy je stigmatizace a diskriminace

nedílnou ingrediencí přítomnosti Romů ve středo- a východoevropském prostoru. To je třeba mít na paměti zejména tehdy, když autor předkládaného textu hovoří primárně o politicko-ekonomických procesech: Tyto procesy neexistují ve vzduchoprázdnu, nýbrž se odehrávají na poměrně rozsáhlém sociálně-symbolickém, zčásti nevědomém, podloží. Toto podloží má historický původ a i v dnešní době má moc motivovat jak sociální, tak institucionální jednání. Neslábnucí negativní postoj k Romům v současnosti potvrzují průzkumy veřejného mínění zaměřené na meziskupinové vztahy. V těchto výzkumech se kategorie „Romů“ obvykle umísťuje na pomyslném žebříčku popularity na nejnižších místech, často za „tradičními“ kategoriemi společenských vyvrhelů jako alkoholiků, drogově závislých, či homosexuálů (Vašečka 2003: 231; srov. též Rabušic 2002. Pro podobné výsledky s novějšími daty srov. Eurobarometer 2009). Lze předpokládat, že obecně negativní postoje k Romům postupovaly česko(slovensko)u společnosti i v době, kdy členové těchto skupin žádali o přidělení bydlení v českých městech po druhé světové válce. Výsledkem byla situace, kdy bylo Romům mnohem častěji přidělováno bydlení s nižším komfortem (menší a starší) a v horším technickém stavu, než Neromům se stejným socio-ekonomickým statutem (Barany 2002: 130–131).

Romům – jako nežádoucí či stigmatizované sociální kategorii – bylo státem více než často přidělováno bydlení v nežádoucích místech, resp. v degenerujících zastaralých a podvybavených centrech měst. Je samozřejmé, že stát alokoval bydlení Romům i na okrajová sídliště. I zde však často docházelo k cílené residenční segregaci (viz např. Chánov u Mostu nebo Luník IX v Košicích). V této analýze (nejen abych držel její rozsah v únosné míře) se zaměřím na ty Romy, kterým bylo bydlení přiděleno v centrech měst. Naopak ty, kterým bylo bydlení přiděleno na okrajových sídlištích, pro potřeby této analýzy pomyslně uzávorkuji. K pozornosti zaměřené výhradně na centra měst mne vedou další dva důvody. Zaprvé mi to umožní lépe porozumět logice a dynamice reorganizace prostoru a společnosti v souvislosti se změnou politicko-ekonomických režimů. Zadruhé mě k tomu vede relativně vyšší dostupnost postřehů dobových pozorovatelů, kteří si pochopitelně všímali spíše aktů diskriminace (alokace

do centra) než z logiky věci „neviditelné“ relativní absence diskriminace (alokace na sídliště).

Doboví pozorovatelé si všímali, že Romům byly často přidělovány byty v centrech měst, byty horší kvality, podvybavené a menší. Sice je (zatím) nemožné tato pozorování podložit statistickými údaji, není důvodu pochybovat o poměrně vysoké míře výskytu takových jevů (srov. např. Davidová 1970: 48; Musil 1987: 35; v Maďarsku si pak podobného trendu všiml např. Ladányi 1993: 34). V Čechách docházelo k alokaci bydlení Romů do center v případech všech velkých měst – v Praze, v Ostravě (Pavelčíková 2008: 77), v Plzni, v Brně (Klíčová 2004), v Mostě (Haušild 2008: 83) atd. Ostatně to je důvod toho, proč se řada tzv. „romských ghett“ či „sociálně vyloučených romských lokalit“, doba jejich existence přesahuje cca 20 let, vyskytuje ve starých městských zástavbách čili v centrech měst a proč je řada takových nemovitostí v tak zoufale zanedbaném stavu (protože se do jejich údržby desítky let neinvestovalo – naprosto cíleně a /centrálně/ plánovaně).

Shrnutο: Důvodem stojícím za residenční segregací Romů do center v *česk(οslovensk)ých městech včera* byl nerovnoměrný rozvoj městského prostoru ústící v jeho hierarchizaci, kombinovaný s jednoznačným institucionálním rasismem ze strany státu. K institucionálnímu rasismu dochází tedhy, když stát není schopen distribuovat veřejné statky rovným, tj. nediskriminačním způsobem, bez ohledu na barvu pleti, etnicitu, rasu, kulturu atd. (Pierson 2002: 192). Sféra politické ekonomie se tak v rámci procesu residenční segregace mísí a propojuje se sférou socio-symbolickou, resp. se sférou stigmatizace a diskriminace.

ORGANIZACE PROSTORU V POSTSOCIALISTICKÉM MĚSTĚ

S přechodem od socialismu k postsocialismu, resp. *zpět ke kapitalismu*, se transformovaly nejen principy organizující politické a ekonomické pole. Změnily se též principy organizující městský prostor. Nejprve se podívejme, jak se změnilo tyto prostorreorganizující

principy, abychom mohli lépe porozumět tomu, jakým způsobem na tyto změny (plus na změny v ekonomickém poli) začala reagovat česká postsocialistická společnost. Snad nám to umožní lépe rozumět principům a silám, které se spolupodílejí na formování nových postsocialistických „sociálně vyloučených romských lokalit“, resp. „ubytoven pro neplatiče“.

Vraťme se nejprve k perspektivě politické ekonomie a vycházejme spolu s Davidem Harveyem z předpokladu, že každý „způsob organizace výroby“ produkuje prostor „k obrazu svému“ (Harvey 1977: 273). Pokud má Harvey a další analytici kapitalismu pravdu, tak i v postsocialistických městech – pod tíhou kapitalistické logiky urbanizace – by mělo docházet k boji o výhodné pozice v prostoru. Aktéři v kapitalistické ekonomice by se z logiky fungování ekonomiky měli snažit na jedné straně minimalizovat prostorovou vzdálenost mezi svým podnikem a trhy, aby si tak vytvořili lepší podmínky pro akumulaci kapitálu (Harvey 1985: 188). Na straně druhé by se pak měli snažit minimalizovat vzdálenost mezi svým podnikem a komunikačními a infrastrukturními toky – resp. „místy toků“, jak by je nazval Castells (2000: 407–459). Centra měst jsou nejvhodnějšími místy k tomu, být infrastrukturními a informačními uzly, a umožňují tak nejlépe „anihlovat prostor prostřednictvím času“ (Marx 1973: 539), a snižovat tak náklady na distribuci a transport zboží čili relativně zvyšovat zisk. Proto jsou centra měst ve středu společensko-ekonomického zájmu ve všech společnostech založených na kapitalistické organizaci produkce. I proto se začal měnit ekonomický (a společenský) význam center (post)socialistických měst.

Do center postsocialistických měst, kterým se předchozích 40 let kapitál spíše vyhýbal, začaly od počátku 90. let, v souladu s logikou kapitalistické organizace produkce, proudit investice, a to ve zvýšené míře i do bytového fondu. I proces restituce komunisty zabaveného majetku se podstatně týkal center měst, tedy míst s nejstarší – téměř vždy předválečnou – zástavbou. Poměrně důležitý je vedle masivních restitucí také ten fakt, že se vektor toků investic v rámci měst nejen změnil, nýbrž de facto obrátil naruby: Zatímco v *socialistickém městě věra* proudily investice do bydlení leda do okrajových částí nebo budování panelových sídlišť a centrům se vyhýbaly, v modelu kapitalistické urbanizace, resp. v *postsocialistickém městě dnes*, se toky

investic do bydlení přesměrovaly od periferií (zpět) k centrům. Zatímco kapitálové investice za socialismu směřovaly k periferiím, v kapitalismu směřují zpět do center měst – čili *opačným* směrem.

V současné době jsou centra postsocialistických měst takzvaně „renovována“. Používán by však měl být analyticky přesnější termín „gentrifikace“ s pozorností upřenou na to, aby se z původně kritického konceptu nevytratil vždy přítomný aspekt (re)produkce třídních a etnických rozdílů (srov. Slater 2006 či Wacquant 2008). Je to právě tato „renovace“, resp. gentrifikace center v *postsocialistickém městě dnes*, a souběžná suburbanizace spojená s masivní výstavbou tzv. satelitních městeček v dojezdové vzdálenosti od větších měst, co mění nejen strukturu městského prostoru, nýbrž transformuje také status, resp. prestiž prostoru v rámci urbánních hierarchických systémů míst. Dramatické změny v směnné hodnotě městského prostoru (z výše uvedených důvodů jsou nájem nejvyšší vždy v centrech měst) byly brzy následovány transformací prostorově–statusovou. Soukromý kapitál umožnil poměrně rychle „renovovat“, resp. gentrifikovat starou městskou zástavbu v centrech měst, a učinit ji tak znovu prestižní a vysoce statusovou oblastí jak pro kapitál, tak pro bydlení. Současně dochází k pozvolnému stárnutí kdysi prestižních panelových sídlišť, což se projevuje jak fyzickou degradací bytového fondu (jako v případě panelového sídliště Vinice v Plzni), tak související degradací sociálně–statusovou (jako v případě téhož sídliště).

ORGANIZACE CHUDOBY A ETNICITY V POSTSOCIALISTICKÉM MĚSTĚ

Sociální skupiny a sociální kategorie s omezeným objemem forem kapitálu (ekonomického, politického či sociálního) se dostávají do překerní situace, kdy nezvládají vzdorovat tlakům ze strany kapitálu a jsou často nuceni reagovat na změny ve směnné hodnotě míst relokací bydliště (dobrovolnou či nedobrovolnou), resp. přestěhováním (dobrovolným či nedobrovolným) do oblastí s nižšími nájemy. Nutné je mít na paměti, že bydliště v centrech měst byla v případě Romů,

kteří přicházeli po válce ze Slovenska, důsledkem nikoliv jejich svébytného jednání a přání, nýbrž důsledkem intencionálního jednání ze strany státního byrokratického aparátu.

Řečeno jinými slovy to jsou chudé romské rodiny, které byly za socialismu systematicky umíst'ovány do tehdy opovrhovaných center měst, jež jsou v dnešní době pro změnu z center vytlačovány na první pohled „neutrálními“ ekonomickými tlaky. Jsou sice vytlačovány ekonomickými tlaky, nikoli však zcela „neutrálními“. Tyto *ekonomické tlaky* jsou často zamaskovaná *politická rozhodnutí*, která se za „neutrální“ pouze vydávají, jak ukazují otřesné případy politického populismu a rasismu (a nikoliv ekonomické nevyhnutelnosti) v Ústí nad Labem, Chomutově či Vsetíně. Mezi nejběžnější strategie, kterými se místní samosprávy – motivovány politicky a ospravedlňovány neoliberální ekonomickou rétorikou – zbavují ekonomicky „bez-cenných“ sociálních kategorií z potenciálně „cenného“ prostoru, je jejich fyzický odsun za hranice obce (jako v případě Vsetína), nebo jejich přesun do oblastí, kde „nebudou na očích“ (jako v případě Kladna). Toto nejsou trendy zcela nové. Je v nich spíše možné vidět návrat k trendu odsouvat chudé a odlišné z veřejného zorného pole v kapitalistických společnostech, což je, jak si všiml mladý Engels, obecná strategie ochrany svědomí dominantních společenských vrstev ([1845]1892: 46–47).

Pohyby romských rodin v postsocialistickém urbánním prostoru (často mimo jejich svobodnou vůli) je proto, částečně v návaznosti na Engelse, možno chápat jako symptom organizace společnosti dle stejných principů, jakými je v příslušné době organizován prostor. Tyto rodiny bývají umíst'ovány na místa, která hrají v rámci kapitalistického systému organizace produkce pouze marginální roli. Oblasti, kde se „odkladiště“ ekonomicky nepotřebných a sociálně stigmatizovaných nacházejí, by snad bylo možné identifikovat jako „vnitřní periferie“ (Musil a Müller 2008), pokud si tento termín používaný pro analýzu regionů půjčíme pro označení takových míst v rámci mikroekologických struktur jednotlivých měst. Jsou to místa, která jsou v rámci hierarchie míst ověňována nízkou užitnou a směnnou hodnotou, a tvoří tak „ideální“ umístění pro sociální a ekonomický „odpad“ (nikoliv náhodou na sebe řada nově ustavovaných „ubytoven pro neplatíce“ bere podobu „kontejnerů“), resp. jako odkladiště

pro sociálně a ekonomicky nadbytečné, tj. neužitečné, neboť nevyužitelné, sociální kategorie. Termíny jako „nadbytečný“, „neužitečný“ či „nevyužitelný“ jsou zde používány nikoliv z bohapustého cynismu, nýbrž proto, aby autor zdůraznil kvaziekonomickou rétoriku v rámci politického populismu, jakou používají političtí lídři v boji s chudými a stigmatizovanými, resp. s „neplatiči“, „nepřízpůsobivými“ atd. (konkrétně lze mít na mysli Ivanu Řápkovou z Chomutova, Jiřího Čunka ze Vsetína, Milana Volfa z Kladna nebo třeba Ladislava Hrušku z Ústí nad Labem).

Připomeňme si, že za socialismu byly pomyslnými vnitřními periferiemi měst jejich centra. Byla to místa stojící na okraji ekonomického, politického, a tudíž i společenského zájmu, typická odlivem investic, později propadem sociálního statusu a následným odlivem obyvatel (nebo alespoň těch, kteří na to měli dostatečně velké objemy forem kapitálu, např. politického). Zůstali tam ti, kteří dostatečný objem forem kapitálu neměli – například důchodci či chudí Romové. Tyto vnitřní periferie – tehdy vnitřní v pravém slova smyslu – jsou v současné době v pohybu, posouvají se, a to od center směrem ke geografickým periferiím. S vnitřními periferiemi se pochopitelně posunuli, resp. posouvají, i jejich obyvatelé – chudí a (etnicky) stigmatizovaní. Chudé romské rodiny s nízkým objemem forem kapitálu (zejm. ekonomickým a symbolickým) tak jsou nuceny vyklízet vnitroměstský prostor, jehož směnná hodnota neustále stoupá, a který teprve poté, co byl symbolicky purifikován od „znečišťujícího“ a ohrožujícího elementu (Sibley 1995: 77), může být – ať ze strany místních samospráv či aktérů na trhu – komodifikován a kapitalizován.

Na první pohled hodnotově nezaujatá „ekonomická“ logika exkluze chudých Romů z lukrativních městských center může ve skutečnosti plně fungovat pouze na pozadí symbolických představ sdílených aktéry na trhu a byrokratickým aparátem. Prostřednictvím těchto představ dochází k upřednostňování (čili diskriminaci) určitých sociálních kategorií a skupin před kategoriemi a skupinami ostatními. Jinými slovy: To, že je do vnitřních periferií městského prostoru přesouváno trvalé bydliště chudým lidem, by se dalo chápat jako „nezaujatý“ efekt odosobněných ekonomických sil (v kapitalismu). Pokud se tak však děje nejen chudým, nýbrž převážně a hlavně stigmatizovaným

Romům, máme zde problém nikoliv s „nezaujatými“ ekonomickými silami, nýbrž s poměrně zřejmým institucionálním rasismem.

ZÁVĚRY

Hlavním motivem předkládaného textu byla má subjektivní motivace porozumět širšímu historickému i dobovému kontextu, který determinuje (nebo se alespoň významnou měrou spolupodílí na) situaci, kdy se začínají v českých *postsocialistických městech dnes* rojit „ubytovny pro neplatiče“, „holobyty“ a další formy residenční segregace, jejímiž „objekty“ jsou z podstatné části chudí Romové. Analýzu jsem zahájil v implicitní opozici vůči dominujícím individualistickým a ekonomizujícím vysvětlením fenoménu residenční segregace Romů, který začíná hledat kořeny vzniklé situace na rovině lidského kapitálu jednotlivců dle nejběžnějšího vzorce: *(individuální) problém nezaměstnanosti + nízké vzdělání → chudoba → residenční segregace*. Jiné, více „strukturální“ přístupy do vysvětlení residenční segregace často přidávají, dle svého zaměření, diskriminaci na trhu se vzděláním, zaměstnáním nebo na trhu s byty. Měl jsem pocit, že tyto přístupy často nedokáží plně reflektovat „nadindividuální“ a „mimoindividuální“ kontext (zejm. pak kontext politicko-ekonomický, resp. „prostorový“), který rámuje formování postsocialistických „ghett“ v *české(oslovenské)ém městě dnes*. Představit tuto „inovativní“ perspektivu pak bylo cílem předkládaného textu.

Tato perspektiva mi umožnila studovat způsoby, jak se proměňoval, resp. jak se (re)organizoval, urbánní prostor v *československém městě včera a dnes*. Za účelem konstrukce ideálního typu postsocialistické urbanizace jsem studoval a komparoval principy státně-socialistické a kapitalistické urbanizace. Domnívám se, že principiální rozpory mezi těmito dvěma typy urbanizace mohou – alespoň částečně – vysvětlit logiku, směr a dynamiku změn v *postsocialistickém městě dnes*. Do této doby mi stačilo rozumět ekonomickým a politickým principům (re)organizujícím městský prostor.

Jako analytický problém jsem si v úvodu textu položil otázku, proč jsou to Romové (resp. chudí a etnicky stigmatizovaní), kdo se

v mnohem častější míře než *chudí* (a etnicky nestigmatizovaní) ocitají v nedůstojné pozici obyvatel prostorově i socio-ekonomicky periferních oblastí typu „ubytoven pro neplatiče“ či jiných aparátů sloužících ke společenské a fyzické izolaci „nepřízřusobivých spoluobčanů“. Pokud by nás zajímala výhradně „urbanizace chudoby“, tak by pro porozumění vztahu mezi prostorem a společností stačilo porozumět ekonomické logice, která organizuje a hierarchizuje městský prostor. Je to však další, neekonomická kategorie (stigmatizované) „etnicity“, která sice působí primárně na symbolické rovině, má však naprosto reálné efekty. A zde již čistě „ekonomické“ vysvětlení residenční segregace chudých a etnicky stigmatizovaných nestačí. Pro porozumění situace, kdy se na periferiích *postsocialistického města dnes* rojí „ubytovny pro neplatiče“ jako houby po dešti, se ukazuje za nutné kombinovat (1) analýzu příčin, proudů a trendů v reorganizaci prostoru ve vztahu k dominantním politicko-ekonomickým režimům s (2) porozuměním socio-symbolických struktur dominantní společnosti a jejích institucí.

Komparace socialistického a postsocialistického módu urbanizace etnicity a chudoby nám umožňuje dosáhnout zjištění, že chudé romské rodiny *v československém městě včera (a dnes)* jsou alokovány vždy *kontra* vektorům alokace kapitálových investic, a tudíž i *kontra* tokům a alokaci většinového obyvatelstva. Chudí Romové často putují a putovali prostorem na pozadí probíhajících politicko-ekonomických změn a procesů – jak za socialismu, tak nyní za postsocialismu. Tak lze jejich putování, dobrovolné i nedobrovolné, chápat jako iniciované politickými a ekonomickými silami a změnami. Uvedení do pohybu jsou posléze umístěni takovým způsobem, že nakonec vždy obývají sociálně a ekonomicky marginální prostory. Tuto skutečnost však již perspektiva politické ekonomie vysvětlit nedokáže, aniž by přihlédla k socio-symbolickému podloží stigmatizace a diskriminace, která této perspektivě předchází, a která se tak odehrává na jejím pozadí.

Pohybující se prostorem z příčin mimo jejich kontrolu se chudí a stigmatizovaní Romové stávají pomyslnými *nomády*, tj. kategorií, kterou jim dominantní diskurzy tak vehementně přisuzují, a která se tak ve svých důsledcích stává reálnou. Tak v průběhu evropských dějin *migrují*, resp. *pohybují se* s tím, jak se pohybují hranice sociální, ekonomické a prostorové marginality a periferie. Tento závěr je

v souladu s tvrzením Bernharda Strecka, že mezi atributy romských, resp. obecně „cikánských“ skupin patří jejich sociální a ekonomický život odehrávající se vždy v sociálních a ekonomických „mezi-prostorech“ na periferii dominantního socio-ekonomického systému (Streck 2010, v tisku).

Můžeme zde jako na učebnicovém příkladě sledovat, jak dochází k překrývání sociálních a prostorových hierarchií, kdy jsou sociálně a ekonomicky nepotřebné kategorie umísťovány (či odkládány) do sociálně a ekonomicky nepotřebných míst. Pokud je tato úvaha správná, lze na závěr vyslovit hypotézu, že znalost logiky urbanizace kapitálu – tedy logiky alokace materiálních zdrojů – a znalost socio-symbolické struktury příslušné společnosti umožňuje předpovědět, jaký prostorový vektor bude mít v příslušné společnosti sociální exkluze, a jaké finální umístění pak budou mít sociální kategorie, které jsou daným socio-ekonomickým systémem stigmatizovány a které hodnotí jako sociálně a ekonomicky nadbytečné.

LITERATURA:

- Barany, Zoltan. 2002. *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Baršová, Andrea. 2002. „Problémy bydlení etnických menšin a tready k residenční segregaci v České republice.“ In Víšek, Petr (ed.). 2002. *Romové ve městě*. Praha: Socioklub, s. 3–42.
- Bársony, János; Daróczi Ágnes, 2007. *Pharrajimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*. New York: International Debate Education Association.
- Baudrillard, Jean. 1993 [1976]. *Symbolic Exchange and Death*. London: Sage.
- Castells, Manuel. [1972] 1977. *The Urban Question: A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- Castells, Manuel. 2000. *The Rise of the Network Society*, second edition. Oxford: Blackwell Publishing.
- Crowe, David. 2007. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, second edition. New York: Palgrave Macmillan.
- Davidová, Eva. 1970. „The Gypsies in Czechoslovakia, Part II.“ *Journal of the Gypsy Lore Society* 50 (1–2): 40–54.

- Dangschat, Jens. 1987. „Sociospatial Disparities in a ‘Socialist’ City: The Case of Warsaw at the End of the 1970s.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 11 (1): 37–59.
- Engels, Frederick. [1845] 1892. *The Condition of the Working-Class in England in 1844*. London: Swan Sonnenschein & Co.
- Eurobarometer. 2009. *Discrimination in the European Union: Perceptions, Experiences and Attitudes*. European Commission: Special Eurobarometer 296.
- Enyedi, Gyorgy. 1996. „Urbanization under Socialism.“ In Andrusz, Gregory; Harloe, Michael; Szelényi, Ivan (eds.). 1996. *Cities After Socialism*. Oxford: Blackwell, s. 100–118.
- French, Richard Antony; Hamilton, Ian. 1979. „Is There a Socialist City?“ In French, Richard Antony; Hamilton, Ian (eds.). 1979. *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. New York: John Wiley & Sons, s. 1–21.
- GAC. 2006. *Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorbní kapacity subjektu působících v této oblasti*. Praha: Gabal Analysis & Consulting.
- Hannerz, Ulf. 1992. *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.
- Harvey, David. 1977. „The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of the Marxian Theory.“ In Peet, Richard (ed.). 1977. *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*. Chicago: Maaroufa Press, s. 263–292.
- Harvey, David. 1985. *The Urbanization of Capital*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Harvey, David. 2006. *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. London: Verso.
- Haušild, Jaroslav. 2008. „Kořeny chanovských problémů.“ In Jakoubek, Marek; Budilová, Lenka (eds.). 2008. *Romové a Cikáni – známí i neznámí: interdisciplinární pohled*. Praha: Leda, s. 81–93.
- Horváthová, Emília. 1964. *Cigáni na Slovensku: Historicko-etnografický náčrt*. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akademie vied.
- Jurová, Anna. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers.
- Klíčová, Kateřina. 2004. „Podmínky bydlení příslušníků romské komunity jako marginalizované sociální skupiny a residenční segregace.“ In Šimíková, Ivana; Vašečka, Imrich (eds.). 2004. *Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje intergrace*. Brno: Barrister & Principal, s. 95–131.
- Ladányi, János. 1993. „Patterns of Residential Segregation and the Gypsy Minority in Budapest.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 17 (1): 30–41.

- Lewy, Guenther. 2000. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press.
- Marx, Karl. 1973. *Grundrisse*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Murray, Pearse; Széleányi, Ivan. 1984. „The City in the Transition to Socialism.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 8 (1): 90–107.
- Musil, Jirí. 1987. „Housing Policy and the Sociospatial Structure of Cities in a Socialist Country: The Example of Prague.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 11 (1): 27–36.
- Musil, Jirí; Müller, Jan. 2008. „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (2): 321–348
- Pavelčíková, Nina. 2008. „Proměny romské komunity v průmyslovém městě.“ In Jakoubek, Marek; Budilová, Lenka (eds.). 2008. *Romové a Cikáni – známí i neznámí: interdisciplinární pohled*. Praha: Leda, s. 62–80.
- Pierson, John. 2002. *Tackling Social Exclusion*. London: Routledge.
- Rabušic, Ladislav. 2000. „Koho Češi nechťejí? O symbolické sociální exkluzi v české společnosti.“ *Sociální studia* 5: 63–81.
- Roseberry, William. 1988. „Political Economy.“ *Annual Review of Anthropology* 17: 161–185.
- Růžička, Michal; Radostný, Lukáš. 2006a. „Masokombinát Kladno: zpráva z výzkumu.“ In Jakoubek, Marek; Hirt, Tomáš (eds.). 2006. *Romové v osídlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 242–287.
- Růžička, Michal; Radostný, Lukáš. 2006b. „Terénní výzkum v hyperrealitě: Poznámky k mediální konstrukci sociálně vyloučené lokality.“ In Jakoubek, Marek; Hirt, Tomáš (eds.). 2006. *Romové v osídlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 201–229.
- Sawers, Larry. 1984. „New Perspectives on the Urban Political Economy.“ In Tabb, William; Sawers, Larry (eds.). 1984. *Marxism and the Metropolis: New Perspectives in Urban Political Economy*, second edition. New York: Oxford University Press, s. 3–17.
- Short, David. 1990. „Housing Policy in Czechoslovakia.“ In Sillince, John (ed.). 1990. *Housing Policies in Eastern Europe and the Soviet Union*. London: Routledge, s. 82–134.
- Sibley, David. 1995. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. London: Routledge.
- Slater, Tom. 2006. „The Eviction of Critical Perspectives from Gentrification Research.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 30 (4): 737–757.
- Smith, David M. 1996. „The Socialist City.“ In Andrusz, Gregory; Harloe, Michael; Széleányi, Ivan (eds.). 1996. *Cities After Socialism*. Oxford: Blackwell, s. 70–99.

- Smith, Neil. 1984. *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Streck, Bernhard. 2010 (v tisku). *Roma und andere Zigeuner*. München: C. H. Beck.
- Szelényi, Ivan. 1983. *Urban Inequalities Under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Szelényi, Ivan. 1987. „Housing Inequalities and Occupational Segregation in State Socialist Cities.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 11 (1): 1–8.
- Vašečka, Michal. 2003. „Relationship of the Majority Population to the Roma.“ In Vašečka, Michal (ed.). 2003. *Čičipen Pal O Roma: A Global Report on Roma in Slovakia*. Bratislava: Institute for Public Affairs, s. 227–236.
- Weber, Max. 1949. *The Methodology of the Social Sciences*. New York: The Free Press.
- Wacquant, Loïc. 2008. „Relocating Gentrification: The Working Class, Science and the State in Recent Urban Research.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 32 (1): 198–205.

ANALÝZA MIGRAČNÍHO CHOVÁNÍ OBYVATEL UVNITŘ PRAHY

Klára Šustrová

*Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta
Univerzity Karlovy v Praze*

Abstrakt¹

Většina prací o mobilitě se zabývá migračními proudy na úrovni mezinárodní či meziregionální, a to i přesto, že bylo zjištěno, že vnitroměstská migrace hraje často dominantní roli v počtu všech migračních proudů. Migrace v rámci měst má vliv na sociálně-prostorovou strukturu, výrazně ovlivňuje sociální stabilitu lokalit, socioprofesionální, demografické i socio-ekonomické charakteristiky.

Cílem příspěvku je analyzovat vývoj vnitroměstské migrace na území Prahy mezi lety 1992–2006 a vysledovat procesy, které ke změnám v migračním chování vedly. Snahou je nalézt migrační proudy, jejich směry a zdroje a popsat jejich vývoj za sledovaných 15 let.

Pomocí dat za všechny přestěhované obyvatele v daném období v detailu urbanistických obvodů je možno analyzovat vnitroměstskou migraci na dvou úrovních sledování – v detailu UO a jako stěhování mezi jednotlivými typy zástavby. K tomuto účelu byla vytvořena typologie urbanistických obvodů Prahy se šesti kategoriemi zástavby podle stáří, typu a kvality bytového fondu. Práce analyzuje procesy jako suburbanizace, problém vydlidňování center měst, celkový úpadek lokalit sídlišť či gentrifikací, při které dochází k přílivu bohatších obyvatel do center měst.

1 Příspěvek vznikl za podpory Grantové agentury Univerzity Karlovy v projektu č. 104810 „Kontraurbanizace v České republice: migrace na venkov, životní styl a proměny rezidenčních preferencí“ a za podpory Národního programu výzkumu II, MŠMT ČR v rámci projektu 2D06012 „Sociálně prostorová diferenciacce obyvatelstva a její vliv na kvalitu života ve městech a obcích České republiky“.

Úvod

Většina prací o mobilitě se zabývá migračními proudy na úrovni mezinárodní či meziregionální a pouze malé procento prací se věnuje vnitroměstské migraci. A to přesto, že v mnoha městech bylo zjištěno, že vnitroměstská migrace hraje dominantní roli v počtu všech migračních proudů – například více jak polovina všech migrací v Praze (Sýkora a Čermák 1998) a přes 70 % v Torontu (Simmons 1974). Vnitroměstská migrace je však proces, který může vést za určitých podmínek k dramatickým změnám na malých územích – například k rychlému populačnímu růstu čtvrtí, k sociálnímu úpadku či naopak zvýšení sociálního statusu například vlivem gentrifikace. Migrace v rámci měst má vliv na sociálně-prostorovou strukturu města, výrazně ovlivňuje sociální stabilitu lokalit, socioprofesi i demografické charakteristiky, které jsou obzvláště významné, pokud se jedná o populaci v reprodukčním věku. Působí také na socio-ekonomické charakteristiky, které mají mimo jiné vliv na funkční prostředí a složení služeb v lokalitě i na situaci na trhu práce.

Migrace v České republice byla během posledních patnácti let ovlivněna několika faktory, a to především obecnými zákonitostmi vývoje migračních procesů korespondujících s přechodem od industriální do post-industriální fáze společnosti a specifickými faktory souvisejícími s transformací postkomunistických zemí (Čermák 2001).

Ve většině postkomunistických zemí byly během 90. let pozorovány celkově podobné prostorové vzorce rozmístění a pohybu obyvatelstva. Největší velkoměsta, která v 70. a 80. letech rostla díky bytové výstavbě koncentrované do měst, ve většině případů začala v polovině 90. let obyvatelstvo ztrácet. Proces koncentrace, typický pro socialistickou éru, byl vystřídán opačným dekoncentračním trendem po pádu režimu (Ott 2001). Z makroregionálního hlediska je na úrovni celého státu popisován proces urbanizace, na nižší regionální úrovni je to suburbanizace (Kontuly a Tammaru 2006; Kupiszewski a kol. 1998; Ott 2001; Sýkora a Čermák 1998), které tak následovaly trendy pozorované již dříve ve městech západního světa.

Podle některých autorů (Brade a Rudolph 2004; Kovács 1999) jsou postkomunistické země ve vývoji 20–30 let opožděny za západoevropskými městy a prodělávají nyní stejné procesy a trendy jako

západní Evropa dříve. Lze očekávat, že rozdíly se budou zmenšovat díky tomu, že se postkomunistická města rychle adaptovala a velmi úspěšně přijala nové ekonomické poměry. Ačkoliv rozdíly mezi oběma regiony jsou stále patrné, některé vzorce chování jsou velmi podobné – například procesy gentrifikace v městských centrech nebo sociální polarizace lokalit. Příklady z ostatních zemí musí být brány v potaz, například při řešení otázek poklesu sociálního statusu obyvatel sídlišť.

Situace na trhu s byty byla na počátku devadesátých let v Praze velmi specifická – předně se odstoupilo od přidělového systému bytů a byla snaha zavést přirozené tržní podmínky – např. deregulace nájemného, která ale probíhá velmi pomalu. V souvislosti s tím byl postupně do roku 1995 ukončen projekt KBV – komplexní bytové výstavby – a na trhu se začaly adaptovat soukromé subjekty jako developerské společnosti, stavební firmy a realitní kanceláře (Oušedníček a Posová 2006). Probíhala restituce půdy původním majitelům a byla zmírněna ochrana zemědělského půdního fondu, což napomohlo novým projektům výstavby. Za pomoci státu byly vytvořeny nové nástroje na podporu bytové výstavby, jako hypotéky, úvěry ze stavebního spoření či státní podpora mladým lidem. Všechny výše uvedené faktory měly vliv na utváření migračních vzorců uvnitř Prahy.

Snahou příspěvku je zachytit největší změny v migračním chování obyvatel a analyzovat migraci v závislosti na charakteristice lokality. Cílem je potvrdit či vyvrátit teorie migračního chování obyvatelstva na případě Prahy. Jedná se o často zmiňované suburbanizační procesy (Oušedníček 2007), problém vylidňování center měst (Dvořáková 2008), trend celkového úpadku lokalit sídlišť (Šnýdr 2006) či gentrifikace. Sledováno je migrační chování obyvatel stěhujících se z/do Prahy (na úrovni urbanistických obvodů) a stěhování uvnitř Prahy v rámci vymezených typů lokalit podle kvality, stáří a struktury bytového fondu. Příspěvek vychází z předpokladu, že migrační proudy se budou lišit v závislosti na typu lokality, cílem je popsat migrační aktivitu lokalit a její vývoj spolu se směry a intenzitami migračních proudů uvnitř města.

TEORETICKÝ RÁMEC

Jen velice málo prací týkajících se vnitroměstské migrace bylo publikováno před rokem 1960. S nástupem 60. let a rozvojem výpočetní techniky a metod zpracování větších datových souborů se začali výzkumníci, ale také soukromá sféra, zabývat analýzou městského prostředí, především z politických a plánovacích důvodů. Boom migračních studií začal v 60. letech. Největší zájem byl o faktorovou ekologii (Short 1978) a cílem výzkumníků bylo podchytit základní obecné vztahy ve fungování města (Clark a Moore 1978). Diskuze se ale vedla především o způsobu použití různých statistických počítačových aplikací a méně prostoru bylo věnováno teoretickému podchyzení studovaného tématu (Putman 1979).

V 70. letech se stále více výzkumných projektů začalo zaměřovat na dynamiku sociálních procesů, a tak počet studií rapidně vzrostl. Výzkumníci odmítali postoje a práce z předešlých let, kdy byla společnost popisována na základě statických modelů a stálých vnějších podmínek (Moore 1973), a pokoušeli se o vložení dynamiky do statického zkoumání. Pozdější studie vnitroměstské mobility se zabývaly otázkami role migrace a migrantů v širším kontextu a mobilita byla považována za součást širších procesů (Clark a Moore 1978).

V roce 1980 Harris a Moore upozorňovali na to, že „nastávající migrační výzkum by se měl odklonit od formování teorií vztahujících se na mobilitu jako takovou a zabývat se spíše jasným rozčleněním migračních studií“ (Harris a Moore 1980: 22). Vznikaly důležité práce zabývající se typologií migračních procesů, například Petersen (1958), jehož migrační klasifikace byla hojně citována v západní literatuře. White a Woods (1980) rozdělují migraci podle vzdálenosti, časového období uskutečnění migrace a na základě prostředí původního a cílového místa bydliště. Podle Rosemana (1971) lze v rámci celkové mobility rozdělit migrační pohyby do dvou kategorií podle toho, zda se jedná o úplné, či pouze částečné přemístění.

Přesun od statického modelování byl typický pro 80. a 90. léta. Na začátku se jednalo o posun k individualistickým teoriím zaměřeným na samotného migranta, zatímco na konci této éry dominovaly studie behaviorálního zaměření (Snowden 1990). Práce se zabývaly menšími územími a využívaly případové analýzy. Pojetí migračního studia

zaměřující se na výzkum preferencí, jejich interpretaci, na subjektivní hodnocení jedinců a jejich vnímání prostoru – například metodou mentálních map – je typické pro 90. léta. Převaha behaviorálního přístupu je patrná v migračních pracích do dnešní doby.

Vnitroměstská migrace vždy stála v pozadí analýzy migrace na makro-měřítku. Jedno z nejucelenějších děl napsal Simmons (1974, 1968), který se pokusil shrnout dosavadní poznání na poli výzkumu vnitroměstské migrace. Podle jeho názoru je ke studiu migrace možno přistupovat ze tří pohledů – tedy hledání odpovědi na otázku kdo se stěhuje, proč se stěhuje a kam se stěhuje. Ve své práci se zabývá zodpovězením třetí otázky, tedy lokalizací ziskových a ztrátových obvodů. Short (1978) definuje teorii životního cyklu, kde pomocí šesti stádií života charakterizuje model stěhování založený na rozdílných potřebách domácnosti. Vztahem mezi migrací a druhem vlastnictví nemovitosti se zabývali Clark a Moore (1978), na základě čehož vysvětlovali například suburbánní chování obyvatel. Modely chování migrantů zkoumal Golant (1973), Jones a kol. (2004) se zabývali migračním chováním v souvislosti se situací na trhu s byty. Z východoevropských prací je možné zmínit studii Tallinnu (Kährik 2006), významné je také dílo Kontula a Tammaru (2006) a Otta (2001). V českých podmínkách to jsou práce Čermáka (1999) či Špačka (1998) věnující se vnitroměstské migraci v Praze.

ZDROJE DAT A JEJICH VYPOVÍDACÍ SCHOPNOST

Sběr migračních dat se liší v jednotlivých státech, ale v zásadě existují tři hlavní zdroje, a to výběrová šetření, sčítání lidu a registry (Arriaga 1977). V ČR se migrační data evidují v registrech, které se získávají agregací statistických hlášení o stěhování. Do roku 2000 byl sledován pohyb všech osob, které mají v ČR trvalé bydliště, a to bez ohledu na státní občanství. Od roku 2001 (v návaznosti na SLDB 2001) údaje zahrnují i cizince s vízy nad 90 dnů, kteří se na našem území zdržují déle než rok, a taktéž cizince s přiznaným azylem. Od 1. 5. 2004, v návaznosti na tzv. Euronovelu zákona o pobytu cizinců, se do statistiky zaznamenávají údaje týkající se občanů zemí EU s přechodným

pobytem na území ČR, zatímco u občanů třetích zemí se registrují jen pohyby těch, kteří mají na území ČR dlouhodobý pobyt (Český statistický úřad 2005).

V databázi je u každého migranta uvedeno pomocí kódů jeho původní a nové místo trvalého bydliště, a to v úrovních okres, obec, katastrální území, případně urbanistický obvod. Kromě data přestěhování jsou v databázi uváděny charakteristiky migranta – věk, pohlaví, rodinný stav, dosažené vzdělání a důvod stěhování.² V ČR je statisticky zaznamenáváno stěhování obyvatelstva v souvislosti s překročením administrativních hranic územních jednotek, výjimkou je obec Praha, kde se sleduje migrace v detailu urbanistických obvodů (= UO). Ty jsou vymezeny na základě struktury osídlení, kdy je zohledněno funkční využití většiny objektů. Obvody beze zbytku pokrývají celé území hlavního města Prahy; do analýz ale není vhodné zařazovat populačně velmi malé obvody, proto z nich byly vyřazeny UO, které měly méně než 50 obyvatel. V průběhu zkoumaného období došlo ke změně metodiky sběru dat. Pro roky 1992–1995 byly informace sbírány za celé urbanistické obvody, kterých je na území Prahy 726. Od roku 1996 se data evidují i za díly UO, kterých je 902 (ČSÚ 2009, viz obrázek č. 1).

Evidence zahraniční migrace je obecně málo přesná a u části dat chybí bližší informace o jedinci i prostorové charakteristiky a vypovídací schopnost takových dat je velmi malá. Z těchto důvodů i z důvodů změn v evidenci uvedených výše byli do analýz vnitroměstské migrace zahrnuti pouze občané s českým státním občanstvím, jejichž místa přistěhování a vystěhování se nacházela na území ČR.

V databázi, ze které jsou čerpána data pro tuto práci, jsou zaneseny údaje pro formálně přihlášené obyvatelstvo. Vyskytuje se zde ale určitá deformovanost zkoumaných dat, což vyplývá z faktu, že obyvatelé se musí sami přihlásit ke změně trvalého bydliště, a formálně tak potvrdit své přestěhování. Špaček (1998: 43) ve své práci zkoumající data z první poloviny 90. let popisuje vznik statistické chyby, kdy dochází v určitých případech „... k přihlášení se k trvalému

2 Od roku 2005 se již v české statistice nesledují důvody stěhování a vzdělání respondentů, všechna analyzovaná data týkající se důvodů a vzdělání tedy končí rokem 2004.

Obr. 1 Urbanistické obvody k roku 1992, u kterých došlo k rozdělení.

Zdroj: ČSÚ 2009, vlastní úpravy.

Pozn.: Světle jsou vyznačeny celé UO, které se po roce 1996 dále dělí na části.

pobytu pouze formálně (např. z důvodu získání státního či obecního bytu po prarodičích)“. Skutečný trvalý pobyt jedince je pak jiný než oficiálně uvedený. „Nahlášení dítěte k prarodičům bylo obvyklým postupem v období socialismu a tento jev se objevuje i v současné době regulovaných nájmu v Praze“ (Ouredniček 2003: 26). Podobně také dochází k fiktivním změnám trvalého bydliště u vysokoškoláků, kteří mění své trvalé bydliště z Prahy do jiné části České republiky tak, aby dosáhli na poskytované finanční výhody nabízené univerzitami pro dojíždějící.

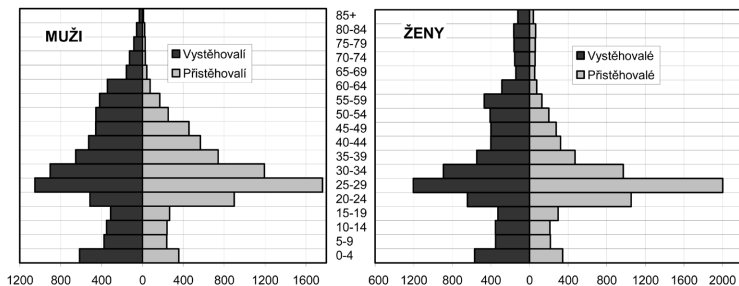
V dnešní době vystávají stále častěji také problémy a chyby opačného typu. Jedná se o situace, kdy občané nenahlásí změnu svého bydliště, a migrace tak zůstává statisticky nepodchycena. Tito obyvatelé tak zůstávají „... trvale hlášení ve svém původním bydlišti, např. dřívější nájemníci státních bytů, kteří je na černo pronajímají“

(Ouředníček 2003: 26). Z rozhovorů, které provedl Ouředníček v letech 2000 a 2001, vyplývá, že nepodchycena zůstává i značná část suburbánního stěhování (Ouředníček 2002). Migrace je v současné době stále více nahrazována dalšími formami prostorové mobility, jako je pohyb za prací, za službami nebo dočasná migrace. „Tyto obecné tendence spolu s bariérami bránícími rozvoji migrace vázané na změnu trvalého bydliště přispívají ke značným rozdílům mezi tzv. formálním (tj. přihlášeným k trvalému pobytu) a faktickým (tj. skutečně v místě žijícím) obyvatelstvem Prahy“ (Čermák 1999: 130). Podle Ouředníčka (2007) je hlavním důvodem pro ponechání si původního místa trvalého bydliště přílišná byrokracie spojená s touto změnou a také vyčerpávající problémy s přeregistrováním případné podnikatelské činnosti.

Zkoumaná data jsou postižena statistickou chybou, která nedovoluje potvrdit jejich stoprocentní spolehlivost. Intenzita „neregistrovaných“ migrací či naopak fiktivních stěhování se může v jednotlivých částech města lišit (typickým příkladem jsou například oblasti bytů s regulovaným nájmem), proto na tyto nedostatky a chyby ve statistice musí být vždy upozorněno a je nutno je brát v potaz při vysvětlení zjištěných jevů.

PRAHA VE VNITŘNÍ MIGRACI ČR

Česká statistika umožňuje sledovat strukturu migrace podle pohlaví, věku, vzdělání a důvodů pro stěhování. Věková struktura migrantů stěhujících se do/z Prahy odpovídá trendům sledovaným ve většině vyspělých měst (van den Berg a kol. 1987) – nejvyšší zastoupení má skupina mladých lidí ve věku 20–35 let. Například v roce 2006 tvořili lidé tohoto věku 56,1 % všech přistěhovalých. U vystěhovalých bylo toto číslo o 20 procentních bodů nižší, což ukazuje na přitažlivost Prahy jako kulturního a vzdělávacího centra s širokou nabídkou pracovního uplatnění či kulturního vyžití. Mezi vystěhovalými je zastoupení nejpočetnější skupiny 20–35 let méně výrazné, migranti jsou spíše rozloženi do více věkových skupin. „Zatímco na počátku 70. let ztrácela Praha migračně pouze ve věkové skupině

Graf 1 Věková pyramida – zastoupení jednotlivých věkových skupin migrujících z/do Prahy (průměr let 2004–2006).

Zdroj: ČSÚ 2007.

60–64 let, na počátku 80. let to už bylo ve všech věkových skupinách nad 54 let, na počátku 90. let všechny věkové skupiny nad 39 let“ (Havlíková 2005: 99). Starší lidé jsou většinou již dostatečně finančně zajištěni, a tak se rádi stěhují za okraje města, především do méně urbanizovaných oblastí, často do širšího zázemí města.

Rozdíly mezi muži a ženami jsou pozorovatelné u vyšších věkových skupin (75–84 let), kdy se projevuje vyšší mužská úmrtnost, která může mít vliv také na vyšší mobilitu žen v tomto věku. Další významnější rozdíly jsou ve skupině přistěhovalých mezi lety 25–34. Tato migrace je stejně jako migrace dětské populace spojena se změnou životního stádia – v tomto případě často svatbou. Z Demografické ročenky pro rok 2006 vyplývá, že naprostá většina žen se vdává mezi 25. a 29. rokem života, zatímco u mužů dominují dva věkové intervaly, a to 25–29 a 30–34 (ČSÚ 2007). Tento trend je také viditelný na grafu č. 1, kde je ve věkové kategorii přistěhovalých 25–29 let výrazněji zastoupena ženská populace, zatímco u věku 30–34 je tomu naopak.

Praha je městem s širokou nabídkou pracovního uplatnění a tato okolnost má vliv také na vzdělanostní složení příchozích obyvatel. V Praze působí ovšem i skutečnost, že je zde koncentrováno vysoké školství, a tak je podíl přistěhovalých obyvatel s VŠ vzděláním jedním

z nejvyšších z regionů České republiky. V Praze byl v roce 2004 (v posledním roce, kdy je vzdělání obyvatel sledováno) podíl přistěhovaných vysokoškoláků 23,3 %, v Jihomoravském kraji 24,0 % a ve Středočeském 20,6 %. Od počátku 90. let do roku 2004 podíl migrantů se základním vzděláním stěhujících se do Prahy klesl o 10 procentních bodů, stejný počet procentních bodů naopak „získal“ podíl přistěhovaných s VŠ vzděláním.

Při analýze dat se neprokázaly podstatné rozdíly důvodů stěhování v čase – narostl pouze podíl uváděných „jiných důvodů“, markantnější rozdíly jsou v porovnání Prahy s ostatními kraji ČR (viz tabulka č. 1). Například sousední Středočeský kraj měl v roce 2004 podíl pracovních důvodů pouze 5,2 %, zatímco u bytových důvodů to bylo přes 35 % (v porovnání s Prahou – 15,4 %, resp. 15,7 %). Potvrzuje se tedy, že Praha je lákavá především díky široké nabídce pracovního uplatnění a oproti sousedním krajům ztrácí na přitažlivosti z hlediska bytových důvodů. V porovnání s ostatními kraji má také menší zastoupení důvodů zdravotních (Ústecký kraj má 4,2 % oproti pražskému 1,5 %) a důvodů následování rodinného příslušníka, tedy především menší zastoupení dětské populace mezi přistěhovanými (podíl dětské populace 0–9 let na celkovém stěhování v ČR je 13,4 %, zatímco v Praze je jen 8,5 %). Výrazně kladného specifického migračního salda dosahuje Praha u důvodů pracovních, studijních i u sňatků. Naopak ztrácí obyvatele z důvodů bytových a zdravotních spolu s následováním rodinného příslušníka. Čísla tedy potvrzují, co shrnuje ve své práci Ouředníček (2003): Praha získává nadále obyvatelstvo především z důvodů ekonomických, z města do zázemí směřují lidé zejména z důvodů zlepšení vlastního životního prostředí (bydlení, zdraví).

Ze všech krajů České republiky má Praha největší migrační obrat se Středočeským krajem. I když migrační obrat mezi oběma kraji v posledních letech rostl, Praha vůči Středočeskému kraji obyvatelstvo stále ztrácí. Maximálního úbytku o 7 185 obyvatel bylo dosaženo v roce 2005. Středočeský kraj poskytuje bývalým pražským obyvatelům příjemnější bydlení, většinou v rodinných domech v zázemí města. Vůči ostatním krajům vykazuje Praha přírůstek obyvatel. Ten ale nestačí nahradit ztráty způsobené odlivem obyvatel do sousedního kraje, a tak Praha celkově vnitřní migrací obyvatelstvo ztrácí.

Přistěhovalí do	Důvod stěhování								
	změna prac.	přiblížení k prac.	učení, studium	zdravotní důvody	sňatek	rozvod	bytové důvody	násled. rod. přísl.	jiné důvody
Praha	7,3%	8,1%	1,7%	1,5%	7,5%	1,8%	15,7%	15,5%	40,8%
Středočeský kraj	2,2%	3,0%	0,4%	2,0%	3,9%	1,6%	35,6%	24,1%	27,3%
Ústecký kraj	3,4%	2,9%	0,7%	4,2%	3,1%	2,0%	17,6%	25,3%	40,8%
Jihomoravský kraj	6,0%	6,8%	1,8%	2,7%	8,3%	2,1%	22,3%	19,7%	30,3%
Olomoucký kraj	8,8%	5,6%	1,3%	3,3%	6,8%	2,6%	20,5%	25,7%	25,3%
Moravskoslezský kraj	6,3%	4,0%	1,3%	3,7%	6,2%	3,2%	23,6%	24,8%	27,0%

Tab. 1 Důvody pro přistěhování do vybraných krajů ČR v roce 2004.

Zdroj: ČSÚ 2007.

MIGRAČNÍ TRENDY (V DETAILU URBANISTICKÝCH OBVODŮ)

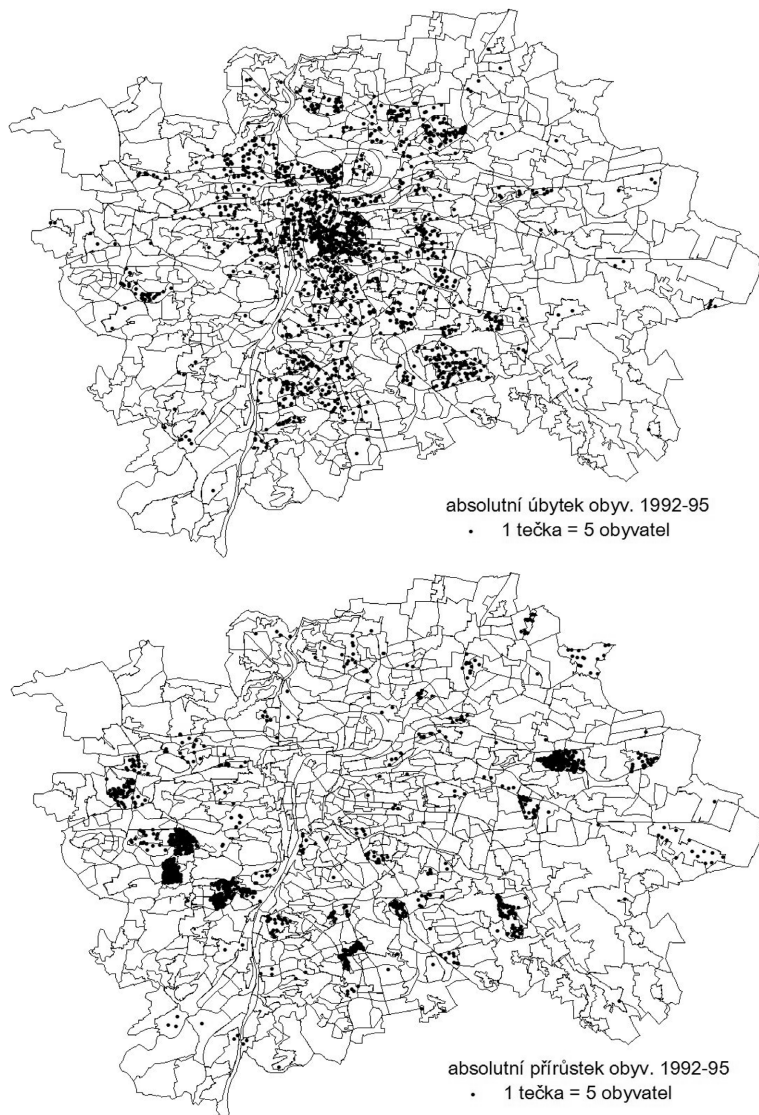
Cílem této kapitoly je zhodnocení migrace v Praze v detailu urbanistických obvodů – identifikovat lokality, které vykazují maximální a minimální hodnoty migrační změny, vysvětlit jejich příčinu a popsat, k jakým procesům docházelo v průběhu sledovaného období. Pro analýzu byly vybrány dva časové intervaly, a to mezi lety 1992–1995 a 2003–2006. V obou intervalech byl vypočítán roční průměr, aby se omezil vliv krátkodobých výkyvů. Z dostupných dat o městské migraci byly vytvořeny kartodiagramy pro jednotlivá období, vypovídající o pohybech Pražanů i lidí do/z Prahy se stěhujících – nejedná se tedy čistě jen o vnitroměstskou migraci.

Obrázky č. 2 a 3 znázorňují pomocí bodové metody absolutní saldo migrace v detailu urbanistických obvodů, a je zde tedy ukázán celkový absolutní úbytek/přírůstek obyvatel stěhovaním. Při prvním pohledu na oba obrázky je patrný trend odlivu lidí z centra. Ten se v podstatě nemění v průběhu celých 15 let, kdy se v centru projevuje rostoucí zájem o investice v oblasti nemovitostí a prosazují se komerční funkce (Temelová 2006). Do statistik ale nejsou zahrnuti zahraniční migranti a také diplomaté a zahraniční personál zastupitelských úřadů v ČR – lze předpokládat, že většina z nich, a jejich rodinní příslušníci, bydlí v centrálních lokalitách Prahy, v blízkosti svého pracoviště (Burcin a kol. 2008). Tím by se částečně vysvětlil pokles počtu obyvatel centrálních lokalit, kdy jsou byty v atraktivních lokalitách přeměňovány na luxusnější.

Na začátku 90. let bylo ale rozmístění ostatních ztrátových a ziskových lokalit jiné, než je tomu v posledních letech. Nejvýraznější změnou je koncentrace a rozmístění přistěhovaných obyvatel. Zatímco úbytky počtu obyvatel jsou lokalizovány převážně stejně, přírůstky se v průběhu let „dekoncentrují“. Přírůstky obyvatel jsou totiž vázány především na místa nové výstavby, která se ještě začátkem 90. let lokalizovala podle socialistických plánů mohutné blokové výstavby, zatímco v dnešní době, kdy je výstavba ovlivněna tržními podmínkami a financována soukromými subjekty či developerskými firmami a ne státem, lze pozorovat větší disperzi v lokalizaci stavebních projektů. Také dostupnost stavebních pozemků je pro soukromé developery v dnešní době omezenější, než byla pro stát – vlastníka většiny pozemků – za socialismu.

Na obrázku č. 2, za roky 1992–1995, je jasně vidět velký absolutní přírůstek u lokalit, kde byly dokončovány poslední fáze sídlištní výstavby. Nejvyššího přírůstku dosáhl sídlištní obvod Ohrada; v průběhu let 1992–1995 získal každým rokem průměrně 1 095 obyvatel. Nová sídliště jsou největšími příjemci obyvatel i s odhlédnutím od jejich populační velikosti, tedy v relativních číslech – například hrubá míra migračního salda u jednoho z posledních socialistických sídlišť Černý Most II dosahovala hodnot 2 933 ‰ každým rokem. Mezi sídliště vystavěná po roce 1980 s vysokou hrubou mírou migračního salda v letech 1992–1995 dále patří Nové Butovice, Barrandov, Starý Strážkov, Ohrada či Sídlíště Hornoměcholupská. Většina z výše jmenovaných lokalit je již v letech 2003–2006 mírně migračně ztrátová z důvodu klesající oblíbenosti panelových bytů, ale také z důvodu životního cyklu lokality (van den Berg a kol. 1987). Mezi další ziskové lokality na počátku 90. let patří i obvody na okraji města, ve kterých byly realizovány menší projekty výstavby panelových sídlišť – například Vinoř, Miškovice či Radotín. Na rozdíl od výše jmenovaných sídlištních obvodů v nich panelová výstavba nepřevažuje, v typologii jsou zařazeny pod okrajovými částmi a díky výstavbě rodinných domků jsou tyto obvody ziskové i ve druhém sledovaném období.

Největší úbytek zaznamenal obvod Hanspaulka s vilovou zástavbou, kde každým rokem ubylo průměrně 172 obyvatel. Typickým jevem vyskytujícím se za komunismu bylo rozdělení rozlehlejších bytových jednotek tak, aby byly vytvořeny menší standardní byty, které mohly

Obr. 2 Migrační saldo v urbanistických obvodech Prahy v letech 1992–1995 (absolutní výše salda).

Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

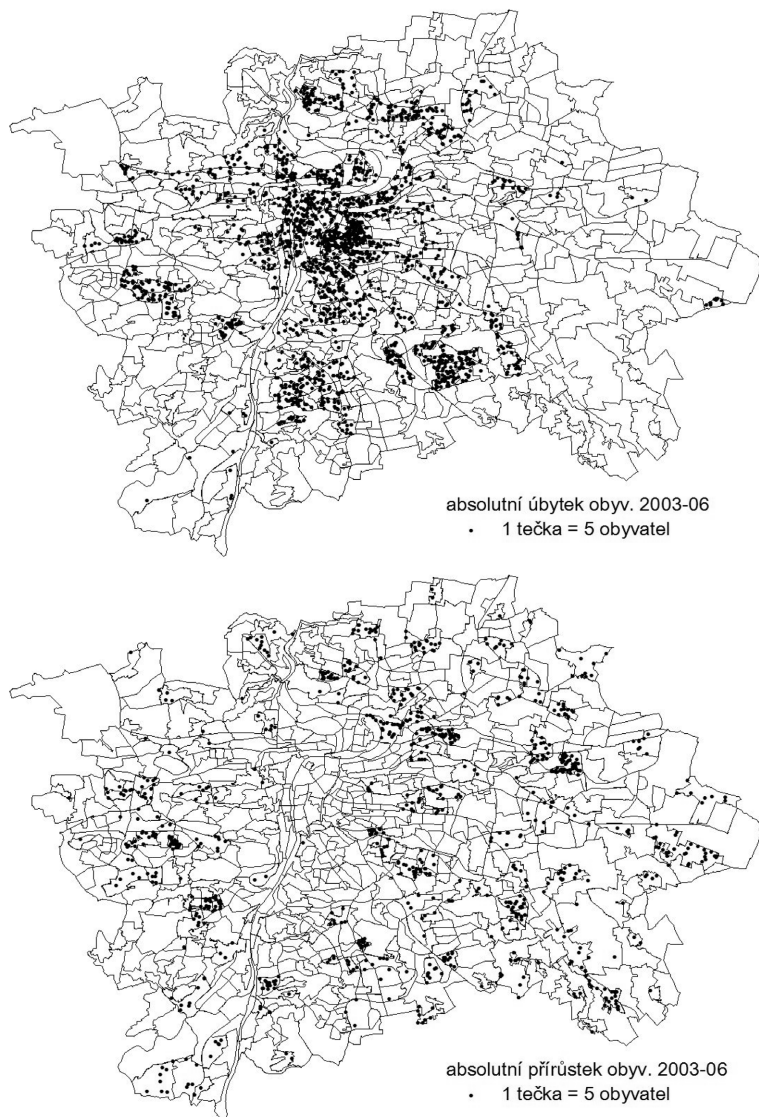
být použity pro ubytování více rodin (Sýkora 1999b). Po pádu komunismu byl proto typickým jevem pokles počtu obyvatel vilových čtvrtí, které byly za socialismu dosídlené. To je případ také obvodů Malvazinka, Ořechovka či Starý Bubeneč, které ve většině případů znamenávají pokles i nadále, ale přesto byly jejich populační ztráty po revoluci mnohem větší. Mezi další ztrátové lokality patří obvody v centru města, ale také obvody v katastru Vinohrad, či starší sídliště.

Data z let 2003–2006, zobrazená na obrázku č. 3, již zdaleka nedosahují takových extrémních hodnot jako v první polovině 90. let – nejvíce obyvatelstva získal UO Černý Most II, a to průměrně 191 obyvatel ročně. Jak bylo popsáno výše, výstavba již není tolik koncentrovaná a vznikají spíše menší projekty, řádově pro tisíce a ne desetitisíce obyvatel.

Sídlištní obvody, největší příjemci obyvatel po revoluci, ztrácí v tomto období nejvíce obyvatel. To se týká všech tří generací sídlištních lokalit – mezi ztrátové patřila v letech 2003–2006 sídliště 1. generace z let 1946–1970; panelové domy pozdější výstavby z let 1971–1980 i nejnovější výstavba datovaná po roce 1981. Tyto trendy potvrzují i četné analýzy, které poukazují na neoblubu panelových sídlišť v dnešní době a pokles podílu vzdělanějších obyvatel v tomto typu zástavby (Šnýdr 2006; Pickvance 1996).

Lokality s největšími přírůstky obyvatel jsou nepochybně spjaté s novou výstavbou. Ziskové jsou tedy spíše periferní oblasti, kde je prostor pro výstavbu a kde vyrůstají velké kolonie rodinných domků. Staví se ale také ve starší zástavbě a vznikají tzv. kondominia – obytné komplexy ve vnitřních částech města, většinou uprostřed stávající zástavby – například ve Starých Vysočanech, Nových Butovicích či Modřanech. Jedná se většinou o bydlení vyšší kvality, kam se stěhují převážně mladí obyvatelé.

Největší absolutní změnu v počtu stěhování zaznamenal obvod Ohrada, kde migrační saldo kleslo ze 1 095 obyvatel průměrně v letech 1992–1995 na ztrátových 68 obyvatel ročně ve druhém sledovaném období. Sídliště Velká Ohrada, druhý nejlidnatější pražský urbanistický obvod, nemá nyní nejlepší pověst. Jedná se o odlehlou výstavbu s odosobněnou blokovou zástavbou – jedno z posledně budovaných sídlištních měst. Podobnou ztrátovou bilanci měly i další obvody mladších sídlišť.

Obr. 3 Migrační saldo v urbanistických obvodech Prahy v letech 2003–2006 (absolutní výše salda).

Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

ANALÝZA MIGRAČNÍCH PROUDŮ UVNITŘ MĚSTA

Následující část se věnuje rozdíům ve směrech migračních proudů a jejich intenzitě mezi jednotlivými typy zástavby uvnitř Prahy. Pro tento účel byla vytvořena typologie urbanistických obvodů města, kdy byly UO rozděleny do 6 kategorií. Do analýz nebyly zahrnuty populačně velmi malé obvody, které měly méně než 50 obyvatel. Typologie vznikala ve spolupráci s Urbánní a regionální laboratoří (URRlab) při Přírodovědecké fakultě UK. Východiskem byla typologie Útvaru rozvoje hl. m. Prahy, která ale obsahovala rozdělení do nejednoznačných kategorií (zástavba ostatní, smíšená či průmyslové areály) a dále typologie Ouředníčka a kol. (2011, v tisku), kde jsou jednotlivé UO zařazeny do více typů. Při rozdělování urbanistických obvodů do jednotlivých typů byly použity obvody k roku 2001 a ke stejnému roku se vztahovala i používaná data ze SLDB, jako např. podíl panelové zástavby, stáří domů, podíl rodinných domů atd. Při tvorbě typologie byla data ze SLDB doplněna i prací s ortofotomapou a terénním šetřením pro přesnější zařazení některých lokalit. Vzniklo tak šest typů zástavby podle stáří, kvality a typu bytového fondu.

Centrum města bylo stanoveno jako obvody Hradčan, Malé Strany, Starého a Nového Města, Josefova a Vyšehradu. Jedná se o území s historickou zástavbou, původně obehnané městskými hradbami. Typ *kompaktní městské zástavby* je vymezen jako převažující činžovní zástavba, kde je více bytových domů než rodinných. Další podmínkou je, aby UO navazoval na kompaktní zástavbu města. Období výstavby většiny domů je předválečné. Do typu *vilových čtvrtí* jsou zařazovány především oblasti komfortního bydlení s vysokým standardem a velkou obytnou plochou. Podmínkou je, aby alespoň 70 % domů na daném území byly rodinné domy. Oblasti navazují na kompaktní zástavbu a jedná se většinou o starší zástavbu (i když toto není vždy pravidlem). Také u kategorie *domků v kompaktní zástavbě* platí, že musí být splněna podmínka minimálního podílu 70 % rodinných domů a návaznost na kompaktní zástavbu. V tomto případě se nejedná o luxusní bydlení, ale o starší zástavbu s menší obytnou plochou. Pro tento typ je typická tradiční venkovská zástavba, často s domy uspořádanými podél návsi. Jedná se o původní obce, které postupem času vrostly do systému města. Dalším typem je

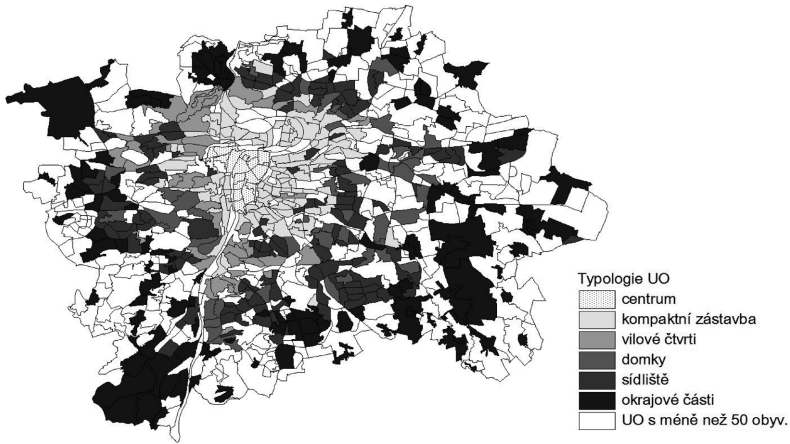
socialisticky plánovaná mohutná bloková zástavba. Do typu *sídlíšť* jsou zařazeny takové UO, ve kterých je podíl lidí bydlících v panelových domech alespoň 65 % a kde typ zástavby většinou odpovídá bytovým domům. Podstatným rysem je tedy výstavba v období socialismu, mezi lety 1945 až 1990. Posledním vymezovaným typem jsou *okrajové části*, kde je vysoký podíl rodinných domů na celkovém počtu domů a zároveň vysoký podíl obyvatel bydlících v rodinných domcích. Urbanistické obvody byly do tohoto typu zařazeny především s ohledem na jejich periferní polohu při hranicích města. Často se také jedná o samostatné „vesnice“, které ještě nejsou spojené s kompaktní zástavbou města.

Při typologii byl vždy zvolen jeden převládající typ, který je znázorněn v obrázku č. 4. V případě možnosti zařazení do více kategorií byly vytvořeny takzvané podtypy, podle kterých je případně možné rozčlenit UO podrobněji.

Tabulky č. 2 a 3 zobrazují rozlohu a počet obyvatel vymezených typů a vybrané ukazatele. K lokalitám s největší změnou v počtu obyvatel patří kompaktní zástavba a centrum města – jedná se o lokality dlouhodobě ztrácející obyvatelstvo. Zároveň může být tento pokles způsoben chybou ve statistice – podle Burcina a kol. (2008) nebylo při SLDB zaregistrováno 60 % cizinců na území Prahy. Velký podíl cizích státních příslušníků se vyskytuje právě v centrálních lokalitách, proto pokles počtu jejich obyvatel může být touto skutečností ovlivněn.

U relativních ukazatelů jsou jedny z největších rozdílů u druhu zaměstnání a u vysokoškolsky vzdělaného obyvatelstva. Rozdíly byly větší v prvním sledovaném roce, kdy nejvyšší podíl vysokoškolsky vzdělaných žil ve vilových čtvrtích. Jejich podíl zde byl oproti okrajovým částem více jak dvojnásobný. Vyšší podíl VŠ vzdělaných vykazovala také sídliště, což bylo způsobeno velmi mladou věkovou strukturou jejich obyvatel a různorodou sociální skladbou ovlivněnou socialistickým plánováním (Eskinasi 1995).

Rozdíly v druhu zaměstnání korespondují se vzdělanostní strukturou obyvatelstva. Obecným trendem je úbytek pracujících v priméru a sekundéru ve velkých městech (Sýkora a Čermák 1998), který se projevuje u všech sledovaných typů. Nejmenší podíl zaměstnaných v sekundéru mají v obou obdobích vilové čtvrti a jádro města.

Obr. 4 Typologie zástavby pražských urbanistických obvodů.
Autorka typologie: Šustrová 2008.

Při analýze rozložení věkových skupin je nejprve nutné upozornit na celoměstský trend poklesu podílu dětské populace. V hlavním městě klesl za 10 let podíl dětí do 14 let z 18,5 % na 13,4 %. Spolu s tím došlo i k výraznějším změnám v rozložení této věkové skupiny obyvatel v jednotlivých typech. Nejmladší obyvatelstvo v roce 1991 žilo na sídlištích, protože sídliště byla nejmladším bytovým fondem, a nacházela se tím pádem v první fázi vývoje lokality. Obecný trend vyššího výskytu dětské populace byl podpořen komunistickou preferencí mladých rodin s dětmi (Eskinasi 1995). V dnešní době roste zastoupení této věkové skupiny na okrajích města, kde je v současnosti nejvíce soustředěna nová bytová výstavba (Ouředníček a Posová 2006). V hlavním městě dochází k úbytku postproduktivní složky obyvatelstva, nejvíce v centrálních částech města. Na to může mít vliv horší finanční situace seniorů, kteří nejsou schopni svým příjmem pokrývat rostoucí životní náklady v centru (Špaček 1998; Dvořáková 2008), nebo jejich touhu po kvalitnějším a klidnějším prostředí (Havlíková 2005). Nárůst podílu starší populace lze pozorovat pouze na sídlištích, ze kterých se mladší populace vystěhovává.

	rozloha (ha)	obyv. celkem	obyv <14	obyv >60	ekonom. aktivní	průměr	sekundér	terciér	VŠ
centrum	685	63 558	15,8	28,0	50,8	1,6	29,6	68,8	17,4
kompakt.zástavba	3 647	362 692	15,1	29,0	50,4	1,7	37,9	60,4	18,3
vilové čtvrtě	2 708	83 119	17,1	23,5	52,6	1,7	35,6	62,6	29,7
domky	2 780	78 927	17,4	22,3	53,3	2,0	44,3	53,7	17,8
sídlíště	5 375	513 159	21,3	14,8	55,9	1,6	41,6	56,8	21,1
okrajové části	12 764	108 724	19,8	19,2	54,3	4,3	47,7	48,0	13,4
Praha celkem	49 614	1 214 174	18,5	21,2	53,5	1,9	40,3	57,8	16,3

Tab. 2 Charakteristiky jednotlivých typů lokalit a Prahy v roce 1991 (v %).

Zdroj: SLDB 1991.

Pozn.: Praha je součtem jednotlivých typů plus UO do 50 obyvatel.

	rozloha (ha)	obyv. celkem	obyv <14	obyv >60	ekonom. aktivní	průměr	sekundér	terciér	VŠ
centrum	685	51 431	11,3	23,0	48,1	0,7	29,5	69,6	23,4
kompakt.zástavba	3 647	322 295	12,4	24,2	48,7	0,6	33,2	64,3	18,7
vilové čtvrtě	2 708	76 752	12,5	24,4	52,4	0,7	32,3	61,2	28,0
domky	2 780	74 713	12,6	22,9	48,9	0,6	39,9	60,8	18,2
sídlíště	5 375	525 226	14,1	18,0	55,9	0,5	33,5	58,5	18,0
okrajové části	12 764	115 101	15,0	18,5	55,2	1,1	39,0	49,8	14,9
Praha celkem	49 614	1 169 106	13,4	20,8	54,3	0,6	33,2	58,1	18,8

Tab. 3 Charakteristiky jednotlivých typů lokalit a Prahy v roce 2001 (v %).

Zdroj: SLDB 2001.

Pozn.: Praha je součtem jednotlivých typů plus UO do 50 obyvatel.

Tabulky č. 4 a 5 ukazují základní migrační parametry pro všechny zkoumané typové lokality i celou Prahu. Data potvrzují trend ubývání obyvatel hlavního města migrací,³ kdy se celková hrubá míra migračního salda změnila z 0,18 ‰ na -1,19 ‰. Typy lokalit, které k tomuto úbytku nejvíce přispěly, byly sídlíště, jejichž hrubá míra migračního salda poklesla téměř o 13 bodů.

Hrubá míra migrační měny (hmmm) byla vypočítána jako součet přistěhovaných a vystěhovaných do, z a zároveň v rámci jednotlivých typů zástavby, aby ukázala, jak stabilní obyvatelstvo se zde nachází. V průběhu času lze pozorovat změny téměř u všech typů. Pozoruhodný je vývoj hmmm u okrajů, které jako jediné vykazují snížení stability v druhém období. Vyšší stabilita na začátku 90. let zde byla způsobena nižší intenzitou výstavby a je také spojena s typem

3 Do analýzy nebyli zahrnuti zahraniční migranti ani obyvatelé s cizí státní příslušností – jedná se pouze o vnitřní stěhování ČR.

bydlení, kterým bývají rodinné domy v osobním vlastnictví. Nákup domu může být považován za vybudování jistého ekonomického pojítka mezi majitelem a místem bydliště (Speare a kol. 1975), a tak je migrační měna těchto obyvatel nízká. V následujících letech ale hmmm roste, což je způsobeno především výstavbou, a tedy zvýšeným přílivem obyvatel. Přistěhované obyvatelstvo tak tvoří více než 60 % celkové hmmm, což je nejvíce ze všech typů. (Opačný extrém panuje u centra města, kde se přistěhovalí podílejí na celkové hodnotě hmmm jen 36 % – jádro města je jednou z lokalit, kde panuje trvalý úbytek bydlicích obyvatel.) Stabilní lokalitou v letech 2003–2006 jsou také vilky v kompaktní zástavbě, a to z důvodu vazby k místu po navrácení těchto nemovitostí zpět do osobního vlastnictví původním majitelům.

Na počátku bylo relativně nejmobilnější obyvatelstvo jádra města, za jeden rok se stěhoval každý dvanáctý člověk. Centrum ale postupně získává spíše komerční funkci, a tak stěhujících se obyvatel v relativních i absolutních číslech ubývá. Jádro města společně se sídlišti vykazuje nejvyšší nárůst stability ve srovnání dvou časových intervalů.

Oproti počátku 90. let, kdy byl postupně znovu nastolen volný trh s byty a docházelo k velkým migračním přesunům obyvatel, došlo později ke snížení hodnoty hmmm i pro celé město. Jelikož se počty přistěhovaných a vystěhovaných ze zbytku republiky v průběhu let zvýšily, zčásti vlivem suburbanizace, pokles migrační aktivity byl způsoben hlavně poklesem mobility uvnitř města. Celkově jsou hodnoty hmmm dnes rovnoměrnější, než tomu bylo na počátku 90. let – v době restitucí, které se týkaly v některých částech města až 75 % celkového počtu nemovitostí (Šýkora 1993), dokončování socialistických sídlišť a počátku trhu s nemovitostmi, kde se měnila vlastnická struktura velké části nemovitostí. Na konci 80. let bydlelo 70 % obyvatel Prahy ve státních bytech a 14 % v bytech družstevních (Eskinasi 1995). Všechny tyto změny mohly mít vliv na zvýšenou úroveň vnitřní migrace obyvatel Prahy.

Hrubá míra migračního salda (hmms) je velmi důležitým ukazatelem pro vývoj jednotlivých lokalit města, protože může určit problémové lokality i lokality s dobrou adresou, které jsou preferovány

	počet obyv.	přistěhovali	vystěhovali	přírůstek/úbytek	hmms v ‰	hmmm v ‰
centrum	63 558	2 097	3 112	-1 015	-15,97	81,96
kompaktní zástavba	362 692	12 961	15 409	-2 449	-6,75	78,22
vily v kompaktní zástavbě	83 119	2 452	2 898	-446	-5,37	64,37
domky	78 927	2 682	2 744	-62	-0,78	68,74
sídlíště	513 159	22 022	18 623	3 399	6,62	79,21
okraje	108 724	3 628	3 184	444	4,08	62,65
Praha celkem	1 214 174	11 402	11 182	220	0,18	77,13

Tab. 4 Migrace v jednotlivých typech zástavby a v Praze v letech 1992–1995.
zdroj: ČSÚ (1992–2006).

Pozn.: Relativní čísla jsou vztahována k datům ze SLDB 1991. Praha je součtem jednotlivých typů plus UO do 50 obyvatel.

	počet obyv.	přistěhovali	vystěhovali	přírůstek/úbytek	hmms v ‰	hmmm v ‰
centrum	51 431	1 283	2 270	-987	-19,20	69,07
kompaktní zástavba	322 295	10 681	13 519	-2 838	-8,80	75,08
vily v kompaktní zástavbě	76 752	1 894	2 246	-353	-4,59	53,94
domky	67 618	2 827	2 325	502	7,42	76,19
sídlíště	525 647	15 589	18 866	-3 277	-6,23	65,55
okraje	115 101	4 856	3 041	1 815	15,77	68,61
Praha celkem	1 169 106	14 547	15 935	-1 387	-1,19	73,11

Tab. 5 Migrace v jednotlivých typech zástavby a v Praze v letech 2003–2006.
Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

Pozn.: Relativní čísla jsou vztahována k datům ze SLDB 2001. Praha je součtem jednotlivých typů plus UO do 50 obyvatel.

developery i samotnými obyvateli. Proto je hmms zde věnována speciální pozornost a data jsou analyzována za celé sledované období.

V grafu č. 2 je znázorněn vývoj hrubé míry migračního salda všech vymezených typů. Graf jasně ukazuje trend suburbanizace, který v Praze intenzivněji započal v polovině 90. let. Již v letech 1992–1995 byl ale přírůstek obyvatelstva v okrajových částech města druhým nejvyšším ze všech vymezených typů a dosahoval hodnot téměř 4 ‰ (v porovnání s nejméně prosperující lokalitou sídlíšť s hodnotami hmms nad 6 ‰). Od revoluce až do roku 1994 je obdobím počátku suburbanního rozvoje (Ouředníček a Posová 2006) se spíše menšími projekty realizovanými na kraji města a v jeho těsném zázemí. Sídlíště v tomto období rostla především díky dokončování výstavby posledních sídlíštních celků započatých již za éry komunismu, zatímco na okraj města se již před započátkem hlavní fáze suburbanizace stěhovali lidé hledající klidné bydlení, vhodné především pro založení rodiny

a výchovu dětí. „Důležitou roli pro rozvoj suburbánní výstavby se hrálo zmírnění ochrany zemědělského půdního fondu, restituce půdy jejím původním vlastníkům, zakládání nových stavebních firem i realitních kanceláří“ (Ouředníček a Posová 2006: 99). Trvalo několik let, než všechny tyto změny proběhly, a proto je růst okrajových částí města pozorován převážně až od 2. poloviny 90. let. Ostatní typy lokalit ztrácely obyvatelstvo, přičemž v tomto období bylo nejvíce úbytkovým centrem města, odkud odešel každý šedesátý obyvatel. Tento trend úbytku obyvatelstva se datuje již od počátku 20. století, kdy se přírůstek soustřeďoval spíše do zón vzdálenějších od středu města (Čermák 1999). Od počátku 90. let je úbytek obyvatel větší než kdy dříve.

V rovině absolutních čísel (tab. č. 6) se jako nejztrátovější v prvním období jeví populačně velmi silná kompaktní zástavba. Stejně tak přírůstek sídlištních lokalit je v absolutních počtech mnohonásobně vyšší než zisky okrajů, které jsou celkově populačně slabší. Tato maxima jsou pochopitelně způsobena velkou populační vahou zmíněných lokalit, ale na rozdíl od relativních čísel poskytují obraz o tom, jakou váhu mají změny lokalit na celkový vývoj Prahy. Jako příklad může sloužit srovnání relativních čísel sídlišť a okrajů z 90. let (přibližně stejné hodnoty) a jejich absolutních hodnot, ze kterých je patrné, jaké proudy v městě dominují.

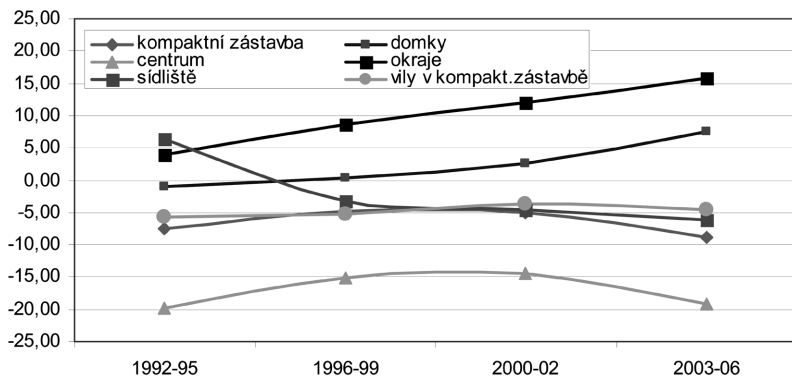
Pro Prahu je také typický trend stěhování do starších domků. Ouředníček (2007) popisuje stěhování obyvatel do starší zástavby na okrajích města, ale podobný proces se dotkl i domků v kompaktní zástavbě. Lidé vyhledávají lokality z podobných důvodů a v případě domků také z důvodu blízkosti centra. Období 90. let je charakteristické poklesem intenzity výstavby vlivem zrušení státní podpory na výstavbu bydlení, nerozvinutým trhem s hypotékami a celkovou nepřipraveností mladých rodin, spojenou s neznalostí nově vznikajících podmínek ve sféře trhu s byty. „Mnoho lidí proto využilo možnosti zrekonstruovat si starý dům pro vlastní potřeby v místě, které bylo relativně blízko města“ (Ouředníček 2007: 118). Nejvýraznějším trendem celého sledovaného období je tudíž spolu se suburbanizací také populační růst těchto oblastí původní staré zástavby.

V období 1996–1999 se situace oproti prvním letům rapidně proměnila, a to především u sídlišť a okrajů. Na okrajích lze pozorovat

počátek zvýšeného migračního zisku – jedná se o období, kdy na trh vstoupili velcí developeři (Ouředníček a Posová 2006). Na rozdíl od toho sídlištní lokality obyvatelstvo už ztrácejí. V tomto období byla již dokončena velká sídliště a lidé začínají naplno využívat možností volného trhu – vnitroměstské proudy migrace se stočily k nově budovaným komplexům rodinných domů v zázemí (Sýkora a Čermák 1998). Centrum města společně s kompaktní zástavbou jsou stále ztrátové, ale úbytek jejich obyvatel se snižuje. Vyšší migrační ztrátu vykazují opět v posledním období, což může být způsobeno změnou evidence cizinců, koncentrovaných do centrálních lokalit.

V posledním období začínají ztrácet obyvatelstvo také centrální lokality a kompaktní město, kde se stále více uchycuje komerční funkce oproti funkci residenční (Sýkora 2001b). Podle Čermáka (1999: 130) je migrace v ČR „stále více nahrazována dalšími formami prostorové mobility, jako je pohyb za prací, za službami nebo dočasná migrace. Tyto obecné tendence spolu s bariérami bránícími rozvoji migrace vázané na změnu trvalého bydliště přispívají ke značným rozdílům mezi tzv. formálním (tj. přihlášeným) a faktickým (tj. skutečně v místě žijícím) obyvatelstvem Prahy“. Právě v centru a kompaktním městě s vysokým podílem nájemních domů může mít neregistrovaná migrace velký vliv na rozdíl mezi faktickým a formálním obyvatelstvem.

Při pohledu na vývoj v absolutních číslech (tab. č. 6) lze pozorovat nejdramatičtější změny v případě sídlišť, která během prvního období získávala ročně přes 3 000 obyvatel, zatímco v posledním období podobný počet obyvatel ztrácela. Další výrazný absolutní pokles obyvatel zaznamenala kompaktní zástavba a centrum, což koresponduje s jejich celkovou populační vahou. „Nedostatek moderních kancelářských i obchodních kapacit z období socialismu umocnil intenzitu komerční nebytové výstavby, která se stala důležitou složkou stavebního rozvoje po roce 1990“ (Váňa 2000, cit. v Temelová 2006: 19). Rychlá přeměna bytů na komerční funkce v centru byla umožněna i nedostatečnými legislativními a územně-plánovacími nástroji, které by mohly regulovat úbytky bytového fondu (Sýkora 2001b).

Graf 2 Vývoj hrubé míry migračního salda v jednotlivých časových intervalech mezi lety 1992–2006 (v %).

Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

	počet obyv.	1992-95	1996-99	2000-02	2003-06
centrum	51 431	-1 015	-773	-739	-987
kompaktní zástavba	322 295	-2 448	-1 540	-1 628	-2 838
vily	76 752	-446	-407	-288	-353
domky	67 618	-62	16	170	502
sídliště	525 647	3 399	-1 688	-2 440	-3 277
okraje	115 101	444	987	1 390	1 815

Tab. 6 Vývoj salda stěhování v jednotlivých časových intervalech mezi lety 1992–2006 (v absolutních číslech).

Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

SMĚRY MIGRAČNÍCH PROUDŮ

V předešlé kapitole byly analyzovány základní migrační parametry zkoumaných lokalit. Tato kapitola se již blíže věnuje vnitroměstským migračním proudům a jejich směrům. Je nutné upozornit na to, že v této části se jedná čistě o vnitroměstské stěhování, do analýz nejsou zahrnuti migranti vně Prahy, a jsou proto analyzovány pouze proudy lidí stěhujících se v rámci Prahy. Pomocí křížových tabulek přistěhovalých/vystěhovalých do a z jednotlivých typů lokalit je možno

identifikovat migrační preference obyvatel, a to ve dvou časových průřezech – na počátku 90. let 20. století a na počátku 21. století.

Tabulky č. 7 a 8 znázorňují průměrné absolutní počty stěhování mezi typy lokalit. Nejsilnější migrační proudy v obou časových intervalech se odehrávají v rámci sídlišť. Tento migrační proud s časem ztrácí na intenzitě, jeho extrémní hodnoty v prvním období byly způsobeny dokončováním výstavby sídlišť započatých za socialismu. Při srovnání výše uvedených tabulek s tabulkami č. 9 a 10 lze situaci pozorovat také v relativních číslech celkové váhy jednotlivých pohybů v rámci všech stěhování ve městě. U proudu sídliště → sídliště se jeho váha změnila jen nepatrně, i když jeho absolutní hodnota klesla o téměř 2 000 přistěhovalých obyvatel za rok.

Druhým nejsilnějším proudem v absolutních číslech v prvním období je vystěhování z kompaktní zástavby opět do lokalit nových sídlišť. Silným proudem je také pohyb obyvatel z kompaktní zástavby stěhujících se do té samé lokality. Vysvětlením by mohla být velká populační váha obou lokalit, ale i z relativních čísel vyplývá, že mají významný podíl v migraci uvnitř Prahy. Obyvatelé těchto částí tedy často volí stejný typ bydlení (čínžovní či panelové bytové domy) a mění se pouze jejich lokalizace.

U většiny lokalit dochází k poklesu intenzity migračních proudů. Nejvýraznější absolutní i relativní pokles nastal u proudu kompaktní zástavba → sídliště. Ten byl na začátku 90. let výrazný díky výstavbě sídlišť, ale také z důvodu probíhajících restitucí a transformací bytových družstev (Eskinasí 1995). Ve vnitřních částech města byl restituován velký podíl celkového počtu bytových domů (Sýkora 2001b) a zároveň docházelo k transformaci bytových družstev, kdy o převod bytu do soukromého vlastnictví požádalo asi 70 % nájemníků družstevních domů (Sýkora 1996). Všechny tyto změny se odehrávají na celém území Prahy, ale v kompaktní zástavbě mají největší dopad z důvodu nejvyššího počtu bytových domů v této lokalitě. Zvýšený odliv obyvatelstva z kompaktního města do ostatních lokalit i vyšší intenzita migračních proudů na počátku 90. let oproti letům 2003–2006 mohou být důsledkem těchto procesů.

Dalším relativizovaným proudem, který výrazně zeslábl, je stěhování z většiny lokalit do centra. Na druhou stranu také proud vystěhovalých z centra ztrácí na intenzitě, což může být způsobeno

lokality	přistěhování	komp.					
vystěhování	centrum	městská	vily	domky	sidliště	okraje	
centrum	328	689	123	103	1 068	112	
komp.městská	526	4 114	628	618	5 289	705	
vily	90	572	185	122	1 045	147	
domky	59	454	107	127	1 089	144	
sidliště	483	3 488	736	924	7 386	1 049	
okraje	50	400	79	114	1 105	364	

Tab. 7 Počty přistěhovaných a vystěhovaných z jednotlivých typů zástavby Prahy v letech 1992–1995.

Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

lokality	přistěhování	komp.					
vystěhování	centrum	městská	vily	domky	sidliště	okraje	
centrum	236	529	93	90	482	132	
komp.městská	285	3 487	464	610	3 222	829	
vily	46	434	136	103	525	172	
domky	39	308	66	131	692	205	
sidliště	247	2 555	521	1 029	5 494	1 668	
okraje	40	303	62	120	626	499	

Tab. 8 Počty přistěhovaných a vystěhovaných z jednotlivých typů zástavby Prahy v letech 2003–2006.

Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

nezahrnutím cizinců v databázi. Zároveň dochází v průběhu let ke snižování migrační měny jádra města, obyvatel v centru stále ubývá ve prospěch komerční funkce. Sýkora (1999a: 10) píše, že v Praze 1 došlo „...k prudkému nárůstu výše záporného migračního salda ... od roku 1993, který můžeme považovat za zlomový. Největší migrační ztráty se koncentrovaly do let 1993–1995. Osobně si myslím, že je možné je spojovat s restitucemi a snahami nových vlastníků vystěhovat stávající nájemníky a nahradit bydlení výnosnějšími funkcemi“. Tyto domněnky potvrzují i zvýšené hodnoty vystěhovaných, které jsou mezi lety 1992–1995 téměř dvojnásobné oproti hodnotám v letech 2003–2006.

Jediným typem zástavby, vykazujícím zvýšení intenzity migračních proudů, jsou okrajové části, kam proudí nejvíce lidí ze sídlišť – jak potvrzují tabulky č. 9 a 10. Vyšší intenzitu vykazují také proudy kompaktní město → okraje a okraje → okraje, což je potvrzením preference občanů posledních let – bydlet v rodinných domcích, v blízkosti zeleně, s nízkou hustotou zástavby.

Zajímavý je nárůst intenzity migračního proudu sídliště → domky, u kterého došlo ke zvýšení nejen v absolutních číslech, ale také v relativních. Ze sídlišť do domků se v posledních letech stěhují 4 % všech obyvatel, kteří mění místo svého bydliště v rámci Prahy, což je vzhledem k malé populační velikosti typové lokality domků významná hodnota. Přílivu obyvatel opět napomáhá nízká hustota zástavby, komfort bydlení v rodinném domě a navíc dostupnost centra a dalších městských funkcí. Je pravděpodobné, že v těchto lokalitách přibývá obyvatel díky samotné atraktivitě lokality – novou výstavbou i díky zahušťování zástavby rodinných domků, o které je v poslední době velký zájem.

K poklesu intenzity většiny migračních proudů dochází částečně z důvodu snížení celkové intenzity migrace v hlavním městě. V průběhu komunismu znamenalo opuštění bytu v Praze „...jeho definitivní ztrátu a opětovné získání bydlení bylo velmi obtížné“ (Oučedníček a Posová 2006: 98). Intenzita migrace v první polovině 90. let vzrostla díky restitucím, transformacím, převodům majetku do soukromých rukou, a tím znovuotevření trhu s nemovitostmi. Tyto nové možnosti vedly u movitějších obyvatel ke změně bydlení, která jim nebyla umožněna v průběhu socialismu. Podle Sýkory (1996: 364) došlo v tomto období „... k rapidnímu zvýšení nabídky objektů na vznikajícím trhu s nemovitostmi a (podle omezených informací poskytovaných realitními kancelářemi) velké množství restituovaných objektů rychle změnilo své vlastníky“. Tím získala část obyvatel na počátku 90. let nemalé finanční prostředky, které jí umožnily změnit místo svého bydliště.

Tabulky č. 9 a 10 ukazují, jaký podíl měly jednotlivé proudy na celkové migraci v Praze, a jelikož se počet stěhování v hlavním městě snížil z průměrných ročních hodnot 34 617 přestěhovaných obyvatel mezi lety 1992–1995 na 26 476 obyvatel mezi lety 2003–2006, mění se i podíly jednotlivých migračních proudů. To je patrné například u kompaktní zástavby, kde sice došlo k poklesu absolutního počtu obyvatel stěhujících se v rámci kompaktního města, a to o 627 stěhování, ale podíl tohoto migračního proudu vzrostl za sledované období o 13 procentních bodů. Stěhování obyvatel v rámci čtvrtí kompaktního města má tedy v celkovém stěhování Prahy trvalý vliv, který v posledních letech ještě roste. Je způsoben koncentrací bytových

lokality	přistěhování		vily	domky	sídlíště	okraje
	vystěhování	centrum				
centrum		9	20	4	3	31
komp.městská		15	119	18	18	153
vily		3	16	5	4	30
domky		2	13	3	4	31
sídlíště		14	101	21	27	213
okraje		1	12	2	3	32

Tab. 9 Podíl jednotlivých migračních proudů na všech stěhováních ve městě v letech 1992–1995 (v ‰).

Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

lokality	přistěhování		vily	domky	sídlíště	okraje
	vystěhování	centrum				
centrum		9	20	3	3	18
komp.městská		11	132	18	23	122
vily		2	16	5	4	20
domky		1	12	3	5	26
sídlíště		9	97	20	39	207
okraje		2	11	2	5	24

Tab. 10 Podíl jednotlivých migračních proudů na všech stěhováních ve městě v letech 2003–2006 (v ‰).

Zdroj: ČSÚ (1992–2006).

domů, kde je velký podíl nájemních bytů, a tudíž vyšší tendence obyvatel ke stěhování.

Z hlediska síly proudů se na celkové migraci Prahy stále nejvíce podílejí proudy kompaktní zástavby a sídlíšť dané jejich populační velikostí. Zatímco proudy směřující do sídlíšť v posledních letech slábnou v relativních i absolutních číslech, vzrůstají v relativním významu pro celkovou migraci proudy mířící z kompaktní zástavby, především pak do domků a na okraje města.

ZÁVĚR

Cílem příspěvku bylo zanalyzovat migraci v Praze za sledovaných 15 let, kdy hlavní město procházelo procesy transformace z centrální

ně plánovaného na tržní hospodářský systém. Došlo k uvolnění trhu s byty, procesy restituce a privatizace měly velký vliv na vývoj sociálně prostorové struktury Prahy. Cílem bylo zhodnotit, jaký měly tyto a další procesy probíhající v Praze vliv na migraci obyvatel v rámci hlavního města.

Z analýz migračního salda jednotlivých urbanistických obvodů je především patrná změna v rozmístění ztrátových a ziskových lokalit v průběhu sledovaného období, přičemž nejvýraznější je změna v koncentraci a rozmístění přistěhovalých obyvatel. Zatímco úbytky počtu obyvatel jsou lokalizovány převážně stejně, přírůstky se v průběhu let „dekoncentrují“ – jsou totiž vázány především na místa nové výstavby, která se ještě začátkem 90. let lokalizovala podle socialistických plánů hromadné bytové výstavby, zatímco v dnešní době, kdy je výstavba ovlivněna tržními podmínkami a financována soukromými subjekty či developerskými firmami a ne státem, lze pozorovat větší disperzi v lokalizaci stavebních projektů. Období první poloviny 90. let bylo velmi specifické svými podmínkami dobíhající výstavby podle socialistických plánů a pomalým nástupem soukromých investorů, stavebních firem a developerů, a tudíž nižší intenzitou soukromé výstavby. Téměř všechny přírůstky obyvatel se proto koncentrovaly do nové sídlištní výstavby – obvody Černý Most II, Ohrada či Nové Butovice získávají každým rokem kolem 1 000 nových obyvatel. Nárůst počtu obyvatel patrný na okrajích měst byl většinou také spojen s realizací menších projektů panelové výstavby – například obvody Vinoř či Radotín.

Trend odlivu lidí z centra se v podstatě nemění v průběhu celých 15 let, kdy se v centru projevuje rostoucí zájem o investice v oblasti nemovitostí a prosazují se komerční funkce. Další úbytky zaznamenaly obvody s vilovou zástavbou. Typickým jevem vyskytujícím se za komunismu bylo rozdělení rozlehlejších bytových jednotek tak, aby byly vytvořeny menší standardní byty, které mohly být použity pro ubytování více rodin. Po pádu komunismu je proto typickým jevem velký pokles počtu obyvatel vilových čtvrtí, které byly za socialismu dosídlené. Jako příklad je možné uvést UO Hanspaulka či Ořechovka.

Graf č. 2 jasně ukazuje trend suburbanizace, který v Praze intenzivněji započal v polovině 90. let. V období 1996–1999 lze pozorovat

zvýšené zisky obyvatelstva – jedná se o období, kdy na trh vstoupili velcí developeři, a toto období je počátkem výstavby větších komplexů rodinných domů v zázemí. Okrajové části se staly v dnešní době největšími příjemci obyvatel v relativních i absolutních číslech, a to především díky výstavbě rodinných domků.

Pro Prahu je také typický trend stěhování do starších domků. Obyvatelé se stěhují do starší zástavby na okrajích města, ale podobný proces se dotkl i domků v kompaktní zástavbě. Lidé vyhledávají lokality z podobných důvodů, kterými jsou více zeleně, klidnější prostředí, nižší hustota zástavby a v případě domků také blízkost centra. Období 90. let je charakteristické poklesem intenzity výstavby vlivem zrušení státní podpory na výstavbu bydlení, zatím nerozvinutým trhem s hypotékami a celkovou nepřipraveností mladých rodin spojenou s neznalostí nově vznikajících podmínek ve sféře trhu s byty; proto mnoho lidí využilo možnosti zrekonstruovat si starý dům pro vlastní potřeby. Nejvýraznějším trendem celého sledovaného období je tudíž spolu se suburbanizací také růst migrační atraktivity těchto oblastí původní staré zástavby.

Typické pro poslední sledované období je snížení extrémních hodnot u přistěhovaných obyvatel vlivem výstavby menších projektů. Nejméně ziskové jsou tedy periferní oblasti, kde je prostor pro výstavbu a kde vyrůstají kolonie rodinných domků. Staví se ale také ve starší zástavbě a vznikají tzv. kondominia – obytné komplexy ve vnitřních částech města, většinou uprostřed stávající zástavby – například ve Starých Vysočanech či v Modřanech. Sídlištní obvody, největší příjemci obyvatel ještě po revoluci, ztrácí v tomto období nejvíce obyvatel. To se týká všech generací sídlištních lokalit a potvrzuje to výsledky analýz, které poukazují na neoblubu panelových sídlišť v dnešní době a pokles podílu vzdělanějších obyvatel v tomto typu zástavby.

Urbanistické obvody byly pro potřeby práce rozděleny do šesti kategorií, aby mohly být pozorovány některé migrační vzorce v závislosti na typu zástavby. Z analýz hrubé míry migrační měny pro jednotlivé kategorie vyplývá zvýšení stability obyvatelstva na většině území v posledním sledovaném období oproti počátku 90. let – době, kdy se měnila vlastnická struktura velké části nemovitostí. Okrajové části jako jediné vykazují snížení stability obyvatelstva v dnešní době. Vyšší stabilita na začátku 90. let byla způsobena nižší intenzitou vý-

stavby a je také spojena s typem bydlení, kterým bývají rodinné domy v osobním vlastnictví. Nákup domu může být považován za vybudování jistého ekonomického pojítka mezi majitelem a místem bydliště, a tak byla migrační měna těchto obyvatel nízká. V následujících letech ale hmmm roste, což je způsobeno především výstavbou, a tedy zvýšením přílivem obyvatel – přistěhovalé obyvatelstvo tvoří v tomto typu zástavby více než 60 % celkové migrační měny, což je nejvíce ze všech typů.

Zkoumaná data potvrdila silné migrační proudy v prvním období, směřující ze sídlišť i z centra města, přičemž nejčastější bylo stěhování v rámci jmenovaných lokalit, či do lokalit kompaktní zástavby. Vzhledem k celkovému poklesu stěhování v Praze nedošlo ale ke zvýšení počtu migrujících osob v těchto prouděch. K mírnému zvýšení relativních hodnot došlo u sídlišť, kde se vystěhování z těchto lokalit zvýšilo z podílu 40 % všech stěhování na začátku 90. let na 43 % na začátku 21. století. Intenzita vystěhování z centra města zůstala přibližně stejná. Cílovými destinacemi těchto proudů nejsou pouze okrajové části, jedná se především opět o lokality sídlišť či kompaktní zástavby, které vykazují nejvyšší počty vystěhovalých. V relativních hodnotách dochází ke zvýšení podílu na všech migračních pohybech u proudů sídliště → domky a sídliště → okrajové části.

Migrační proudy směřující do okrajových částí Prahy byly jedinými, u kterých došlo ve sledovaném období ke zvýšení počtu stěhujících se osob. V relativních hodnotách intenzity migračních proudů došlo ke zvýšení také u přistěhování do domků, a to ze všech ostatních typů lokalit. Ze zkoumaných dat vyplývá, že oba typy získávaly převážně vysokoškolsky vzdělané obyvatelstvo, které se podílelo na migračních prouděch přibližně 30 %.

LITERATURA:

- Arriaga, Eduardo. 1977. „Some Aspect of Measuring Internal Migration.“
 In Brown, Alan; Neuberger, Egon (eds.). 1977. *Internal migration: A Comparative Perspective*. New York: Academic Press, s. 503–535.

- Brade, Isolde; Rudolph, Robert. 2004. „Moscow, the global city? The position of the Russian capital within the European system of metropolitan areas.“ *Area* 36 (1): 69–80.
- Burcin, Boris; Čermák, Zdeněk; Drbohlav, Dušan; Hampl, Martin; Kučera, Tomáš. 2008. *Faktické obyvatelstvo hlavního města Prahy*. Výzkumná zpráva. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta.
- Clark, William; Moore, Eric. 1978. *Population mobility and residential change*. Chicago: Northwestern University, Department of Geography.
- Čermák, Zdeněk. 1999. „Migrační aspekty dlouhodobého vývoje Prahy se zvláštním zřetelem k transformačnímu období devadesátých let.“ *Geografie – Sborník České geografické společnosti*. 104 (2): 122–132.
- Čermák, Zdeněk. 2001. „Vývoj migrační mobility v devadesátých letech v České republice.“ In Hampl, Martin a kol. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, s. 87–98.
- Český statistický úřad. 1992–2006. *Individuální anonymizovaná data o migraci v letech 1992–2006*. ČSÚ Praha.
- Český statistický úřad. 2005. *Pohyb obyvatelstva v ČR za rok 2004. Metodické vysvětlivky* [online]. [cit. 20. 2. 2007]. <<http://www.czso.cz>> .
- Český statistický úřad. 2007. *Demografická ročenka České republiky* [online]. [cit. 13. 12. 2007]. <<http://czso.cz/csu/2007edicniplan.nsf/p/4019-07>>.
- Český statistický úřad. 2009. *Registr sčítacích obvodů a budov* [online]. [cit. 1. 12. 2009]. <<http://www.czso.cz/csu/rso.nsf/i/novinky>>.
- Dvořáková, Nina. 2008. *Senioři v centru Prahy*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce RNDr. Jana Temelová, PhD.
- Eskinası, Martijn. 1995. “Changing housing policy and its consequences: The Prague case.” *Housing Studies* 10 (4): 533–548.
- Golant, Stephen. 1973. “Behavioral components underlying intraurban residential mobility: A clarification and a potential model.” In Moore, Eric (ed.). *Models of Residential Location and Relocation in the City*. Chicago: Northwestern University, Department of Geography.
- Harris, Richard; Moore, Eric. 1980. An Historical approach to mobility research. *The Professional Geographer* 32 (1): 22–29.
- Havlíková, Dana. 2005. *Migrační mobilita seniorů v Česku*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce Doc. RNDr. Zdeněk Čermák, CSc.

- Jones, Colin; Leishman, Chris; Watkins, Craig. 2004. "Intra-Urban Migration and Housing Submarkets: Theory and Evidence." *Housing Studies* 19 (2): 269–283.
- Kährlik, Anneli. 2006. *Socio-spatial residential segregation in post-socialist cities: The case of Tallinn, Estonia*. Disertační práce. University of Tartu, Institute of Geography.
- Kontuly, Thomas; Tammaru, Tiit. 2006. "Population Subgroups Responsible for New Urbanization and Suburbanization in Estonia." *European Urban and Regional Studies* 13 (4): 319–336.
- Kovács, Zoltán. 1999. "Cities from state-socialism to global capitalism: an introduction." *GeoJournal* 49 (1): 1–6.
- Kupiszewski, Marek; Durham, Helen; Rees, Philip. 1998. "Internal Migration and Urban Change in Poland." *European Journal of Population* 14 (3): 265–290.
- Moore, Eric. 1973. *Models of Residential Location and Relocation in the City*. Chicago: Northwestern University; Department of Geography.
- Murdie, Robert. 1969. "The Social Geography of the City: Theoretical and Empirical Background." In Bourne, Larry (ed.). 1969. *Internal Structure of the City, readings on space and environment*. New York, Oxford University Press, s. 279–290.
- Ott, Thomas. 2001. "From Concentration to De-concentration – Migration Patterns in the post-Socialist City." *Cities* 18 (6): 403–412.
- Ouředníček, Martin. 2002. *Vývoj sociálně-prostorové struktury v Pražském městském regionu*. Dotazníkové šetření v 75 sídlech PMR. Závěrečná zpráva pro GA UK. Praha.
- Ouředníček, Martin. 2003. *Sociální geografie Prahy – pracovní text k přednášce* [online]. [cit. 10. 11. 2007]. <<http://www.natur.cuni.cz/~slamak/>> .
- Ouředníček, Martin. 2007. "Differential Suburban Development in Prague Urban Region." *Geografiska Annaler: Human Geography* 89B (2): 111–125.
- Ouředníček, Martin; Posová, Darina. 2006. „Suburbánní bydlení v Pražském městském regionu: etapy vývoje a prostorové rozmístění.“ In Ouředníček, Martin (ed.). *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, s. 19–41.
- Ouředníček, Martin; Puldová, Petra; Temelová, Jana. 2011. „Typologie pražských urbanistických obvodů.“ In Ouředníček, Martin; Temelová, Jana (eds.). 2011 (v tisku). *Sociální proměny pražských čtvrtí*. Academia, Praha (v tisku).
- Petersen, William. 1958. "A General Typology of Migration." *American Sociological Review* 23 (3): 256–266.
- Pickvance, Christopher. 1996. "Environmental and Housing Movements in Cities after Socialism: The Case of Budapest and Moscow."

- In Andrusz, Gregory; Harloe, Michael; Szelenyi, Ivan (eds.). 1996. *Cities after Socialism*. Oxford, Blackwell Publisher, s. 232–267.
- Putman, Stephen. 1979. *Urban residential location models*. Boston: Martinus Nijhoff Publishing.
- Roseman, Curtis. 1971. "Migration as a Spatial and Temporal Process." *Annals of the Association of American Geographers* 61 (3): 589–598.
- Short, John. 1978. "Residential mobility." *Progress in Human Geography* 2 (3): 419–447.
- Simmons, James. 1968. Changing Residence Patterns in the City. A Review of Intraurban Mobility. *Geographical Review* 58 (4): 622–651.
- Simmons, James. 1974. *Patterns of Residential Movement in Metropolitan Toronto*. University of Toronto, Department of Geography. Research Publications.
- Snowden, Lynne. 1990. "Collective Versus Mass Behavior: A Conceptual Framework for Temporary and Permanent Migration in Western Europe and the United States." *International Migration Review* 24 (3): 577–590.
- Speare, Alden; Goldstein, Sidney; Frey, William. 1975. *Residential mobility, migration, and metropolitan change*. Cambridge: Mass, Ballinger Publishing Company.
- Sýkora, Luděk. 1993. „Teoretické přístupy ke studiu města.“ In Sýkora, Luděk (ed.). *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, s. 64–99.
- Sýkora, Luděk. 1996. „Transformace fyzického a sociálního prostředí Prahy. In Hampl, Martin a kol.“ *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, s. 361–394.
- Sýkora, Luděk. 1999a. *Analýza vývoje obyvatelstva, potřeby a poptávky bydlení: implikace pro místní politiku bydlení v Praze 1*. Pro Bouwcentrum International, Nizozemí a OÚ MČ Praha 1.
- Sýkora, Luděk. 1999b. "Processes of Socio-spatial Differentiation in Post-communist Prague." *Housing Studies* 14 (5): 679–701.
- Sýkora, Luděk. 2001a. „Klasifikace změn v prostorové struktuře postkomunistických měst.“ *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis XXXV, Folia Geographica* (4): 194–205.
- Sýkora, Luděk. 2001b. „Proměny prostorové struktury Prahy v kontextu postkomunistické transformace.“ In Hampl, Martin (ed.). 2001: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, s. 127–166.
- Sýkora, Luděk; Čermák, Zdeněk. 1998. "City growth and migration patterns in the context of 'communist' and 'transitory' periods in Prague's urban development." *Espace, Populations, Sociétés* (3): 405–416.

- Šnýdr, Milan. 2006. *Budoucnost pražských panelových sídlišť*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce RNDr. Martin Ouředníček, PhD.
- Špaček, Ondřej. 1998. *Migrace obyvatel v Praze v letech 1992–96*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce Doc. RNDr. Zdeněk Čermák, CSc.
- Šustrová, Klára. 2008. *Vnitroměstská migrace v Praze v letech 1992–2006*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje. Vedoucí diplomové práce RNDr. Martin Ouředníček, PhD.
- Temelová, Jana. 2006. „Odras globalizace v komerční nebytové výstavbě v Praze po roce 1990: homogenizace a diferenciacie fyzického prostředí.“ In Ouředníček, Martin (ed.). *Sociální geografie Pražského městského regionu*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, s. 19–41.
- van den Berg, Leo; Burns, Leland; Klaassen, Leo. 1987. *Spatial Cycles*. Aldershot, England, Brookfield.
- White, Paul; Woods, Robert. 1980. *The Geographical Impact of Migration*. London: Longman Group Limited, London.

ČASOPROSTOROVÉ RYTMY MĚSTA – INDUSTRIÁLNÍ A POSTINDUSTRIÁLNÍ BRNO

Ondřej Mulíček, Robert Osman, Daniel Seidenglanz

Geografický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy Univerzity

Abstrakt

Príspevek se věnuje transformaci postindustriálního města z pohledu jeho časové organizace. Vychází z klasické Lundske školy geografie času, konceptů rutiny a rytmicity, Lefebvroy analýzy rytmů a Crangovy geografické aplikace konceptu chronotopu. Príspevek se na základě analýzy změn nabídky městské autobusové dopravy mezi roky 1989 a 2009 pokouší o empirické zachycení nástupu postindustriální vývojové fáze města. Zatímco časovost industriálního města lze charakterizovat společně sdíleným rytmem určeným velkým počtem dominantních rytmizátorů (průmyslových závodů), je období deindustrializace města spojeno s výrazným oslabením takových celospolečensky platných rytmizátorů, a tedy i s výraznou individualizací městské rytmicity. Za klíčové příčiny změn těchto časoprostorových rytmů je možné považovat zvyšující se podíl sektoru služeb na celkové zaměstnanosti, posílení spotřební funkce jako městotvorného faktoru na úkor funkce produkční, stejně jako zásadní proměny v chápání a prožívání městského způsobu života.

Úvod

Prostor města bývá v rámci geografického diskurzu vnímán jako proměnlivé médium či kontext pro řadu procesů a jevů, z nichž některé vedou k vytváření nebo transformaci materializovaných či nematerializovaných městských struktur. Velké množství urbánních struktur přitom vzniká na základě repetitivních aktivit, procesů opakujících se v určitém intervalu – právě opakování či rytmizace procesů se často stává klíčovým faktorem pro materializaci procesu v městské tkáni, podmínkou pro obtisknutí procesu do fyzické či funkční

struktury města. Zmínění repetitivních aktivit otevírá pro geografický výzkum méně obvyklou dimenzi času. V kontextu dané úvahy není předmětem zájmu lineární čas, tj. čas s jasným směrem plynutí využívaný ke shrnující generalizaci dílčích stavů do distinktivních vývojových etap. Pozornost je věnována času cyklickému, který je charakterizován uzavíráním sekvencí aktivit do ucelených bloků, pravidelně se opakujících stavebních kamenů každodenních, měsíčních či ročních rutinních cyklů. Těžištěm zájmu jsou tedy městské rytmy definované například Allenem: „...městskými rytmy rozumíme cokoli – od pravidelných příchodů a odchodů lidí ve městě až po širokou škálu repetitivních aktivit, zvuků a dokonce i vůní, které člení městský život a které dávají vzniknout u mnoha městských obyvatel povědomí o čase a místě. Toto povědomí nemá co do činění se snahou o masovou koordinaci rutinních městských aktivit. Povstává spíše z cíleho hemžení městského života, tak jak se lidé pohybují ve městě v rozdílných časech dne či noci, v rámci stále se obnovujícího procesu, týden po týdnu, rok po roce...“ (Allen in Amin a Thrift 2002: 17).

Základním principem je pravidelné, popřípadě periodické opakování stejných nebo obdobných jevů v časové nebo prostorové následnosti. Nejčastěji se hovoří o opakujícím se střídání určitých polarit, které mohou být popsány například jako střídání důrazu a odlehčení, napětí a uvolnění, dlouhé a krátké samohlásky, přízvukné a nepřívukné slabiky, těžké a lehké doby, více a méně zdůrazněné tóny, přítomnost a nepřítomnost určitého atributu atd. Rytmus se tak běžně užívá i v pravidelném řádu prostorovém, když můžeme hovořit například o rytmu průčelí klasicistické budovy (Sokol 2004). Rytmus je tak možné opsat jako pohyb či děj, charakteristický opakující se strukturou, popřípadě jako zdroj a projev členění takového pohybu či děje. Lefebvre rozlišuje dokonce rytmus cyklický a lineární, kdy za cyklický pokládá střídání dne a noci, přílivu a odlivu, dnů, měsíců, roků, a za lineární pak například tikání metronomu nebo hodin (Lefebvre, Kofman a Lebas 1995).

Čas se ukazuje v nejrůznějších polaritách, ať již v podobě času vnějšího a vnitřního, polaritě plynutí a trvání nebo současnosti a následnosti (Sokol 2004). Sociálně vědní obory stále pokračují v podpoře těchto polarit tím, že hovoří o specifických časech – čas žitý, čas měřitelný, historický čas, pracovní čas, denní čas atd. (Lefebvre,

Kofman a Lebas 1995). Rytmus tyto polarity překračuje, respektive obsahuje vždy obě jejich polohy, a tím je spojuje. Pravidelnost rytmu umožňuje přijímat opakování jako něco, co neplyne, ale skrze toto opakování je vnímat jako něco přítomné a trvajícím (Sokol 2004). Primární lidská zkušenost s rytmem je biologické povahy. Ať již jde o tlukot srdce, pravidelnost výdechu a nádechu, mrkání očních víček, chůzi, žvýkání či řeč, je zřejmé, že rytmicitata je pro člověka, pro jeho život něčím zcela elementárním. Rytmus je tak více než nějakou racionální alternativou pojmání času spíše emotivní až tělesnou zkušeností, což podporuje i fakt, že je vnímán společně se symboly a tvary pravou hemisférou mozku (Sokol 2004). Rytmus jako časová jednotka neumožňuje jiné než relativní vyjádření. Nelze prostřednictvím rytmu říci o mnoho více, než že je rychlejší nebo pomalejší ve vztahu k nějakému jinému rytmu (Lefebvre, Kofman a Lebas 1995). Využití rytmu lze tak v této souvislosti vnímat jako vymezení vůči využívání libovolně dělitelnému, stále stejnému, lineárně plynoucímu času.

Zatímco lineární čas lze v odůvodněných případech analyzovat zcela odděleně od jakýchkoli prostorových atributů, v případě cyklického času takováto míra abstrakce možná není. Rytmy, v užším vymezení pak městské rytmy, jsou zcela nezbytně vázány na konkrétní místa (places). Cyklické opakování rutinních procesů propojuje do jednoho časoprostoru určitá konkrétní místa či typy míst. Každé místo tak lze definovat nejen prostorovými atributy, nýbrž také skrze jeho příslušnost do konkrétního časoprostorového systému. Rytmy bez místa postrádají smysl, stejně jako charakteristika míst není úplná bez znalosti jejich rytmizace. Rytmy v denním, měsíčním či ročním fungování města jsou nezastupitelným činitelem strukturace městského prostoru. Přesto je toto téma v geografickém výzkumu měst stále poněkud přehlíženo, a to zejména ve prospěch analýz funkčních charakteristik městských míst. Mozaika funkčních charakteristik míst, která reprezentuje složitý prostorový vzorec města, není však zcela úplná bez znalosti časové dimenze města. Znalost časových koordinát funkcí v konkrétních místech umožňuje dokonalejší geografický popis a interpretaci; dovoluje provázání míst a jejich funkcí nejen skrze prostor, nýbrž rovněž skrze čas.

RYTMY A MÍSTA, CHRONOTOP

Časoprostorový projev aktivit jedinců tak skrze jejich rutinizaci vytváří poměrně pevnou rytmickou strukturu místa, popřípadě míst. Někteří autoři se v této souvislosti obracejí ke konceptům popisujícím jedincův pohyb časoprostorem. Shapcott a Steadman (1978) tak například hovoří o rytmu životní cesty jedince (life paths) jako o rytmu inverzním (doplňkovém) k celospolečensky rytmizované struktuře příležitosti a omezení. Pred (1981) na pozadí Gidensovy teorie strukturace rozeznává dialektický vztah mezi individuální cestou (path) a institucionalizovaným projektem. Tvrdí, že každodenně reprodukováná společenská struktura je popsatelná dle Hägerstrandových konceptů cesty a projektu: „Jakýkoliv sociální fenomén nemůže být zcela pochopen bez vědomí sociální „strukturní totality“, která ale není pouze prázdnou abstrakcí, ale něčím, co skrze konkrétní každodenní aktivity lidí tvaruje a rozvíjí sebe samu“ (Pred 1981: 7). Crang vyzdvihuje Hägerstrandův koncept individuálního projektu z důvodu rovnocenného vztahu mezi časovou a prostorovou složkou v něm obsaženou. Hovoří tak o něm jako o vhodném východisku pro opětovné promyšlení povahy časoprostoru namísto pouhého dodatečného přidávání časové složky do prostoru (Crang 2001). V tomto duchu hledání nového pojetí časoprostoru využívá Crang koncept chronotopu původně rozvíjeného Mikhailem Bakhtinem v literární vědě. V Crangově pojetí je chronotop určitou alternativou k časoprostoru kombinujícímu absolutní prostor a lineární čas (chrono-chora) využívaný například Lundskou školou time-geography. O chronotopu Crang naopak píše, že jde o jednotu specifického času a specifického prostoru (kairos-topos). Pojem kairos pochází z řecké mytologie, kde jím byl označován bůh příhodného času. Akcentuje tak skutečnost, že momenty jsou k určité akci vhodnější a některé méně vhodné (timing), zdůrazňuje tak unikátnost každého okamžiku, jeho specifčnost a neopakovatelnost (Crang 2005). Chronotop je tedy v rámci kairos-topického pojmání časoprostoru Crangem chápán jako jednotu místa s časem, ale nikoliv s časem jediným a společným, ale s určitou konstelací řady časovostí, které se v daném místě setkávají a skrze toto setkání dané místo konkretizují. „Místo jako chronotop je komponováno a charakterizováno skrze mnoho rozličných časovostí,

rytmů – některých dlouhých, některých krátkých, častých, neobvyklých, společných, osobních či některých těžko zaznamenatečných rytmů velkých měřítek“ (Crang 2001: 189–190).

PACEMAKERS, PACE-SETTERS, RYTMIZÁTOŘI

Už ve čtyřicátých letech si Louis Wirth ve svém klíčovém článku *Urbanism as a way of life* při definování „městskosti“ všimá hodin či například semaforů jako určitých symbolů nutné organizace městské společnosti (Wirth 1938). V roce 1975 přicházejí Parkes a Thrift s konceptem *pacemakers*, které opisují jako časové a prostorové body, jež jsou zdrojem časování reality (*timing*). Jinými slovy jde o kolektivně uznávané, velmi často institucionalizované a především pevně udavače rytmů, „rytmizátory“. Autoři tento koncept užívají v značně širokém významu, hovoří například o městu jako zdroji nemoci, které se prostorovým rozšířením nákazy a vznikem epidemie stává rytmizátorem zasaženého prostředí. Zároveň ale považují za velmi silný rytmizátor například rodinu, konkrétně její společně sdílené rytmy stravování, spánku a jiných rodinných rituálů (Parkes a Thrift 1975). Koncept byl převzat Torstenem Hägerstrandem, který ve svém příspěvku *Diorama, path and project* z roku 1982 předkládá konkrétní ukázkou aplikace tohoto konceptu na příkladu údolí v blízkosti městečka Bruk v lesnaté části jižního Švédska. V rámci Parkesova a Thriftova konceptu lokálních rytmizátorů (*pacemakers*) vykresluje jejich roli v jednotně ustavených časech začátků, trvání a konců významných, také často určitým způsobem institucionalizovaných svazků aktivit (*bundles*). Hägerstrand na příkladu Bruku popisuje jako hlavní rytmizátory (*pace-setters*) slévárnu, školu, železnici, kostel a dojení krav (Hägerstrand 1982). Tyto entity stanovují obyvateli dané lokality konkrétní časoprostorové značky (*markers*), kdy, kde a po jak dlouhou dobu má být; výrazným způsobem tak strukturují jeho den a skrze jejich obecně uznávanou platnost tak strukturují i den celé lokality. Shapcott a Steadman (1978) si ve svém příspěvku z roku 1978 na příkladě středně velkého města Reading v jižní Británii všimají částečně odlišných rytmizátorů. Vedle nejčastěji zmiňované fixace konvenční

pracovní doby (9.00–17.00) hovoří o školních hodinách, otevíracích hodinách úřadů, obchodů, restaurací, hospod, kin, sportovních zařízení, všímají si významu televizního programu, jízdních řádů veřejné dopravy či zákonně omezených zavíracích časů určitých služeb. Ve srovnání s Hägerstrandovou studií zde výrazně přibývá především spotřebních rytmizátorů. Každý nárůst počtu klíčových rytmizátorů však nutně snižuje jejich relativní význam. Vedle rozvolňování rytmů v městské spotřební společnosti v důsledku zvyšujícího se množství jednotlivých rytmizátorů lze identifikovat i vnitřní přeměnu těchto rytmizátorů. Zatímco v osmdesátých letech televizní program dokázal svést rodiče ke zprávám, děti k pohádce, nebo dokonce celou rodinu k večernímu filmu, a výrazně tak určoval časový chod domácnosti, rozšíření videorekordérů oddělilo dosažitelnost programu od konkrétních časů. Obdobným způsobem pokračovalo v odrytmizování televize například zavedení specializovaných programů (zpravodajských, sportovních atd.) nebo vznik internetových televizí. Eriksen (2001) tak s nástupem nespočetného množství programů satelitní digitální televize hovoří o výrazném snížení rytmizačního významu televize. Přesto však řada lidí nemá přístup k těmto technologiím, a hlavní vysílací časy tak stále existují. Vedle televize lze obdobným způsobem uvažovat o rozšiřování otevíracích dob obchodů, restaurací, heren, sportovních zařízení, kin, čerpacích stanic, kdy stále širší paleta služeb je nabízena nepřetržitě 24 hodin denně. Nárůst individuální dopravy na úkor hromadné, internetový obchod, rychlé občerstvení nebo klouzavá pracovní doba jsou jen dalšími z mnoha symptomů probíhajícího střetu mezi tradičními, společensky široce sdílenými rytmizátory a nastupující individualizací každodenního městského života.

RYTMY INDUSTRIÁLNÍHO A POSTINDUSTRIÁLNÍHO MĚSTA

Zejména v případě tradičních průmyslových měst (jakým bylo beze sporu i Brno využívané jako modelové území pro navazující empirické analýzy) není přechod z industriální do postindustriální etapy spojen pouze s výměnou relativního významu mezi jednotlivými

sektory místní ekonomiky, ale především s hlubokými institucionálními a kulturními dopady. Byrne (2002) tvrdí, že slovo „průmyslový“ nelze v kontextu průmyslového města uplatňovat pouze na sféru výroby. „Industrialismus“ je dle něj způsobem fungování a organizace průmyslových měst, hluboce zakořeněný a často přetrvávající v různé míře i v postindustriální etapě jejich vývoje. Průmyslová výroba ve městech nebyla pouze systémem ekonomické produkce, ale také systémem společenské reprodukce a generování kulturních forem. Společenská organizace průmyslového města byla významně svázána s distribucí kolektivních zdrojů, často napojených právě na průmyslovou výrobu. Industriální společnost postavená na kultuře práce se v transformačním období střetává s postindustriálním městem vytvářejícím si nové privilegované skupiny obyvatel a nová preferovaná témata, stejně jako nové kulturní formy.

Mají-li být rozdíly mezi industriálním a postindustriálním městem poměřovány optikou cyklického času, respektive rozdílností dominantních časoprostorových schémat, je nutné hledat organizační principy a důležité agenty organizace každodenního života pro každý z obou naznačených vývojových typů města. V případě industriálního města byla jednoznačným městotvorným faktorem průmyslová výroba. Někteří autoři (např. Illner 1992; Pavlínek a Smith 1998) hovoří o průmyslovém paternalismu vyplývajícím ze silného propojení výrobní a decizní sféry a z klíčového postavení velkých průmyslových závodů ve sféře distribuce zdrojů kolektivní spotřeby (bydlení, zdravotní péče, předškolní zařízení, doprava). V prostředí průmyslového města byly dominujícími organizačními prvky časoprostoru průmyslové podniky. V konkrétním případě Brna čtyři největší průmyslové závody (Agrozet Zetor, Zbrojovka, Královopolská strojírna a První brněnská strojírna) vázaly v polovině 60. let dvě třetiny zaměstnaných v průmyslu, ke konci 80. let stále ještě více než třetinu zaměstnaných ve městě (Koncept rozvoje města 1966; Kunc 1999). Každodenní rytmus všedního dne pro významný počet zaměstnaných v průmyslu byl tak rytmizován skrze tovární pracovní dobu, v drtivé většině případů s počátkem v 6.00 a koncem ve 14.30. Tento kotevní rytmus byl pak přenášen do dalších systémů spojujících místa bydliště, práce a spotřeby do časoprostorově provázaného celku. Jízdní řády městské hromadné dopravy, provozní doby mateřských

škol a jeslí či ordinační časy lékařských pracovišť jsou příklady mimopřemyslových funkcí, které byly do jisté míry synchronizovány se standardní pracovní dobou a sekundárně vytvářely specificky rytmizovaný časoprostor i pro subjekty bez přímé vazby na průmyslový závod. Časoprostor průmyslového města tak vykazoval silné mechanismy pro reprodukci sebe sama, resp. pro prostorovou difúzi rytmu do území města. Nebyly to ovšem jen každodenní rytmy, jež strukturovaly industriální časoprostorovou rutinu. Dělení týdne na pracovní a nepracovní část dané všeobecným pracovním klidem výroby a služeb o sobotách a nedělích (v ČR definitivní pětidenní pracovní týden od roku 1968) definovalo rozpoznatelný týdenní rytmus. Stejně tak jasně byl vyjádřen také roční rytmus kotvený termíny školního roku a celopodnikových dovolených. Podobně i pravidelné akce celoměstského významu, např. brněnský strojírenský veletrh, představovaly cyklicky se opakující fixní body městského kalendáře.

Časoprostor nastupujícího postindustriálního města je obtížné popsat jednoduchým výčtem dominantních rytmů. Pracovní doby sektorově, velikostně a prostorově diverzifikovaných podniků se skládají do mozaiky vzájemně se překrývajících aktivit, jež vyplňují bez zjevného řádu většinu dne. Hodnota času jako měřítka pracovního výkonu je umenšována ve prospěch jiných ukazatelů. Spotřební aktivity postupně erodují roli produkce jako hlavního městotvorného faktoru – v rovině časoprostorové lze tento proces zachytit zejména skrze smývání rozdílů mezi víkendem a všedním dnem; maloobchod se stává stále méně časově ohraničenou funkcí, a tedy i svorníkem mezi původně zřetelně oddělenými dny práce a pracovního klidu.

Rytmizace městských aktivit se měřítkově posouvá – jednoznačně celoměstské časoprostorové rytmy se rozpadají do velké množiny časoprostorových rutin jednotlivých skupin městského obyvatelstva zachytitelných v soustavě dimenzí profesního, věkového, sociálního či spotřebního statusu. Rozmělnění významu společně sdílených rytmizátorů, které je často spojováno právě s postindustriálním obdobím a které přímo rozšiřuje možnosti volby a pocit osobní svobody, vede zároveň i ke zvyšování komplexnosti situací, nutí jedince k častým rozhodnutím a klade vyšší nároky na jedinceovu odpovědnost za tato rozhodnutí. Cullen (1978) používá termínů chaos, náročné prostředí nebo nesnesitelný luxus, když popisuje možnosti člověka plně

využívat své svobodné volby v průběhu všedního dne v postindustriálním městě. Říká: „...rutinizace (rutinization) je zcela racionální odpověď na situace s vysokou mírou komplexity ... je to způsob, jak se vypořádat s komplikovanou cestou náročným prostředím s nadbytkem závazků...“ (Cullen 1978: 33). Zvyšování významu individualizovaných opakujících se činností, rutin, je tak spatřováno jako téměř příčinná reakce na snižování významu vnějších rytmizátorů.

Pokud se tedy znovu vrátíme k rytmicitě industriálního města s nevelkým počtem klíčových, společensky sdílených rytmizátorů s výrazným podílem na strukturaci města, můžeme snáze hovořit o jediném společném času, rytmu, rutině, která se skrze každodenní opakování stává pevnou součástí města, jež tak spoluvytváří. V případě města postindustriálního dochází k výrazné individualizaci časových rozvrhů jedinců (time budget), které ovšem mají sklon podléhat velmi důslednému opakování, rutinizaci. Není tak v tomto případě možné dále uvažovat pouze jediný čas a jediný rytmus místa, ale jejich vyšší počet a vnitřní diversitu (chronotop). Zrutinizované činnosti jedinců ve svých odlišných podobách tak komponují město skrze cirkulaci, kombinaci a rekombinaci v principu stejným způsobem jako v případě společných rytmů vyvolaných společně sdílenými rytmizátory. V návaznosti na dílčí myšlenky výše zmíněných autorů a ve shodě s Lefebvrem tak lze označit postindustriální místo/město za polyrytmické a jeho jednotlivé rytmy nazírat jako jeho dialektické části (Lefebvre, Kofman a Lebas 1995).

ANALÝZA ZMĚN CELKOVÉ NABÍDKY AUTOBUSOVÉ DOPRAVY V BRNĚ MEZI LETY 1989 A 2009

Změny spojované s obdobím postindustriální městské ekonomiky bývají nejčastěji nazírány ekonomickým prizmatem. Popisy sektorových změn, charakteristiky terciarizace a deindustrializace však málokdy zachytí vymizení industrialismu z rutinních aktivit každodenního městského života. Všimáme-li si ovšem změn rytmů, jsou dopady postindustrialismu do denního fungování města více patrné. Z tohoto důvodu bylo v tomto příspěvku přistoupeno k empirickému

zachycení nástupu postindustriální vývojové fáze města skrze analýzu změn v nabídce městské autobusové dopravy mezi roky 1989 a 2009. Je zřejmé, že jednotlivá místa města jsou vzájemně integrována skrze velmi velké množství vztahových systémů. Hromadná doprava je pouze jedním z těchto systémů, v kontextu předkládaného výzkumu ovšem fyzicky velmi dobře reprezentující významné časoprostorové rutiny, respektive jejich změny na pozadí dekády městského vývoje.

Základním předpokladem příspěvku je tedy existence vztahu mezi poptávkou obyvatel města po veřejné dopravě v určitých časech a místech a způsobem dopravy této poptávce. Skrze tento předpokládaný vztah je možné usuzovat z analýzy rytmicity městské hromadné dopravy a především z její změny mezi sledovanými roky stav a změnu individuálních rytmů. Městskou autobusovou dopravu přitom považujeme za flexibilnější část městské hromadné dopravy, která díky slabší fixaci k dopravní infrastruktuře (např. ve srovnání s tramvajovou a trolejbusovou dopravou) vykazuje větší schopnost adaptace jak na probíhající proměny prostorových vztahů ve městě, tak i na měnící se časové rytmy života obyvatel Brna.

Celková nabídka městské autobusové dopravy se v Brně od konce 80. let do současnosti příliš nezměnila – v provozu zůstává v pracovní dny i v sobotu víceméně stejný počet linek i spojů (bližší údaje viz tabulka 1). Poměrně podstatná změna se však odehrála z hlediska rozložení těchto spojů v průběhu dne – na základě údajů znázorněných v grafu na obrázku 1 lze vyslovit hypotézu o proměně časových rytmů v Brně, a to zřetelněji v pracovní dny, méně výrazně o víkendech.

Rozložení spojů v pracovní dny vykazuje v roce 2009 ve srovnání s koncem 80. let dvě základní odlišnosti. Zřetelná je zejména větší rovnoměrnost nabídky autobusové dopravy v průběhu dne, tzn. menší rozdíl mezi počtem spojů jezdících v ranní a odpolední špičce ve srovnání s dopoledním dopravním sedlem (špičkové hodnoty v roce 1989 překračovaly počet 200 spojů za hodinu, v sedle pak intenzita dopravy klesala až k 75 spojům za hodinu; analogické údaje pro rok 2010 činí přibližně 175 spojů ve špičce versus 100 spojů v sedle). Druhá základní odlišnost pak spočívá v posunu ranní i odpolední špičky do pozdějších hodin – v roce 1989 kulminovala ranní dopravní špička mezi 5. a 6. hodinou (zabezpečení nástupu pracujících do

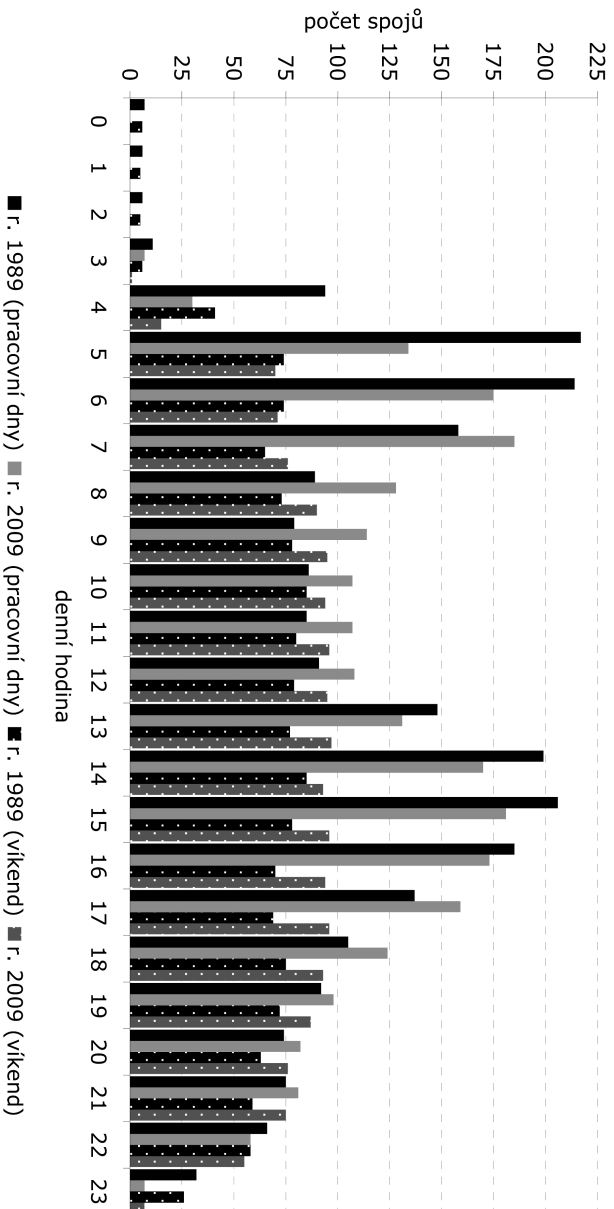
		Rok 1989	Rok 2009	Změna (r. 1989 až 2009)	
				abs.	v % (r. 89 =100 %)
Pracovní dny	počet provozovaných linek (abs.)	42	38	-4	90,5
	počet provozovaných spojů (abs.)	2 462	2 359	-103	95,8
Víkendy	počet provozovaných linek (abs.)	30	29	-1	96,7
	počet provozovaných spojů (abs.)	1 403	1572	169	112,0

Tab. 1 Celková nabídka městské autobusové dopravy v Brně v letech 1989 a 2009.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

průmyslových podniků na 6.00, a to ze všech částí Brna), v roce 2009 je zřetelná kulminace až o dvě hodiny později, tj. mezi sedmou a osmou hodinou ráno (důsledek přesunu velké části pracovní síly do sektoru služeb s pozdějším začátkem pracovní doby). Podobný posun, byť výrazně mírnější, je charakteristický i pro odpolední špičku pracovního dne. Zjevná je i vyšší nabídka spojů ve večerních hodinách pracovních dnů v roce 2009 (tj. od 18.00 do 22.00), což patrně rovněž souvisí s prodloužením aktivní části dne i do pozdějšího večera.

Rozložení nabídky autobusových spojů o víkendech se v průběhu dne od konce 80. let příliš nezměnilo, neboť volné dny v průmyslovém městě zůstávaly bez jasně rytmizace dané počátkem a koncem pracovní doby ve velkých závodech. Přestože však v obou sledovaných časových horizontech můžeme hovořit o homogenní časové struktuře spojů v průběhu dne, lze v jejich nabídce nalézt drobné odlišnosti – největší z nich spočívá ve zřetelně vyšším počtu spojů v odpoledních hodinách v roce 2009.

Obř. 1 Změna rozložení autobusových spojů během dne (prac. dny a víkendy), 1989 a 2009.

Zdroji: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009

Na základě komparace rozložení městských autobusových spojů v průběhu dne v letech 1989 a 2009 lze vyslovit dílčí závěr o celkovém zahlazení dříve jasně vyjádřených rozdílů mezi špičkovými a sedlovými obdobími.

ZMĚNY ZASTOUPENÍ TYPŮ AUTOBUSOVÝCH LINEK V BRNĚ (PRACOVNÍ DNY, ROKY 1989 A 2009)

Kromě změn celkového počtu autobusových linek a spojů a změn jejich distribuce v rámci dílčích částí dne je pro potřeby studia změn časoprostorových rytmů ve městě Brně zapotřebí provést i analýzu změn zastoupení jednotlivých typů linek. Termínem typ linky pro potřeby tohoto příspěvku rozumíme způsob rozložení spojů na lince v průběhu dne, přičemž rozlišujeme následující typy: klasický, průmyslový č. I, průmyslový č. II, homogenní a zbytkový. Základní charakteristiku jednotlivých typů a zároveň základní informaci o jejich četnosti v letech 1989 a 2009 poskytují údaje v tabulce 2 a v obrázku 3. Typy autobusových linek byly v Brně pro potřeby tohoto příspěvku vymezovány pouze v pracovní dny, protože právě v těchto dnech byla v předchozích analýzách potvrzena intenzivní časoprostorová rytmizace (srovnej znovu obr. 1).

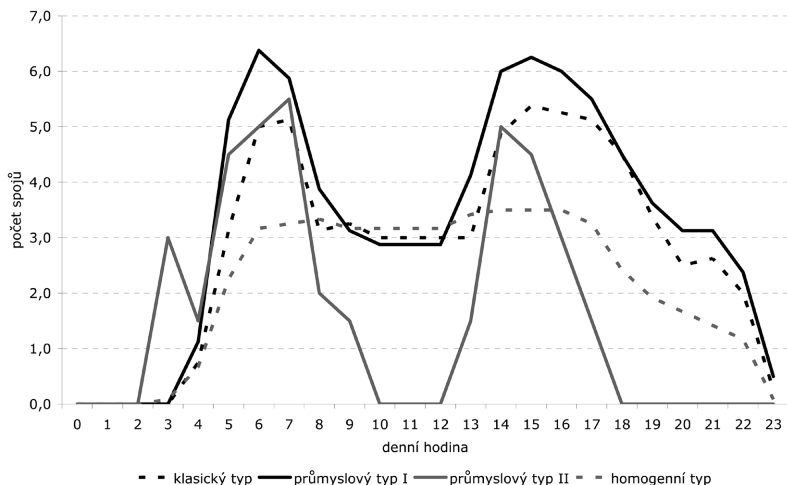
Přínos detailní analýzy změn zastoupení jednotlivých typů autobusových linek mezi roky 1989 a 2009 podle našeho názoru spočívá především v tom, že tato analýza umožňuje diferencovanější pohled na intenzitu změn časoprostorových rytmů v Brně.

Zásadní změnu, která se v Brně za posledních 20 roků udála, představuje poměrně razantní pokles zastoupení průmyslových typů autobusových linek, tj. linek charakteristických silným vyjádřením dopravních špiček v obdobích začátku a konce pracovní doby ve velkých brněnských továrnách. Zatímco v roce 1989 bylo na linkách zařazených do průmyslových typů č. I a II provozováno v pracovní den celkem 1 439 spojů, což odpovídá téměř třem pětinaм celkového počtu spojů, v roce 2009 do těchto typů linek spadalo již jen 711 spojů, tedy necelá třetina z jejich celkového počtu. Velikost posunu ve prospěch typů bez výrazné vazby na ranní a odpolední dopravní

Typ	Charakteristika typu	Celkový počet			
		Linky		Spojů	
		1989	2009	1989	2009
Klasický typ	typ s mírně vyjádřenou ranní a odpolední dopravní špičkou, rozdíl v počtu spojů mezi dopravní špičkou a sedlem nepřekračují 100 %	11	8	780	546
Průmyslový typ č. I	typ s výrazně vyjádřenou ranní a odpolední dopravní špičkou, rozdíl v počtu spojů mezi dopravní špičkou a sedlem překračují 100 %	15	8	1 251	634
Průmyslový typ č. II	typ s extrémně silně vyjádřenou ranní a odpolední dopravní špičkou, spoje v dopravním sedle nejezdí (linky fungují jako posila v době zvýšené poptávky po přepravě)	6	2	188	77
Homogenní typ	typ bez zřetelné ranní a odpolední dopravní špičky, rozdíl v počtu spojů mezi dopravní špičkou a sedlem nejsou, anebo jsou zanedbatelné	8	12	231	615
Zbytkový typ	linky s odlišným rozložением spojů během dne	2	8	12	487
Celkem		42	38	2 462	2 359

Tab. 2 Základní charakteristika typů autobusových linek v Brně v roce 1989 a 2009.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

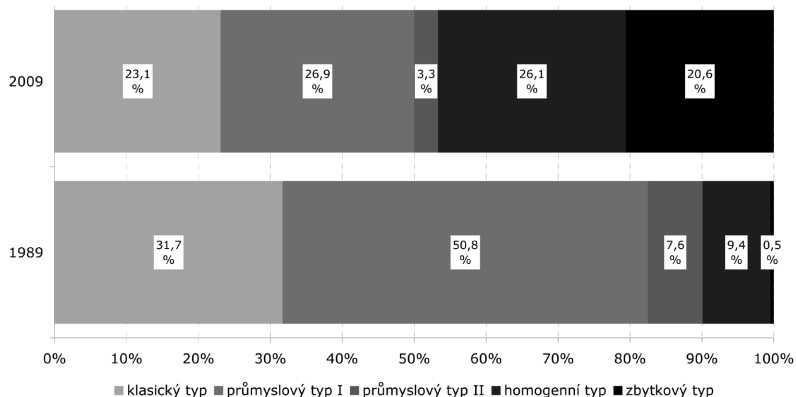
Obr. 2 Denní průběh nabídky spojů za jednotlivé typy autobusových linek v roce 2009 (průměr počtu spojů za typ).

Pozn.: Graf nezahrnuje zbytkový typ z důvodu odlišné metodiky konstrukce tohoto typu, v jehož případě postrádá sledovaný ukazatel (průměrný počet spojů v hodině) smysl.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

špičku podtrhuje i pokles zastoupení klasického typu linek, a to konkrétně ze zhruba jedné třetiny spojů v roce 1989 na necelou jednu čtvrtinu jejich celkového počtu v roce 2009.

Poklesy zastoupení linek s více či méně výrazným vyjádřením ranní a odpolední dopravní špičky byly v Brně kompenzovány nárůstem podílu typu homogenního (typ s rovnoměrnou nabídkou spojů v průběhu dne) a typu zbytkového (typ s nabídkou spojů vykazující jiný časový rytmus, který nicméně nebyl vlastní industriálně definovanému městu – např. linky s dominujícím počtem spojů v jedné části dne). Do těchto typů linek patřilo v roce 1989 pouze 243 spojů (tj. přibližně jedna desetina jejich celkového počtu), v roce 2009 pak

Obr. 3 Zastoupení typů autobusových linek v Brně v letech 1989 a 2009 (hodnoceno dle počtu spojů na linkách).

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

již 1 102 spojů (tj. téměř jedna polovina spojů provozovaných v Brně v pracovních dnech).

Z geografického úhlu pohledu lze rovněž zdůraznit zajímavou proměnu, která se mezi roky 1989 a 2009 odehrála z hlediska funkce a lokalizace linek spadajících do průmyslového typu č. II, tj. linek s nejsilnější vazbou na začátek a konec pracovní doby ve velkých průmyslových podnicích – spoje na tomto typu linek jezdily a jezdí výlučně pouze v ranní a odpolední dopravní špičce.

Tento typ linek v Brně v roce 1989 primárně sloužil ke dvěma účelům:

- k rychlému a přímému rannímu návozu pracovníků ze sídlišť/ významných rezidenčních lokalit přímo do práce, a naopak k jejich rychlému odpolednímu odvozu zpět domů (ilustrativním příkladem může být expresní linka č. 80 spojující sídliště Bohunice a Starý Lískovec se Zbrojovkou – její jízdní řád viz obrázek 4, na níž

Linka		80		
Odjezdy		KYJEVSKA	ZBROJOVKA	
PRACOVNÍ DNY	0			
	1			- Kyjevská 26
	2			1 Kurská 25
	3			2 U hřiště 24
	4			3 Točná 23
	5	03 13 23 57MS		5 Starý Lískovec, škola 21
	6	07MS	30 40	7 Humenná 19
	7			8 Běloruská 18
	8			9 Uzbecká 17
	9			- Ustřední hřiště 12
	10			26 Zbrojovka -
	11			
	12			
	13			
	14	36MS	08 40 MS46	
	15		MS12 MS44	
	16			
	17			
	18			
	19			
	20			
	21			
	22			
23				
Σ	0 MS – jede k Mateřské škole Kopernikova	MS – jede od Mateřské školy Kopernikova		

Obř. 4 Jízdní řád autobusové linky č. 80 platný v roce 1989.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990.

byly provozovány i spoje umožňující pracujícím ženám ranní umístění dětí do mateřské školky i jejich odpolední vyzvednutí);

- k posílení tras spojujících sídliště/významné rezidenční lokality s důležitými brněnskými přestupními uzly v ranní a odpolední dopravní špičce, tj. v obdobích, kdy lze očekávat zvýšenou poptávku po dopravě ve spojitosti s četnými cestami do práce a zpět domů (příkladem tohoto typu mohou být linky č. 58 a 65 zvyšující nabídku spojů na trasách Kohoutovice – Mendlovo náměstí – Česká).

Od konce 80. let do roku 2009 došlo k signifikantní redukci průmyslového typu autobusových linek č. II, neboť v roce 2009 do něho v pracovní dny patří už jen dvě linky se 77 spoji. Také z prostorového hlediska se jejich význam minimalizoval, neboť došlo k jejich vytlačení do okrajových částí města.

Výše popsané změny zastoupení typů autobusových linek mezi roky 1989 a 2009 lze interpretovat jako pokles významu průmyslového charakteru Brna, neboť rostoucí zastoupení spojů klasického a zbytkového typu linek v roce 2009 patrně reflektuje širší spektrum

Název zastávky v r. 1989	Současný název zastávky	Oblast
KSB	Královopolská strojírna	Královo Pole
Zetor	Zetor silnice, Zetor smyčka	Líšeň
Textilní kombinát	Textilní kombinát	Černovice
Drůbežářské závody	Modřice Drůbežářské závody	Modřice
Čistírna odpadních vod	Modřice čistička	Modřice
Depo ČSD	Depo ČD	Maloměřice
Železniční stavitelství	Železniční stavitelství	Maloměřice
Tranzitní plynovod	Tranzitní plynovod	Bosonohy
Kovopodnik	Kovopodnik	Veselka
Sigma Slatina	Slatina závod	Slatina
Dřevařské závody, Panelárna, Teplotechna	Roviny, Tovární	Tuřany

Tab. 3 „Průmyslové zastávky“ se zachovaným anebo jen částečně změněným názvem.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

časoprostorových rutin obyvatel současného města strukturovaného celou řadou rytmizátorů z oblastí služeb a spotřeby. Přitom zároveň platí, že služby nepůsobí na fungování města tak silným koncentračním vlivem (v prostorovém i časovém smyslu) jako průmysl, a to minimálně z několika důvodů. Zdůraznit lze v této spojitosti zejména jejich větší disperzi v prostoru města, menší závislost na extenzivním využití velkého množství pracovní síly a zejména pestřejší časové ohraničení pracovní doby. To vše vede k vyrovnanější poptávce po mobilitě ve městě v průběhu celého dne a ve světle předkládané analýzy se tato skutečnost projevuje právě vzestupem významu homogenního a zbytkového typu autobusových linek.

Název zastávky v r. 1989	Současný název zastávky	Oblast
Destila, Nábytek	Ráječek	Brno-jih
Tuřany JZD	Vítězná	Tuřany
Chepos výzkum	U Tunýlku	Královo Pole
Slévárna Zetor	Zaoralova	Líšeň
MEZ	Uzavřená	Zábřdovice
Dopravní stavby	Staré Černovice	Černovice
Geotest	Vinohradská	Černovice
Fruta	Žižkova	Modřice
Dolní Heršpice STS	Havránkova	Dolní Heršpice
Barum	Záhumenice	Brno-jih
Šmeralovy závody	Masná	Zábřdovice

Tab. 4 „Průmyslové zastávky“, jejichž současný název pozbývá industriální charakter.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

POKLES VÝZNAMU PRŮMYSLOVÝCH PODNIKŮ JAKOŽTO KOTEVNÍCH BODŮ ČASOPROSTOROVÉ ORGANIZACE ŽIVOTA V SOUČASNÉM BRNĚ

Pokles významu průmyslových podniků jakožto kotevních bodů časoprostorové organizace/rytmizace života v postindustriálním Brně lze doplňkově doložit i analýzou změn názvů autobusových zastávek. Relevanci analýzy tohoto druhu samozřejmě nelze přeceňovat, nicméně jde o výmluvné ilustrativní dokreslení výše představených výsledků.

Z celkového počtu 29 zastávek, jejichž název se v roce 1989 odvíjel od blízkého průmyslového podniku či areálu, zůstala naznačená vazba do současnosti zřejmá pouze u 12 z nich (konkrétní údaje v tabulkách 3, 4 a 5); 13 zbývajících zastávek dnes nese jiný název,

Název zastávky v r. 1989	Současný název zastávky	Oblast
Technoplyn	x	Černovice
Mrazírny	x	Černovice
Maloměřice cemetárna	x	Maloměřice
Zbrojovka	x	Zábrdovice

Tab. 5 „Průmyslové zastávky“, které již v současnosti neexistují.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

který jejich lokalizaci v Brně vystihuje jiným způsobem (nejčastěji názvem ulice, ale setkat se lze i se jménem čtvrti či jiným místním názvem), a 4 další zastávky dnes již vůbec neexistují. Do roku 1989 zůstaly zachovány „průmyslové“ názvy zejména u těch zastávek, které se buď nacházejí u dříve nejvýznamnějších a největších brněnských podniků, které přes často složitou transformaci během 90. let přežily i do současnosti (např. Královopolská strojírna a Zetor), anebo leží u menších, avšak dodnes fungujících provozů (např. Modřice Drůbežářské závody, Modřice čistička, Depo ČD aj.).

Vznik nového typu kotevnic bodů v prostoru města Brna lze rovněž analogicky doložit názvy nových zastávek, které byly do sítě městské autobusové dopravy inkorporovány až po roce 1990 (blíže viz údaje v tabulce 6). Tyto nové body jsou často lokalizovány buď v prostoru postupně otevíraných nákupních center, jejichž názvy často přebírají (zmínit lze např. zastávky AVION Shopping Park, IKEA, Electroworld, Modřice Olympia, Modřice Olympia jih aj.), anebo se – celkově však méně často – nacházejí v místě nově zřizovaných průmyslových zón či technologických parků. V případě tohoto typu zastávek však není „průmyslovost“ názvu většinou na první pohled zřejmá (zastávky jako např. Šlapanice Evropská, Černovická terasa I, Černovická terasa II či Technická a Podnikatelská).

Výše uvedené typy lokalit zapojené novými zastávkami do systému městské autobusové dopravy zároveň představují symbolické příklady nových rytmizátorů, které do časoprostorové organizace života

Název zastávky v r. 1989	Současný název zastávky	Oblast
x	AVION Shopping Park	Brno-jih
x	IKEA	Brno-jih
x	Electroworld	Brno-jih
x	Modřice Olympia	Modřice
x	Modřice Olympia jih	Modřice
x	OC Futurum	Brno-jih
x	Pražákova-obchodní centrum	Horní Heršpice
x	NC Královo Pole	Královo Pole
x	Globus	Ivanovice
x	Letiště Tuřany	Tuřany
x	Šlapanice Evropská	Šlapanice
x	Černovická terasa I	Slatina
x	Černovická terasa II	Slatina
x	Technická	Královo Pole
x	Podnikatelská	Královo Pole

Tab. 6 Příklady nových zastávek, které v roce 1989 neexistovaly.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

v Brně vnáší nové impulsy. Nákupní centra jakožto místa s velkou nabídkou terciérních aktivit a s dlouhou a nepřerušovanou provozní dobou jednoznačně přispívají k časově homogennější poptávce po prostorové mobilitě protažené často i do pozdějších večerních hodin (multikina, zábava apod.). Uvedenou tezi lze věcně doložit např. i faktem, že autobusové linky č. 49 a OLYMPIA obsluhující mimo jiné i zastávky Modřice Olympia a Modřice Olympia jih patří do homogenního typu autobusových linek, a linka AVION obsluhující i zastávky AVION Shopping Park, IKEA a Electroworld pak do zbytkového typu. Podobným způsobem mohou působit i aktivity

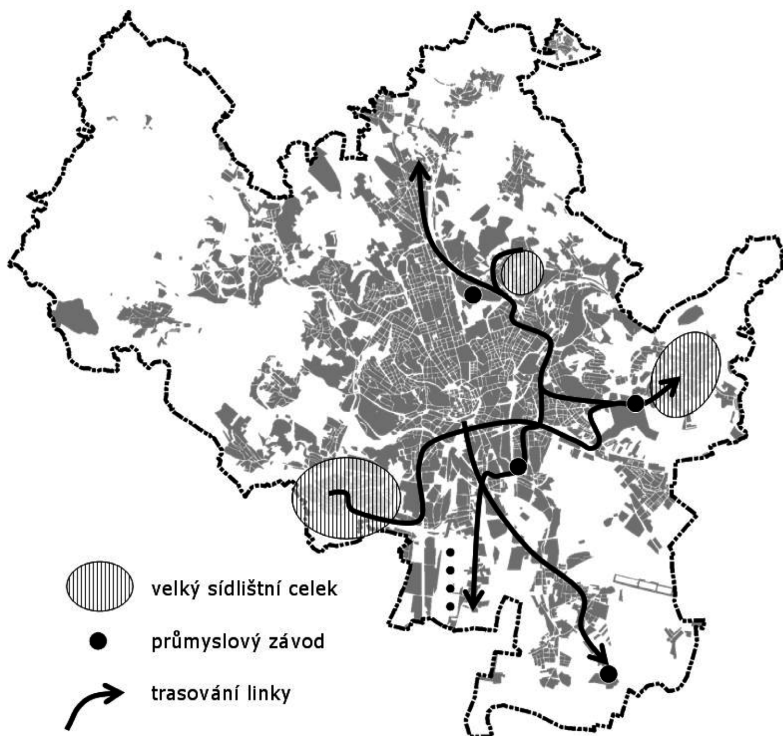
lokalizované např. v technologických parcích, protože ani zde nelze u všech pracovníků předpokládat jednotnou strukturu začátků a konců pracovní doby.

ZÁVĚR

Zpracované empirické analýzy jsou ilustrací vybraného segmentu postindustriálního městské transformace. Faktem je, že transformační proces není dosud dokončen. Mizející industrialismus (v širším, nejenom ekonomickém pojetí) je postupně překrýván novými časoprostorovými vzorci, z nichž některé jsou již nyní připisovány postindustriálnímu módu fungování města. Jak z předložených analýz částečně vyplývá, současná realita je přechodným stavem – chronotop „průmyslové město“, který působil jako univerzálně platný koncept rytmicizace aktivit v socialistickém Brně, již není dominantním. Nebyl však nahrazen podobně univerzálně platnou a dominující konfigurací míst v čase a prostoru.

Zatímco socialistické město je pod tímto úhlem pohledu možné spatřovat skrze dominantní společně sdílený rytmus jako jediné místo, je ztráta této rytmické integrity v případě postindustriálního města nutně svázána s jeho rozpadem do řady míst či souborů míst utvářených a zároveň vzájemně provázaných rytmy specifickými. Postindustriální město je tedy příhodnější konceptualizovat jako soubor časoprostorových systémů, kde specifická rytmicita nedominuje v měřítku města, ale na úrovni dílčích systémů propojujících určité skupiny obyvatel a uživatelů města s určitými místy. Výsledný chronotop „postindustriální město“ je tak rytmicky diverzifikovanější, nežli tomu bylo u spíše monorytmického industriálního města. V jiném smyslu lze konceptualizovat průmyslové Brno jako chronotop dominovaný kolektivními rytmy, zatímco v případě postindustriální fáze městského vývoje jde o chronotop výrazně individualizovaný.

Jednotlivé komponenty složitého časoprostorového systému postindustriálního města vedle sebe koexistují a navzájem se překrývají. Pokud parafrázujeme koncepci Doreen Massey (1994), která při

Obr. 5 Trasování reliktních linek průmyslového typu v roce 2009.

Zdroj: Jízdní řád městské autobusové dopravy v Brně platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990 a Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009.

popisu vývoje lokální ekonomiky každou fází investic přirovnává ke geologické vrstvě nasouvané na historicky starší ekonomicko-prostorovou konfiguraci, pak i nástup postindustriální časoprostorové konfigurace města překrývá (nikoli zcela nahrazuje) rutiny a rytmy industrialismu (názorně dokumentuje obr. 5). V současném městě jsme tak velice často svědky funkčních či kulturních střetů vyplývajících z existence více časoprostorů města. Následující žádost byla uveřejněna v měsíčníku Dopravního podniku města Brna Šalina:

„Prosím o vyřešení spoje č. 12 tramvaje od zastávky Zvonařka. Nejsme spokojeni s jízdním řádem, který navrhuje asi ten, kdo nejezdí. Normální lidé chodí do práce na šestou hodinu a není možné se dostat po městě Brně bez problémů, v mém případě do Králova Pole na Purkyňovu“ (Šalina 2009, č. 10, s. 5).

Reprezentuje patrně osobu s časoprostorovými rytmy odlišnými od denní rutiny autora následujícího textu uveřejněného tamtéž:

„Mohli byste mi, prosím, sdělit důvod, proč se v prázdninovém režimu zrušil např. autobus č. 75, 7:16 z Bílovic nad Svitavou, který byl prodloužen až do Slatiny, nádraží? Nepletu-li se, tak poslední autobus z Bílovic, který je takto prodloužen, jede nyní v 6:16, tj. o hodinu dříve. Na Černovických terasách je zaměstnáno čím dál více administrativních pracovníků, jejichž pracovní doba skutečně začíná v tradičních šest či sedm hodin, ale spíše v osm a není výjimkou i později“ (Šalina 2009, č. 7, s. 6).

Koexistenci často velice rozdílných časoprostorových koordinát rutinních městských aktivit je možno velice zjednodušeně vyjádřit jako prolínání reliktních časoprostorů průmyslového města s novými časoprostory města postindustriálního. Klíčovým důvodem změn časoprostorových rytmů je, jak empirický výzkum částečně prokázal, prostorový a zejména funkční rozptyl rytmezátorů (pace-makerů). Zvyšující se podíl sektoru služeb na celkové zaměstnanosti, posílení spotřební funkce jako městotvorného faktoru na úkor funkce produkční, stejně jako zásadní proměny v chápání a prožívání městského způsobu života jsou kontextuálními faktory ovlivňujícími denní, týdenní či roční rutinizované časoprostorové strategie městského obyvatelstva. Jednotlivé typy rytmezátorů mají pro různé skupiny městského obyvatelstva různý význam. Ve srovnání se socialistickým městem se rapidně snížil počet kolektivně sdílených rytmezátorů, ať už lokálního charakteru (zaměstnání, spotřeba), či zvnějšku působících (např. televize). Zvýšení počtu individuálně definovaných pace-makerů roztržilo jednotný rytmus města do podoby mozaiky rytmů viditelných skrze rutinní městské aktivity teprve v měřítku individua či úzce definované skupiny. Od tohoto faktu se jistě odvíjí řada sekundárních témat souvisejících nějakým způsobem s časoprostorovou

dimenzí městského života (územní a dopravní plánování, přístup k veřejným službám a infrastruktuře apod.). Jejich obsah platný v kulisách industriálního města je dramaticky pozměněn v podmínkách města postindustriálního.

LITERATURA:

- Amin, Ash; Thrift, Nigel. 2002. *Cities. Reimagining the urban*. Cambridge: Wiley-Blackwell.
- Byrne, David. 2002. „Industrial culture in a post-industrial world: The case of the North East of England.“ *City* 6 (3): 279–289.
- Crang, Mike. 2005. „Time:Space.“ In Cloke, Paul; Johnston, Ron (eds.). 2005. *Spaces of geographical thought: Deconstructing human geography's binaries*. London: Sage, s. 199–220.
- Crang, Mike. 2001. „Rhythms of the city: Temporalised space and motion.“ In May, Jon; Thrift, Nigel (eds.). 2001. *TimeSpace: geographies of temporality*. London: Routledge, s. 187–207.
- Cullen, Ian. 1978. „The treatment of time in the explanation of spatial behaviour.“ In Carlstein, Tommy; Parkes, Don; Thrift, Nigel (eds.). 1978. *Timing space and spacing time: Human activity and time geography*. London: Edward Arnold, s. 27–38.
- Eriksen, T. Hylland; Zounková, Daniela; Juříčková, Miluše. 2005. *Tyranie okamžiku: rychlý a pomalý čas v informačním věku*. Brno: Doplněk.
- Hägerstrand, Torsten. 1982. „Diorama, path and project.“ *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 73 (6): 323–339.
- Hägerstrand, Torsten. 1970. „What about people in regional science?“ *Papers of the Regional Science Association* 24: s. 7–21.
- Illner, Michal. 1992. „Municipalities and industrial paternalism in a ‚real socialist‘ society.“ In Dostal, Petr. et al. (eds.). 1992. *Changing Territorial Administration in Czechoslovakia: international viewpoints*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, s. 39–47.
- Koncepce rozvoje města – I. Tvorba životního prostředí*. 1966. Brno: Útvar hlavního architekta města Brna.
- Kunc, Josef. 1999. „Změny v průmyslu města Brna a jejich vliv na situaci na trhu práce.“ *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis XXXII, Přírodní vědy, Folia Geographica*, 32 (3), s. 175–184.

- Lefebvre, Henri; Kofman, Eleonore; Lebas, Elizabeth. 1996. *Writings on cities*. Malden: Blackwell Publishing.
- Massey, Doreen. 1994. „New directions in Space.“ In Gregory, Derek; Urry, John (eds.). 1994. *Social Relations and Spatial Structures*. London: Macmillan, s. 9–19.
- Parkes, Don; Thrift, Nigel. 1975. „Timing space and spacing time.“ *Environment and Planning A* 7 (6): 651–670.
- Pavlínek, Petr; Smith, Adrian. 1998. „Internationalization and embeddedness in East-Central European transition: The contrasting geographies of inward investment in the Czech and Slovak Republics.“ *Regional Studies* 32, (7): 619–638.
- Pred, Allan. 1981. „Social Reproduction and the Time-Geography of Everyday Life.“ *Geografiska Annaler B: Human Geography* 63 (1): 5–22.
- Shapcott, Mary; Steadman, Phillip. 1978. „Rhythms of urban activity.“ In Carlstein, Tommy; Parkes, Don; Thrift, Nigel (eds.). 1978. *Timing space and spacing time: Human activity and time geography*. London: Edward Arnold, s. 49–74.
- Sokol, Jan. 2004. *Čas a rytmus*. Praha: Oikoymenh.
- Thrift, Nigel. 1977. *An introduction to time-geography*. Norwich: Geo Abstracts, University of East Anglia.
- Wirth, Louis. 1938. „Urbanism as a way of life.“ *The American Journal of Sociology* 44 (1): 1–24.

DALŠÍ ZDROJE:

- Jízdní řád městské hromadné dopravy v Brně 1989/1990 – autobusy (platný od 1. 9. 1989 do 30. 6. 1990). Brněnská MHD [online]. Last revision 7. 6. 2010 [cit. 30. 9. 2009]. Dostupné z: <<http://www.bmhd.cz/archiv/jr/jr1989abus.pdf>>.
- Jízdní řády autobusových linek městské hromadné dopravy v Brně platné k 30. 9. 2009. Dopravní podnik města Brna [online]. Last revision 7. 6. 2010 [cit. 30. 9. 2009]. Dostupné z: <http://www.dpmb.cz/jr_linky.asp>.
- „Plus-minus.“ 2009. *Šalina* 3 (10): 5. [cit. 3. 11. 2009]. Dostupné z: <http://www.e-salina.cz/f/salina/p/10_2009.pdf>.
- „Plus-minus.“ 2009. *Šalina* 3 (7): 6. [cit. 3. 11. 2009]. Dostupné z: <<http://www.e-salina.cz/f/salina/p/07%20-%202009.pdf>>.

MĚSTSKÁ DOPRAVA A „OSTRAVA“. PROSTOROVÉ A SPRÁVNĚ-EKONOMICKÉ INTERAKCE V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ 1918–1938.

Michaela Závodná

*Centrum pro hospodářské a sociální dějiny, Filosofická fakulta
Ostravské univerzity v Ostravě*

Abstrakt¹

Cílem příspěvku je zachytit a prezentovat městskou správu a její zapojení do městské hromadné dopravy ve 20. a 30. letech 20. století na Ostravsku. Se vznikem nového státního útvaru dochází i v Ostravě k politickým změnám, které se odráží v městské hromadné dopravě a jejím prostorovém pojetí. Předmětem badatelského zájmu je vliv městských zastupitelů na městskou hromadnou dopravu ve spojení s ambicemi při vytváření tzv. Velké Ostravy, resp. důvody a výsledky zapojení městských zastupitelů do jednotlivých dopravních podniků operujících v této oblasti a jejich porovnání s přístupem předválečným. Nedílnou součástí studie je i interakce městské dopravy a města jako celku ve vztahu k jeho prostorovému růstu a správním změnám. Prezentace těchto empiricky získaných poznatků by mohla přispět k zachycení vztahu města, dopravy a správy v meziválečném období, k zachycení proměny koncepce městské dopravy ve vztahu město x předměstí a kolejová doprava x jiné typy dopravy.

1 Text vychází z diplomové práce autorky: Závodná, Michaela. 2008. *Role městské dopravy při budování moderního industriálního velkoměsta (na příkladu Ostravy)*. Diplomová práce. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Fakulta filosofická, Katedra historie. Vedoucí diplomové práce: PhDr. Petr Popelka, Ph.D.

MĚSTSKÁ DOPRAVA JAKO HISTORICKÝ A SPOLEČENSKÝ FENOMÉN²

Městská doprava jako historický a společenský fenomén je záležitostí druhé poloviny 19. století. Její vznik a vývoj úzce souvisel s proměnou celé společnosti, především s procesy industrializace a urbanizace, jejichž důsledkem byla kvalitativní i kvantitativní proměna sídelní sítě.³ Objevil se nový způsob života, bydlení, stravování i dopravy. Města se již nelišila pouze svou geografickou polohou či dědictvím minulosti, ale na významu nabývala i jejich velikost, ekonomická úroveň či míra politického vlivu. Města se postupně stávala pulzujícím organismem, jehož hlavní tepny tvořila a stále tvoří městská doprava.⁴ Ta také reflektuje společenské a ekonomické změny, které ve

2 Následující přehled literatury je pouze orientační a mapuje jen dílčí problémy tohoto fenoménu. Studie či monografie zachycující dané téma komplexně prozatím není k dispozici, a to ani pro meziválečné období.

3 Viz Hohenberg, Paul M.; Lees, Lynn Hollen. 1995b. *The Making of Urban Europe 1000–1994*. Harvard: Harvard University Press. 436 s.; Vries, Jan de. 1990. „Problems in the Measurement, Description and Analysis of historical Urbanization.“ In Woude, Ad van der- Vries, Jan de; Hayami, Akira. 1990. „Urbanization in History. A Process of Dynamic Interaction. International Studies in Demography.“ Oxford: Oxford University Press, s. 43–61; Láník, Jaroslav. 1990. „Urbanization and Industrialization in Bohemia before 1914.“ In Hospodářské dějiny 18. Praha 1990, s. 317–333; Horská-Vrbová, Pavla. 1978. „On the Problem of Urbanization in the Czech Land at the Turn of the 19th and 20th Century.“ In Hospodářské dějiny 2. Praha 1978, s. 259–294. Pešek, Jiří. 1999. *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a evropské metropole 1850–1920*. Praha: Scriptorium, 319 s.

4 Česká bibliografie bohužel nedisponuje prací, která by spojovala problematiku dopravy, urbanizace, industrializace a rozvoje sídelní sítě jako např. Matzerath, Horst. 1996. „Verkehr und Stadtentwicklung. Stand und Möglichkeiten historischer Forschung.“ In Matzerath, Horst (Hg.). 1996. *Stadt und Verkehr im Industriezeitalter. Städteforschung Reihe A, Darst. Bd. 41, Köln–Weimar–Wien: Böhlau, s. VII–XX; Leibbrand, Kurt. 1980. Stadt und Verkehr. Theorie und Praxis der städtischen Verkehrsplanung. Basil; Rönnebeck, Thomas. 1971. Staderweiterung un Verkehr im 19. Jahrhundert. Stuttgart–Bern. Přehled vývoje městské dopravy v celoevropském kontextu podává McKay, John P. 1976. *Tramways and Trolleys. The Rise of**

městě probíhají a mění jej. Z tohoto důvodu je třeba pojímat městskou dopravu komplexně. Lze studovat posun v pojetí městské dopravy z roviny ekonomické do sféry služeb, z prostorového hlediska lze sledovat posun z oblasti estetičnosti k funkčnosti, v oblasti ekonomické ukazuje městská doprava místním elitám či samosprávě význam strategických rozhodnutí, je také ideálním prostorem pro studium inovačních procesů.⁵ Městská doprava má potenciál strhávat, ale i vytvářet sociální bariéry, může být jablkem sváru či výsledkem konsensu a kooperace.

Tato vstupní úvaha umožňuje formulovat také základní otázky výzkumu. Jak probíhala geneze městské hromadné dopravy v Ostravě v meziválečném období? Existují specifika jejího vývoje nebo ji můžeme považovat za součást obecného modelu rozvoje dopravního

Urban Mass Transport in Europe. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 266 s. Z českých prací je použitelná v tomto směru pouze populárně-naučná monografie Losos, Ludvík. 1983. *Dějiny městské hromadné dopravy*. Praha: Albatros, 296 s.; Losos, Ludvík. 1986. „Městská hromadná doprava.“ In Jílek, František (ed.). 1986. *Studie o technice v českých zemích 1800–1918*. Díl IV. Praha: Národní technické muzeum, s. 324–335. Na zajímavé aspekty ve změnách sídelní sítě v průběhu 19. století z hlediska sociální geografie upozorňuje Dennis, Richard. 1986. *English industrial cities of the nineteenth century. A social geography*. Cambridge: Cambridge University Press, 381 s.

- 5 Hietala, Marjata. 1998. *Services and Urbanization at the Turn of the Century: The Diffusion of Innovations*. Suomen Historiallinen Seura historica 23. Helsinki, 481 s. K problematice municipalizace je stěžejní studií Melinz, Gerhard; Zimmermann, Susan. 1996c. „Die Aktive Stadt. Kommunale Politik zur Gestaltung städtischer Lebensbedingungen in Budapest, Prag und Wien (1867–1914).“ In Melinz, Gerhard; Zimmerman, Susan (Hrsg.). 1996c. *Budapest, Prag, Wien. Blütezeit der Habsburgermetropolen: Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918)*. Wien: Promedia, s. 140–176. Pro Ostravu existuje podobná práce Kladiwa, Pavel. 2004. *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913. Komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Spisy FF OU 152. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. Obě tyto studie se však věnují problematice samosprávy jen do roku 1914. K hospodaření místní samosprávy v Českých Budějovicích, Plzni, Hradci Králové a v Pardubicích viz Maier, Karel. 2005. *Hospodaření českých měst 1850–1938*. Praha: Academia. 376 s.

systému? Jakým způsobem se formovala interakce mezi proměnami městského prostoru a místní samosprávou?

DOPRAVNÍ SITUACE V OSTRAVSKÉ AGLOMERACI PŘED ROKEM 1918

Před rokem 1918 docházelo ke genezi městské dopravy v českých zemích především v souvislosti se vznikem aglomerací a konurbací. Nejednalo se pouze o Prahu, ale také o města se silnou průmyslovou tradicí, jako byl Liberec, Jablonec nad Nisou či Ústí nad Labem, Teplice, Plzeň či Brno. Tato města využila tramvajovou dopravu nejen ke spojení centra s nádražím, ale také jako prostředek k posílení své střediskové pozice v městské aglomeraci. Zřídila proto první tramvajové tratě již ve 2. polovině 19. století. Městská doprava se neomezovala pouze na přepravu pasažérů, ale také na dopravu nákladu a částečně i pošty (Most, Litvínov, Liberec, Jablonec nad Nisou, Opava). Tramvajové tratě sblížovaly okolní obce s jádrem sídelní aglomerace a daly dopravní základ pozdějšímu vzniku ucelených sídelních jednotek. Jednalo se však stále spíše o bodovou koncentraci obyvatel v jednotlivých obcích, postupně propojených tramvajovými linkami. Vedle těchto aglomerací se však tramvaj objevila i ve správním a posádkovém městě – v Olomouci. První desetiletí 19. století je poté obdobím výstavby tramvajových tratí v elektrické trakti o úzkém rozchodu ve městech se specifickou funkcí, např. lázeňství (Mariánské Lázně), nebo ve městech stagnujících (České Budějovice, Jihlava, Opava, Bohumín, Těšín)⁶ (Losos 1986: 324–335; Dušek

6 K dějinám dopravy v jednotlivých městech existuje velké množství literatury, která však bohužel nepřináší odpovědi na naznačené otázky a spíše se orientuje technicko-popisným směrem. Viz Dušek, Pavel. 2003. *Encyklopedie městské dopravy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri, 292 s.; Martinek, Branislav (ed.). 2005. *100 let městské bromadné dopravy v Opavě 1905–2005*. Opava: Městský dopravní podnik Opava, 293 s.; Nesiba, Zdeněk. 1997. *Sto let elektrické pouliční dráhy v Brně 1900–2000*. Ústí nad Labem: Vydavatelství Wolf a Tramvajklub Brno; Pavelek, Radim.

2003; Losos 1983). Jak probíhala geneze tramvajové sítě na Ostravsku před rokem 1918?

V případě Moravské Ostravy a okolí pronikala městská doprava do prostoru, v němž existovalo několik faktorů, které v kontextu obecného vývoje městské dopravy v českých zemích působí jako ojedinělé a specifické. Sídlní roztržitost, chaotická zástavba, nerespektování oddělení obytného a pracovního prostoru, neexistence zastavovacího plánu, jednostranná orientace na těžký průmysl a podpora především velkých průmyslových společností, přílišná dynamika vývoje, nedostatečná administrativní a infrastrukturní vybavenost, to vše výrazně ovlivnilo urbanistickou i urbánní tvář ostravské aglomerace. Na konci 19. století a počátkem 20. století pronikají do této oblasti tramvajové (dobově označovány jako místní dráhy) společnosti. První z nich je Společnost brněnských místních drah. Její trať spojuje nejdynamičtěji rostoucí obce ostravské průmyslové oblasti – Moravskou Ostravu, Přívoz a Vítkovice. Hospodářská atraktivita a rentabilita tohoto podniku se projevila počátkem 20. století, kdy do dopravního podnikání v ostravsko-karvinském revíru, především v jeho slezské části, vstupují nejen obce samy, ale také zemské politické orgány. S výjimkou Moravské Ostravy však žádná z obcí nedokázala nabízené možnosti využít ve svůj prospěch. Postupně tak v tomto prostoru operují tři dopravní společnosti, vedle již zmíněné Společnosti brněnských místních drah také Místní dráha Ostrava–Karviná, jejímž majoritním akcionářem je město Moravská Ostrava a Slezské zemské dráhy, v nichž hraje prim zemská vláda slezská.

Dalším důsledkem nekoordinované dopravní politiky je existence dvou dopravních systémů – úzkorozchodného (Místní dráha Ostrava–Karviná, Slezské zemské dráhy) a normálně rozchodného (Společnost brněnských místních drah).

2001. *100 let elektrické tramvaje v Ostravě. Od Sanoku k Astře*. Ostrava: Dopravní podnik; Blumenschein, Jan; Kysela, Lubomír; Stenclá, Kateřina. 2000. *Tramvaje v Těšíně 1911–1921*. Brno: Sursum. 35 s. Na vydávání dopravní literatury se soustředí v dnešní době především vydavatelství Wolf.

Obr. 1 Městská doprava v ostravsko-karvinském revíru do roku 1918.

DOPRAVA V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ

Po roce 1918 je městská doprava postavena před nové úkoly. Jedním z nich je obnova městských provozů postižených válkou, druhým z nich zajištění plynulé dopravy v rámci města, tedy i do nově inkorporovaných obcí. Je to dáno tím, že počátek 20. let 20. století je ve znamení vytváření tzv. velkých měst. Cílem je právní ustavení města jako sídelní jednotky s jednotným finančním a administrativním systémem.⁷ Důsledkem těchto procesů je také nutnost racionalizovat městskou hromadnou dopravu, která se promítá v rovině technické zaváděním lyrových a pantografových sběračů. Objevují se města, v nichž tramvajový provoz zaniká (Český Těšín-Cieszyn), zároveň se však městská doprava objevuje nově i v dalších městech (Hradec Králové, Chomutov, Zlín). V tomto případě se však nejedná o tramvaje, ale o autobusovou dopravu. Ta začíná výrazněji pronikat do městské dopravy na sklonku 20. let 20. století. Autobusy jako dopravní prostředek nejsou ničím novým, úspěšně fungovaly v dálkové

⁷ Zákon č. 114/1920 Sb. z 6. 2. 1920 umožnil vznik Velké Prahy. Zákon č. 213/1919 Sb. z 16. 4. 1919 se týkal Velkého Brna a zákon č. 214/1920 Sb. z 14. 4. 1920 umožnil vznik Velké Olomouce.

dopravě, nacházejí však nové využití. Ve městech jako Děčín či Hradec Králové vytvořily autobusy páteř dopravního obslužného systému. Ve městech, v nichž fungovaly tramvaje, získávají autobusy status příměstské dopravy, obsluhující oblasti s nižšími přepravními nároky. Slouží jako přivaděče ke stanicím tramvajové dopravy a umožňují dopravní spojení nově inkorporovaných sídel s centrem města. (Pithard, Thoř a Vandas 1972: 72; Losos 1983: 334–340). Jak tedy probíhal vývoj městské dopravy v meziválečném období v Ostravě?

SNAHA VYTVOŘIT TZV. VELKOU OSTRAVU

Rok 1918 představuje významný přelom v dosavadní existenci ostravsko-karvinského revíru a především obcí ostravské aglomerace. V plné síle se projevil disproporce mezi jejím růstem a infrastrukturním vybavením. Obce byly předlužené, současně však jejich rozvoj vyžadoval další investice do oblasti zdravotní a sociální péče, do budování českého školství, bylo nutné dát aglomeraci také jednotnou urbanistickou tvář a vytvořit zde funkční centrum. Ukázalo se, že pro tyto aktivity byla dosavadní provázanost sídel pouze prostorovými a ekonomickými vztahy nedostatečná. Úspěšná komunální politika vyžadovala koordinovaný přístup, řízený z jednoho centra. Právě tato myšlenka představovala hnací motor v jednáních o zřízení tzv. Velké Ostravy (Jiřík 1993: 454–470; Korbelařová a Žáček 1999: 5–16; Píková 2005: 18–22). Mělo dojít ke spojení následujících sídel: Moravské Ostravy, Přívozu, Vítkovic, Mariánských Hor, Svinova, Zábřehu, Nové Vsi, Hrabůvky, Malých a Velkých Kuncic, Polské (Slezské) Ostravy, Muglinova, Hrušova, Radvanic a Michálkovic. Při podrobném šetření, které probíhalo v daných obcích, se však začaly postupně formovat tři velké okruhy překážek.

Především se jednalo o problémy správní a právní, neboť část obcí podléhala zemské politické správě moravské, část slezské zemské správě. Svou roli sehrála i příslušnost těchto obcí k různým politickým a soudním okresům. Situaci komplikovala také poválečná mezinárodní spojenecká komise v Těšíně, která byla ustavena pro dohled

nad obcemi Těšínského Slezska, představujícího spornou část v jednáních mezi Polskem a Československem.

Problémem byly také soukromé zájmy jednotlivých sdružení a postoj jednotlivých obcí, které se negativně vymezovaly vůči projektu Velké Ostravy. Velkým problémem bylo stanovisko Slezské Ostravy, povýšené v r. 1920 na město, a Vítkovic, které již od r. 1919 vyjednávaly s obcemi Zábřeh a Hrabůvka o vytvoření tzv. Velkých Vítkovic.⁸ Neméně důležitou roli sehrával také stav obecních rozpočtů, které bylo třeba sloučit a vytvořit jednotný rozpočet pro celou Velkou Ostravu (Píková 2005: 19).

Slučování moravských a slezských obcí se však neodehrávalo pouze v rovině právní a administrativní, ale také v rovině dopravní. Vedle nekompatibilních systémů sehrávalo v případném slučování svou roli také to, že některé z obcí, které měly být spojeny, již tramvajové spojení měly a některé k tomuto typu dopravního spojení teprve směřovaly (Hrabůvka, Malé a Velké Vítkovice). Právě tyto podmínily úvahy o spojení do Velké Ostravy požadavkem zřídit tramvajové tratě.⁹

Doprava však nesloužila pouze ke sblížení obcí, které měly být inkorporovány, ale její funkce byla důležitá také při zónování města a při tvorbě jeho zastavovacích plánů. Již při jednáních o vzniku Velké Ostravy byl vypracován Jaroslavem Volencem, stavebním ředitelem Slezské Ostravy, referát, který podal také ucelený pohled na dopravní problematiku. Jeho autor upozornil na nutnost koncentrovat tramvaje do rukou městského zastupitelstva. V případě, že by budování nových tratí bylo ponecháno v rukou soukromých subjektů, které doposud tramvaje na území Ostravska provozovaly, mohlo by dojít k naprosté neúčelnosti sítě a její provozní i správní nehospodárnosti. Městská iniciativa v této oblasti byla žádoucí také kvůli vytváření monofunkčních čtvrtí. Předpokládalo se, že na území Přívozu a Moravské Ostravy, kterými procházela klíčová tramvajová trať, vznikne obchodní zóna, zatímco tratě směřující do Vítkovic, Zábřehu, Mariánských Hor, Nové Vsi a Svinova podpoří usídlení

8 Archiv města Ostravy (dále AMO), fond Archiv města Moravská Ostrava (dále jen AMMO), Nová registratura (dále jen NR), inv. č. 45, k. č. 10.

9 AMO, AMMO, NR, inv. č. 47, k. č. 10.

a rozvoj velkých průmyslových komplexů. Slezské obce pak měly být vhodné pro výstavbu obytných, dělnických či úřednických čtvrtí.¹⁰

Tento krok však byl možný pouze v případě, že by město mělo rozhodující vliv na dopravní politiku. V jeho rukou však byla pouze Místní dráha Ostrava–Karviná, která při funkční diferenciaci města neměla příliš velký význam, protože tato trat' začínala na okraji Moravské Ostravy a její katastr záhy opouštěla. Mnohem důležitější byla Společnost brněnských místních drah, podnikající právě v obcích sloučených v r. 1924 v tzv. Velkou Ostravu, která však byla pouze torzem zamýšleného projektu. Jednalo se o tyto obce: Přívoz, Vítkovice, Moravská Ostrava, Mariánské Hory, Zábřeh, Nová Ves a Hrabůvka (Jiřík 1967: 37). V jejich sloučení sehrávala doprava dominantní roli, proto bylo jasné, že zastupitelé města musí převzít i Společnost brněnských místních drah, tedy že ji musí municipalizovat.

MUNICIPALIZACE

Podstatou municipalizace bylo přebírání soukromými společnostmi vybudované a obhospodařované infrastruktury (plynárny, elektrárny, tramvaje) do rukou městských zastupitelů. V případě západoevropských metropolí se tento proces odehrával již koncem 19. století. Především v oblasti městské dopravy souvisela tato aktivita s novou dopravní politikou, neboť vnímání městské dopravy se přesunulo z oblasti primárně ekonomické do oblasti služby městskému obyvatelstvu. Tímto krokem bylo možné zracionalizovat dopravu a propojit ji s výstavbou města, ne/směřovat tratě do ekonomicky či politicky nelukrativních oblastí (Melinz a Zimmerman 1996c: 153–161; McKay 1976: 184–186; Yago 1984: 77–89).

S oporou nostrifikačního zákona tedy přistoupila dočasným vedením města pověřená správní komise v čele s Janem Prokešem k vyjednávání s Vereinigte Elektrizitäts-Aktien-Gesellschaft (dále jen VEAG), která byla majoritní akcionářkou moravskoostravské

10 Ostravský deník (dále jen OD), 12. 7. 1919, roč. 19, č. 156, s. 1.; AMO, AMMO, NR, inv. č. 47, k. č. 10.

elektrárny a především Společnosti brněnských místních drah. Jednání probíhala od května do prosince roku 1919 a byla vyčerpávající. Nakonec však dospěla k dohodě a město Moravská Ostrava zaplatilo za 52 % akcií 3 479 700 Kč.¹¹ Protože však tyto prostředky ve svém rozpočtu nenašlo, rozhodlo se pro půjčku u Moravské zemědělské banky v celkové výši 8 600 000 Kč s 4,5% úrokem.¹² Společnost brněnských místních drah tak se změnou majoritního akcionáře změnila i svůj název na Společnost moravských místních drah.¹³

Po tomto kroku tedy situace vypadla následovně: Město Moravská Ostrava bylo vlastníkem komunálního podniku Místní dráha Ostrava–Karviná a současně majoritním akcionářem Společnosti moravských místních drah. Očekávali bychom tedy, že město tyto dopravní podniky sjednotí do jednoho, aby mělo lepší kontrolu nad dopravní politikou a hospodařením. To však tehdejší zákonné úpravy nedovolovaly, protože zatímco Společnost moravských místních drah byla smíšeným podnikem, v němž držela akcie i zahraniční firma VEAG, Místní dráha Ostrava–Karviná byla výhradním majetkem města a podnikem obecně výtěžným. Městu se však podařil první krok k racionalizaci dopravy na svém území. Další na sebe nenechaly dlouho čekat.

DOPADY STAVEBNÍ AKTIVITY V CENTRU MĚSTA NA MĚSTSKOU DOPRAVU

Poté, co se podařilo zastupitelům města Moravské Ostravy získat vliv v dopravních společnostech, stále před nimi stály dva úkoly – racionalizovat městskou dopravu uvnitř města a rozšířit ji do nově inkorporovaných oblastí. Bylo však třeba nejprve připravit generální zastavovací plán jak nově vzniklého velkoměsta, tak i jeho jednotlivých městských čtvrtí. Tento problém řešil Regulační sbor ostravský.

11 AMO, AMMO, NR, inv. č. 274, k. č. 356.

12 Tamtéž.

13 Zemský archiv Opava (dále jen ZAO), fond Krajský soud Moravská Ostrava, poř. č. 3105.

Realizace plánu však probíhala teprve počátkem 30. let, dopravně se navíc zaměřoval spíše na autostrády, letiště a průplav.

Nelze však přehlédnout to, že právě dobré dopravní spojení vedlo k budování reprezentativních obchodních a finančních budov poblíž starého centra na spojnici náměstí a podél Nádražní ulice. Tato oblast nebyla příliš vzdálena od nádraží Ostravsko-frýdlantské dráhy (dnes nádraží Ostrava-střed) a od přestupních uzlů do slezské části ostravské aglomerace. Vzniklo tak obchodní a finanční centrum, s trochou nadsázky bychom jej mohli označit za tzv. city. Postupně zde totiž byly vybudovány výstavné paláce jednotlivých bank a pojišťoven, např. budova Živnostenské banky (1922–1924), budova České eskomptní banky (1921), budova Union banky (1921), budova Riunione adriatica di Sicurtà, budova Moravskoostravské spořitelny, Dělnické záložny či Revírní bratrské pokladny. V blízkosti trati vedoucí k Říšskému mostu (dnes most Miloše Sýkory) stál obchodní dům Rix. V oblasti Denisova náměstí (dnes Smetanovo náměstí) se nacházely obchodní domy Brouk a Babka, Textilia apod. V této oblasti existovaly i hotely Palace a Imperial, kulturní domy Německý dům, Polský dům a další (Frič 1936: 772).

Koncentrace těchto staveb předpokládala také koncentraci osob a jejich pohyb do práce či za nákupy, to však přestávala městská doprava kapacitně zvládat. Je třeba si uvědomit, že až do počátku 20. let existovala tramvaj na těchto dopravních tepnách pouze jako jednokolejná. Společnost moravských místních drah se proto zaměřila na zrychlení dopravy postupným zdvojkolejňováním stávajících úseků.¹⁴

Největší stavební akce v centru města z dopravního hlediska se však odehrála v letech 1927–1929. Ukázalo se totiž, že lokální nádraží místní dráhy Společnosti moravských místních drah kapacitně nedostačuje. Tento prostor byl neurgickým bodem celé dopravní ostravské sítě, neboť zde ústily hlavní tratě. Zde mohli cestující z okrajových částí Ostravy přestupovat na tramvaj jedoucí do Vítkovic či

14 V r. 1921 bylo rozhodnuto o vybudování druhé koleje v úseku lokální nádraží–jáma Šalamoun, v r. 1926 byla postavena druhá kolej od jámy Šalamoun do Vítkovic a v letech 1928–1930 došlo k zdvojkolejňování samotné Nádražní ulice. AMO, AMMO, NR, inv. č. 557, k. č. 542.

k Říšskému mostu, odtud přecházeli cestující na nádraží Místní dráhy Ostrava–Karviná, které bylo vzdáleno cca 10 minut chůze, nebo na nedaleké nádraží Ostravsko-frýdlantské dráhy. Navíc se zde nacházelo technické zázemí dráhy (remisy, dílny apod.). V okolí lokálního nádraží místní dráhy se také soustředily výše popsané finanční a kulturní instituce. V jednáních o tom, jak bude tento prostor nadále vypadat, zvítězil radikální přístup. Zastupitelé města se rozhodli lokální nádraží zrušit a prostor rozparcelovat pro další výstavbu. V roce 1927 byla uzavřena smlouva mezi moravskoostravskou samosprávou, Společností moravských místních drah a Moravsko-ostravsko-karvinskou stavební společností o likvidaci a odklizení stavebního materiálu. V roce 1929 byly plochy bývalého nádraží připraveny pro novou zástavbu.

Po první světové válce se navíc ukázalo, jak byla výstavba ve městě během předcházejících desetiletí podceňena. Vedle nedostatku bytů pro obyvatele nemělo město ani odpovídající reprezentativní úřady pro samosprávu, ani pro státní úřady (státní zastupitelství, policejní komisařství). S čilou stavební aktivitou se začalo hovořit i o výstavbě nového městského centra kolem plánované stavby nové radnice (dnešní radnice města Ostravy poblíž Komenského sadů). Stavba této budovy probíhala v letech 1925–1930 nákladem 52 284 000 Kč. Radnice byla umístěna poblíž Sokolské ulice a s ostravskou dopravní tepnou – Nádražní ulicí – byla propojena širokým bulvárem. Okolí nové radnice se však přirozeným centrem města nestalo, obyvatelé Ostravy se k ní nedostali žádným prostředkem městské hromadné dopravy až do počátku 30. let, kdy po Sokolské ulici začal jezdit autobus.¹⁵

DOPADY STAVEBNÍ AKTIVITY V OKRAJOVÝCH ČÁSTECH MĚSTA NA DOPRAVU

Bylo již uvedeno, že městská doprava sehrávala důležitou roli i při funkčním členění města. Výstavba vilových čtvrtí, resp. obytných

15 OD, 23. 6. 1926, roč. 26, č. 142, s. 1.

čtvrtí, se nevyhnula ani Ostravě. O stavbu přízemních či několika-
kapatrových domů v příjemném prostředí se starala tzv. svépomoc-
ná družstva. Skupovala pozemky, na nichž poté se státní finanční
zárukou budovala domy. Tento trend lze vysledovat v Mariánských
Horách, Hulvákách, Zábřehu či v Hrabůvce. Do r. 1924 byly tyto
obce samostatné. Se vznikem Ostravy se staly součástí velkoměsta,
svým charakterem však měly blíže k venkovské obci než k moderním
městským čtvrtím. Právě zde se čile stavělo, s výjimkou Mariánských
Hor a Hulvák však byly tyto oblasti obtížně dostupné, neboť nebyly
napojeny na tramvajovou síť.

Ukázalo se však, že oblast Zábřehu a Hrabůvky patří k nejzají-
mavějším nově se formujícím městským obytným čtvrtím. Právě zde
také došlo k největším „dopravním bojům“, ke střetnutí dvou silných
protivníků – místní samosprávy a Vítkovického horního a hutního
těžířstva, které ovládalo Vítkovické železárny a nedaleké Vítkovice.

S výstavbou Jubilejní kolonie s 605 byty v Hrabůvce, kterou reali-
zovalo Vítkovické horní a hutní těžířstvo v letech 1921–1923, a s pro-
jektem na vybudování vilové čtvrti, tzv. Družstva v Zábřehu, se do
popředí dostala více než jinde otázka dopravy. Výchozím bodem
všech úvah se staly Vítkovice, které na ostravskou tramvajovou síť
napojeny byly, a na náměstí u Závodního hotelu se nacházela konečná
ostravské tramvaje.

Nejprve byl oživen letitý projekt Edmunda Palkovského na jedné
straně a návrh správní komise Vítkovic v čele s J. Chalupníkem vy-
pracovat zcela nový projekt na straně druhé (Kroček 1995: 195–222).
Správní komise chtěla prodloužit trat' od vítkovického hotelu do
Zábřehu a do Hrabové s pokračováním na Novou Bělou a Krmelín.
Roční příjmy z této dráhy se odhadovaly na 1 920 000 Kč, náklady
na výstavbu dráhy byly vyčísleny na 20 mil. Kč. Nejprve se počítalo
se subvencí státu či země, v dalším jednání se objevil návrh vydat
dlužní úpisy s 5% úrokem a dvacetiletou splatností.¹⁶ Správní komi-
se se tak obrátila na stát s žádostí o vydání předběžné koncese, tedy
povolení, bez něhož výstavba tratě nebyla možná. Potázala se však
se zlou, neboť ministerstvo železnic žádost zamítlo a poukázalo na to,

16 AMO, fond Společnost moravských místních drah (dále jen SMMD),
inv. č. 185, k. č. 5, pamětní spis č. 35.

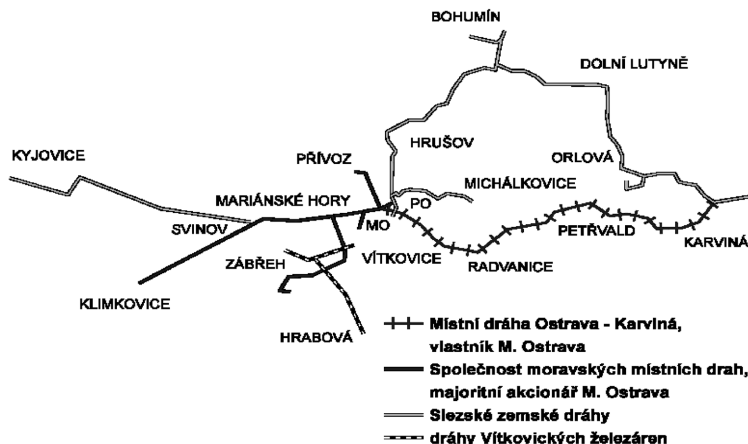
že povolení ke stavbě dráhy vlastní již od r. 1914 Edmund Palkovský, jehož projekt navíc s projektem správní komise koliduje. Vyjednávání nebyla úspěšná, Palkovský odmítl návrhy správní komise a raději se obrátil na Vítkovické horní a hutní těžířstvo, kterému nabídl spoluvlastnictví své koncese. To nezaváhalo, vždyť v okolních obcích včetně stavěné Jubilejní kolonie bydlelo přes 4 000 jeho zaměstnanců, a s Palkovského návrhem souhlasilo. Přepracovaný projekt poté společníci zaslali dne 8. 4. 1924 ministerstvu železnic. Trvalo však další čtyři roky, než byl položen základní kámen prvního úseku této dráhy, který vedl ze Zábřehu do Hrabové. Projekt financovalo z 80 % těžířstvo a provoz na prvním úseku byl zahájen dne 5. 10. 1930. Tétoho roku však Palkovský zemřel a jediným vlastníkem koncese se stalo Vítkovické horní a hutní těžířstvo. Dráha byla zpočátku parní, k její elektrifikaci došlo až v r. 1934. Strategický význam získala tato trať v polovině 30. let, kdy se začalo otevřeně hovořit o tom, že na pozemcích Hrabůvky vznikne letiště¹⁷ (Kroček 1995: 195–222).

Projekt Palkovského a těžířstva však v letech 1924–1928 stagnoval. Toho využil další hráč na dopravním poli – Společnost moravských místních drah. Její trať končila na vítkovickém náměstí a spojovala tuto obec s centrem velkoměsta. Společnost se rozhodla ji prodloužit do Zábřehu k Družstvu. I přes obstrukce ze strany těžířstva se jí záměr podařilo realizovat a v roce 1929 dokončit (Pavelek 2001: 20).

Společnost moravských místních drah však nejen stavěla nové dráhy, ale také kupovala již existující dráhy. Příkladem může být např. jednání o koupi dráhy Svinov–Klimkovice, které se uskutečnilo dne 5. 5. 1921. Kupní cena byla stanovena na 3 600 000 Kč s tím, že 2 mil. Kč mají být vyplaceny v akciích Společnosti moravských místních drah a zbytek v hotovosti. Zastupitelé Ostravy však tento návrh odmítli, především proto, že sama Ostrava se stala majoritním akcionářkou této společnosti teprve před dvěma roky a bylo třeba splnit ještě spoustu úkolů, které by byly snížením akciového podílu ohroženy. Odkoupení této dráhy tedy proběhlo až v r. 1926 a následovala její elektrifikace. Byl zaveden průběžný provoz Moravská

17 AMO, AMMO, NR, inv. č 557, k. č 542.

Po r. 1927

Obr. 2 Dopravní síť v ostravské aglomeraci po r. 1927.

Ostrava–Klimkovice a obyvatelé centra města tak získali přímé spojení s touto rekreační oblastí.¹⁸

Tramvajová síť však měla plnit i funkci strategického prvku v inkorporaci Hlučínska. Po připojení této oblasti k našemu státu bylo nutné vyřešit otázku jejího dopravního spojení a současně posílení jejího pocitu sounáležitosti s novým státem. Zplnomocněný komisař pro tuto oblast F. Šrámek zaslal ostravské samosprávě dne 4. 5. 1926 nótu, v níž apeloval na ostravskou městskou radu, aby se ucházela o koncesi elektrické dráhy do Petřkovic a dále do Hlučína. Představitelé Ostravy však tuto variantu zamítli¹⁹ (Dušek 2003: 71).

V průběhu 20. let 20. století se však začíná do popředí dostávat ještě jedna funkce městské dopravy – funkce rekreační. Obyvatelé Ostravy získali prostřednictvím tramvaje možnost rychle dosáhnout lesů v Klimkovicích a Kyjovicích. Pro tuto dobu je také charakteristické i to, že téměř na každé konečné tramvaje nalezneme koupaliště,

18 AMO, AMMO, NR, inv. č. 551, k. č. 536; AMO, SMMD, in č. 187, k. č. 5.

19 AMO, AMMO, NR, inv. č. 551, k. č. 536.

vodní plochu či výletní restauraci. Stačí se podívat do Klimkovic či do Hulváků, kde bylo v r. 1929 vybudováno moderní a architektonicky velmi cenné koupaliště (dnes v troskách), do Hrabové či do Michálkovic. Ve Vítkovicích měla tramvaj zastávku před městskými lázněmi.

Snaha podpořit obchodní ruch v ostravské metropoli pak našla svoji odezvu ve speciálních zpátečních nákupních jízdenkách.

NOVÝ DOPRAVNÍ PROSTŘEDEK – AUTOBUS

Vedle hospodářské krize přinesla třicátá léta také nový dopravní prostředek – autobusy. Jejich zavádění souviselo s utlumením investičních aktivit v kolejové dopravě, které se omezily pouze na nutné udržovací práce. Autobus však byl také reakcí na rozvoj individuálních, levných a flexibilních dopravních prostředků – jízdních kol či automobilů.

První vozy v Ostravě vyjely 26. 4. 1930. Ne náhodou vedla jedna z autobusových linek po Sokolské ulici kolem radniční budovy. Provoz však byl ztrátový také proto, že většina obyvatel stále využívala spíše tramvaje jezdící po Nádražní třídě. Nakonec tedy Společnost moravských místních drah změnila svůj přístup. Pojala autobusy jako dopravní prostředek, který obsluhoval příměstské oblasti bez jiného dopravního spojení, a svázal tak obyvatele na konečné stanice tramvají. Ukázkovým využitím této možnosti autobusové dopravy bylo zavedení pravidelné linky na trase Přívoz–Petřkovice, kam nechtělo město zavádět tramvajovou trať.

V r. 1934 spojila autobusová linka centrum města s chemickým komplexem v Mariánských Horách a v r. 1937 byla radnice na Sokolské ulici spojena linkou s nádražím Ostravsko-frýdlantské dráhy (Pavelek 2001: 23; Cvik 1964: 77–90).

ZÁVĚR

Městská hromadná doprava v ostravské aglomeraci, resp. v Ostravě, měla svůj specifický původ, který se odrazil i v jejím dalším vývoji

a vedl ke vzniku nesourodé dopravní sítě. Ta může být v kontextu vývoje městské dopravy považována za ojedinělou. Se vznikem Československé republiky se objevily nové problémy, na něž musela doprava reagovat. Specifický (průmyslový) charakter Ostravy, zdá se, ztěžoval přejímání obecnějších vzorů – odraz můžeme nalézt v nepřilíš úspěšných jednáních o Velké Ostravě, z níž nakonec vzniklo pouze torzo. Je však nesporné, že svou roli v těchto procesech sehrála i městská doprava, především v prostorovém růstu a inkorporaci obcí do jednoho sídelního celku. Procesy racionalizace a municipalizace, probíhající v českých městech od konce 19. a počátkem 20. století, se objevily v Ostravě s určitým časovým posunem. Klíčovým procesem byla municipalizace, která umožnila místní samosprávě kontrolu nad Společností brněnských místních drah a následně vedla k prostorové a ekonomické racionalizaci dopravy. Vzhledem ke snaze vytvářet monofunkční čtvrti a k čilé stavební činnosti se začala tramvaj rozšiřovat i do nových oblastí. V Ostravě se, tak jako v jiných městech, objevují autobusy. Jejich zavádění lze sledovat od 30. let 20. století. Stávají se doplňkem existující tramvajové sítě a získávají status příměstské dopravy.

Tato případová studie se věnovala problematice městské hromadné dopravy při vzniku a vývoji Velké Ostravy. Studium vnitřní dynamiky procesu vzniku velkých měst v rámci Československé republiky je však stále v počátcích, není proto možné vyvodit jednoznačné závěry a říci, zda byl vývoj meziválečné Ostravy z dopravního hlediska obecným trendem či ojedinělým procesem. Relevantní odpověď na tuto otázku může přinést pouze další výzkum.

ARCHIVNÍ PRAMENY

Archiv města Ostravy

Fond Archiv města Moravská Ostrava, Nová registratura, inv. č. 45, k. č. 10; inv. č. 47, k. č. 10; inv. č. 274, k. č. 356; inv. č. 551, k. č. 536; inv. č. 557, k. č. 542.

Fond Společnost moravských místních drah, inv. č. 185, k. č. 5; inv. č. 187, k. č. 5.

Zemský archiv Opava

Fond Krajský soud Moravská Ostrava, poř. č. 3105.

Tištěné prameny

Zákonník říšský pro království a země v říšské radě zastoupené, příslušné roky.

Výroční zpráva Společnosti moravských místních drah za rok 1918–1938.

Výroční zpráva společnosti Místní dráha Ostrava–Karviná za rok 1919–1938.

Polední ostravský deník 13. 1. 1930, roč. 31, č. 9, s. 1; 30. 4. 1930, roč. 31, č. 100, s. 2; 1. 6. 1931, roč. 32, č. 125, s. 1; 31. 8. 1933, roč. 34, č. 198, s. 1.

Ostravský deník 12. 7. 1919, roč. 19, č. 156, s. 1; 23. 6. 1926, roč. 26, č. 142, s. 1.

LITERATURA:

Cvik, Jaroslav a kol. 1964. *70 let městské bromadné dopravy na Ostravsku: 1894–1964*. Ostrava: Dopravní podnik města Ostravy.

Dušek, Pavel. 2003. *Encyklopedie městské dopravy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri.

Frič, Karel. 1936. „Stavební vývoj Moravské Ostravy od r. 1926.“ In Kol. aut. 1936. *Technická práce na Ostravsku 1926–1936*. Ostrava, s. 756–772.

Jiřík, Karel a kol. 1967. *Městský archiv v Ostravě. Příručka po fondech a sbírkách*. Ostrava.

Jiřík, Karel a kol. 1993. *Dějiny Ostravy*. Ostrava: Sfinga.

Korbelářová, Irena; Žáček, Rudolf. 1999. *Velká Ostrava: 75. výročí sloučení ostravských obcí*. Šenov u Ostravy: Tilia.

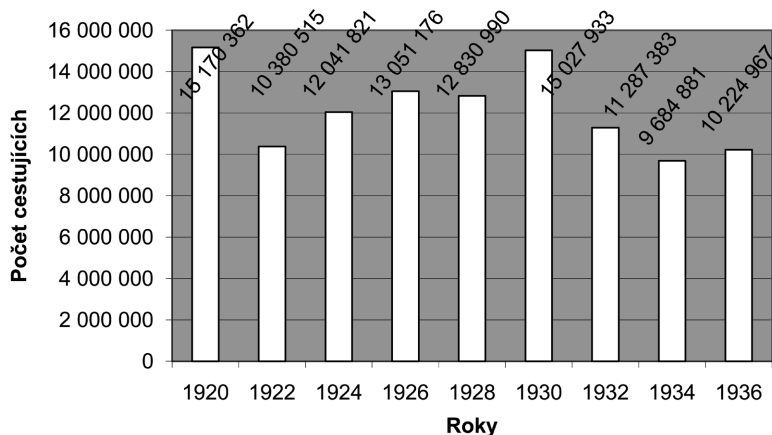
- Kroček, Miloslav. 1995. „Osudy projektu železniční trati Mariánské Hory–Brušperk–Kozlovice.“ In Kol. aut. 1995. *Ostrava 17. Příspěvky ke dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska*. Ostrava: Sfinga, s. 195–222.
- Losos, Ludvík. 1986. „Městská hromadná doprava.“ In Jílek, František (ed.). 1986. *Studie o technice v českých zemích 1800–1918*. Díl IV. Praha: Národní technické muzeum, s. 324–335.
- McKay, John P. 1976. *Tramways and Trolleys. The Rise of Urban Mass Transport in Europe*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Melinz, Gerhard; Zimmermann, Susan. 1996c. „Die Aktive Stadt. Kommunale Politik zur Gestaltung städtischer Lebensbedingungen in Budapest, Prag und Wien (1867–1914).“ In Melinz, Gerhard; Zimmerman, Susan (Hrsg.). 1996c. *Budapest, Prag, Wien. Blütezeit der Habsburgermetropolen: Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918)*. Wien: Promedia, s. 140–176.
- Pavelek, Rudolf. 2001. *100 let elektrické tramvaje v Ostravě. Od Sanoku k Astrě 1901–2001*. Ostrava: Dopravní podnik Ostrava.
- Piková, Lucie. 2005. *Proměny města Moravské Ostravy v meziválečném období*. Diplomová práce. Olomouc: Univerzita Palackého, Fakulta filosofická, Katedra historie. Vedoucí diplomové práce PhDr. Karel Podolský.
- Yago, Glenn. 1984: *The Decline of Transit Urban Transportation in Germany and U. S. Cities 1900–1970*. Cambridge, Cambridge University Press.

PŘÍLOHY:

Trat'	Číslo zákona v ř.z./rok	Strana	Vydáno dne	Typ dráhy
Prívov–Moravská Ostrava–Vítkovice ¹⁾	123/1894	359	27. 5. 1894	normálně rozhodná parní místní
Moravská Ostrava–Lhotka ²⁾	52/1899	77	13. 3. 1899	normálně rozhodná parní místní
Polská Ostrava–Hrušov ³⁾	229/1903	771	14. 11. 1902	úzkorozchodná parní místní
Mariánské Hory–Svinov	215/1905	573	22. 12. 1905	normálně rozhodná elektrická místní
Moravská Ostrava–Petřvald–Karviná	174/1907	709	26. 7. 1907	úzkorozchodná parní místní
koncese změněna dne	191/1908	719	20. 8. 1908	úzkorozchodná elektrická místní
Vítkovice–Mariánské Hory	223/1907	1051	13. 10. 1907	normálně rozhodná elektrická místní
Vítkovice–Zábřeh ⁴⁾	218/1912	1147	3. 12. 1912	normálně rozhodná parní malodráha
Polská Ostrava–Michálkovice	228/1912	1161	12. 12. 1912	úzkorozchodná elektrická místní
Karviná–Německá Lutyně	228/1912	1161	12. 12. 1912	úzkorozchodná elektrická místní
Karviná–Fryštát	228/1912	1161	12. 12. 1912	úzkorozchodná elektrická místní
Mariánské Hory–Brušperk	104/1914	641	5. 5. 1914	normálně rozhodná parní místní
Hrušov–Bohumín–Německá Lutyně	135/1915	225	11. 5. 1915	úzkorozchodná elektrická místní
Kopaniny–Orlová	135/1915	225	11. 5. 1915	úzkorozchodná elektrická místní

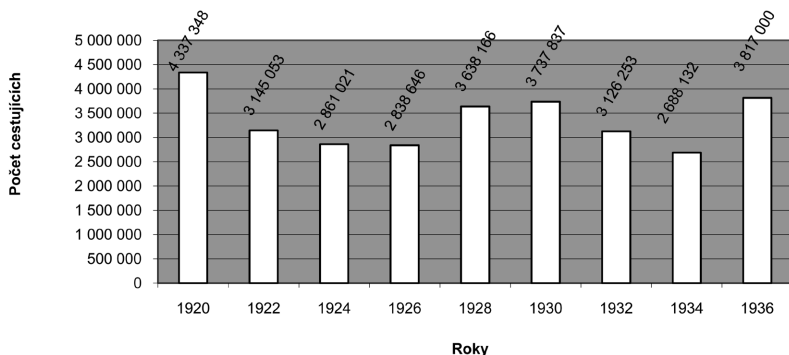
Tab. 1 Koncesní listiny jednotlivých tratí v ostravsko-karvinském revíru do r. 1918. (¹⁾ Elektrifikace 1900; ²⁾ Elektrifikace 1900; ³⁾ Elektrifikace 1913; ⁴⁾ pouze oznámení o koncesování)

Zdroj: Zákonník říšský pro království a země v říšské radě zastoupené, příslušné roky.

Graf 1 Počet přepravených osob Společností moravských místních drah na Ostravsku v letech 1920–1936.

Zdroj: Výroční zprávy Společnosti brněnských (moravských) místních drah 1900–1938; FIALA, V. 1926. „Společnost moravských místních drah.“ In *Technická práce na Ostravsku 1926*. Ostrava, s. 613.

Graf 2 Počet přepravených osob Místní dráhou Ostrava–Karviná 1920 až 1936.

Zdroj: Výroční zprávy místní dráhy Ostrava–Karviná 1910–1938; Strakoš, J. 1936. „Místní dráha Ostrava–Karviná.“ In *Technická práce na Ostravsku 1926–1936*. Ostrava, s. 820; Týž. 1946. „Místní dráha Ostrava–Karviná.“ In *Technická práce na Ostravsku 1936–1946*. Ostrava, s. 410.

ADMINISTRATIVNÍ URBANIZACE ANEB „VYTVOŘENÍ“ MĚSTA. KRAVAŘE PO ROCE 1960

Aleš Binar

Ústav historických věd Slezské univerzity v Opavě

Abstrakt

Pojem „administrativní urbanizace“ je v názvu uveden proto, že studie pojednává o období, kdy rozvoj většiny měst byl takřka beze zbytku ovlivňován direktivním způsobem řízení. Město Kravaře bylo jedním z těch, které vzniklo tímto administrativním způsobem. Avšak možnosti centrálně plánované ekonomiky nebyly zcela neomezené a v důsledku změny koncepcí docházelo nadto k podstatným zvrátům a revizím. Příspěvek proto zachycuje proměnu Kravař na pozadí tohoto plánování a současně analyzuje jejich vliv na podobu města s primárním zřetelem na období do roku 1989. Na jejich podkladu lze rekonstruovat tři základní etapy. První etapa počítala s jistým rozvojem města. Za její pozdní kulminaci lze považovat vznik města Kravaře roku 1960. K tomu však došlo až v době, kdy se podmínky pro rozvoj města výrazně zhoršily. Proto začal být v šedesátých letech plánovitě omezován. Třetí fáze zahrnuje období sedmdesátých a osmdesátých let. Tehdy došlo k obratu v nahlížení na význam města, které začalo být koncepčně považováno za významné průmyslové středisko. Jak potvrdil vývoj po roce 1989, nebyly tyto koncepce vždy v souladu s ekonomickými vazbami a možnostmi.

Uprostřed června roku 1960 vzniklo sloučením tří obcí v okrese Opava město Kravaře. V době, kdy k tomu došlo, bylo veškeré hospodářství organizováno striktním způsobem centralizovaného řízení, které bylo nadto ovlivněno totalitní ideologií.¹ Dalším podstatným

1 Za jedno z typických kritérií při provádění územních změn bylo i „třídní“ hledisko: „Z politického hlediska je třeba, aby při slučování obcí byl posílen vliv dělnické třídy. Pokud to bude možné, je třeba slučovat

prvkem, který ovlivňoval podobu měst, byla skutečnost, že populační přírůstky se začaly soustřeďovat výhradně mimo vlastní městská centra. Jako komplementární jev začalo proto po roce 1960 mnohem častěji docházet k územněsprávním změnám na nejnižší správní úrovni (tj. na úrovni místních a městských národních výborů). Analýza souvislostí mezi tímto administrativním (proto termín „vytvoření“ v názvu studie) způsobem vzniku města a změnami v sociálních, profesních, ekonomických a geografických vazbách je hlavní náplní tohoto příspěvku. Jeho zřetel se proto upíná především na pozici a místo Kravař v rámci koncepčního plánování rozvoje z mocenských pozic (především) okresních a krajských národních výborů, jeho proměn a konečně srovnáním skutečného stavu s proponovaným záměrem. Podstatné budou tudíž ty údaje, které jsou souměřitelné s kritériem „městskosti“. Zkoumány budou také vazby mezi Kravařemi a okolím s cílem stanovit, do jaké míry tyto vztahy a jejich podoba byly pro charakter města určující. A protože Kravaře se nacházejí na Hlučínsku (srov. např. Pavelčíková 1990: 280–295; Plaček 1973: 165–177), ovlivnil tento fakt i výběr oblasti pro srovnání.²

Studie je členěna do čtyř částí. V první je pojednáno o koncepčním plánování rozvoje Kravař po druhé světové válce, v druhé pak analyzován jejich vliv na utváření podoby města. Protože meritum zájmu představuje období před rokem 1960 a po něm, tj. období reálného socialismu, byl popis vývoje města po listopadu 1989 vyčleněn do samostatné, třetí části. Kromě odlišného přístupu decizní sféry a změny v ekonomických vztazích je tomu tak i proto, že k nejnovějšímu období existuje zcela odlišná pramenná základna, a dále proto, aby polistopadový vývoj mohl být analyzován zcela samostatně. Účelem

obce ryze zemědělské s obcemi kovozemědělskými, aby se mohl lépe uplatnit vliv dělníků při organisování moderní zemědělské výroby.“ Státní okresní archiv (= SOkA) Opava, f. Okresní národní výbor (= ONV) Opava 1960–1976, k. č. 4, inv. č. 73.

- 2 Sídlní, demografickou, ekonomickou a částečně i sociální strukturou se historicky vymezená oblast Hlučínska výrazně odlišovala od jakýchkoliv dalších podobně rozsáhlých oblastí na Ostravsku. Při srovnání bude nadto přednostně přihlédnuto k vývoji Dolního Benešova a Hlučína – dalším městům na Hlučínsku.

tohoto přístupu je porovnat, jak se Kravaře vyvíjely v rámci директивně řízeného hospodářství a jak v období liberální ekonomiky. Poslední, čtvrtou část příspěvku představuje závěr.

KONCEPČNÍ PLÁNOVÁNÍ ROZVOJE KRAVAŘ

Včetně ohledu na různé podoby podpor a pomocí válkou postiženým krajům je možno koncepční plánování rozvoje jednotlivých lokalit po druhé světové válce nalézt v přípravě a realizacích dvouletého plánu (zák. č. 192/1946, Sb.). Jedním z klíčových prvků „poválečné výstavby“ byla totiž podpora „hospodářsky slabých krajů“. K nim však nebylo mezi jinými zahrnuto ani Hlučínsko. Tato skutečnost a snahy jednotlivých míst decizní sféry o dodatečné přiznání přednostní podpory některým regionům tak tvořily první podnět pro promyšlení koncepce rozvoje Kravař (Hříbek 1971: 1–20). Podstatným prvkem, který ji ovlivňoval, byla skutečnost, že Kravaře byly na všech rozhodujících místech považovány za integrální součást Hlučínska – v pozdějším vývoji již tento fakt nebyl tak samozřejmý (viz dále). Vlastní rozvoj Kravař byl proto podmíněn koncepcí celkového rozvoje Hlučínska a jeho potřeb. Palčivým problémem regionu byl především nedostatek pracovních příležitostí v místě, což vedlo k několikrát proklamovanému závěru, že by na Hlučínsko měly být přesunuty průmyslové kapacity.

Zpočátku se v tomto směru nejagilněji angažovala Obchodní a živnostenská komora (= OŽK) v Opavě, která své původně komplexní požadavky během roku 1947 postupně přednostně zaměřila na zařazení vytipovaných regionů (Hlučínsko, Opavsko aj.) mezi hospodářsky slabé kraje.³ Paralelně se tímto problémem zabývala ostravská expozitura zemského národního výboru (= ZNV; resp. oblastní plánovací sbor). Na přelomu května a června 1947 byl vypracován a posléze Státní hospodářské radě zaslán dokument „Příspěvek na

3 Zemský archiv v Opavě (= ZAO), f. OŽK Opava, k. č. 12, inv. č. 257; tamtéž, k. č. 18, inv. č. 307; tamtéž, k. č. 481, inv. č. 648; tamtéž, k. č. 482, inv. č. 652; dále srov. Hříbek (1971: 2–17).

industrializaci a obnovu válkou zničeného průmyslu“. V něm se požadovalo pro potřeby západního Hlučínska zřídit v Kravařích průmyslový závod pro asi 300 zaměstnanců.⁴ O necelý rok později, v únoru 1948, bylo na poradě oblastního plánovacího sboru konstatováno, že Hlučínsko stále představuje „podindustrializovanou“ oblast, což mělo být částečně napraveno vytvořením několika set pracovních příležitostí v Kravařích zřízením zemědělské školy a rozšířením stávajícího nádraží.⁵ V srpnu 1949 proběhl z iniciativy plánovacího referátu Krajského národního výboru (= KNV) v Ostravě sociologický výzkum zaměřený na problematiku dojížděky do zaměstnání. V jeho závěru znova zazněl požadavek na vytvoření pracovních příležitostí v Kravařích.⁶

Po únoru 1948 však nastalo období, ve kterém měly být upřednostňovány požadavky těžkého průmyslu a těžby. Ty se vzhledem k extenzivním výrobním způsobům potýkaly s neustálým nedostatkem pracovních sil. Tato skutečnost zapříčinila, že plán průmyslového rozvoje Kravař byl jako marginální odsunut zcela do pozadí. V pětiletém plánu na léta 1949 až 1953 již byla otázka „podindustrializovaných“ oblastí problémem spíše okrajovým (zák. č. 241/1948 Sb.).

Od počátku padesátých let začala být v Československu stále častěji užívána kategorizace sídel podle svého významu. Než došlo k určitému ustálení jednotlivých kategorií „střediskovosti“, náleželo Kravařím v sídelní síti dle jednotlivých návrhů z padesátých a z počátku šedesátých let relativně významné místo.⁷ Z této doby pocházejí také první návrhy na sloučení obcí Kravaře a Kouty. Vyjma krátkého období bezprostředně po válce, kdy obě obce spravoval společný národní výbor, čímž byl do určité míry anticipován pozdější vývoj, pochází první návrh integrace obou obcí z roku 1946. Podruhé se tato myšlenka objevila v roce 1952, kdy ONV v Hlučíně navrhl, aby obě obce v rámci přípravy na sloučení plánovaly stavební rozvoj společně. Potřetí, v roce 1956, vzešla iniciativa opět ze strany

4 ZAO, f. ZNV, exp. Ostrava, k. č. 762, inv. č. 733.

5 ZAO, f. ZNV, exp. Ostrava, k. č. 442, inv. č. 440.

6 SOKa Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 746, inv. č. 448. Dále též Hájek a Rychnovský (1949: 376–377).

7 Např.: SOKa Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 1203, inv. č. 1096.

hlučinského ONV. Přestože tentokrát přípravy na sloučení pokročily nejdále, bylo od ní posléze mlčky upuštěno. Nutno ještě zdůraznit, že v rámci návrhu z roku 1946 bylo projektováno připojit i sousední Dvořisko. Přestože podnět přicházel vesměs od nadřízených složek, nacházela tato iniciativa příznivý ohlas na úrovni jednotlivých obcí (nejvíce pak v Kravařích). V souvislosti s připravovanou integrací se poprvé z podnětu Místního národního výboru (= MNV) v Kravařích objevila zmínka o možném „povýšení“ Kravař na město. Tento požadavek však byl nadřízenými složkami razantně odmítnut. Navzdory tomu začal koncem roku 1959 proces, který byl během června 1960 zakončen vznikem města Kravaře.⁸ Hlavními kritérii pro tento krok byl pak především počet obyvatel a vybavenost obce. Nicméně přesná kritéria pro určení, která obec má být městem (tj. kterou má spravovat městský národní výbor = MěstNV), tehdy neexistovala.⁹

Určitě je zajímavé si povšimnout, jak na tuto skutečnost reagovalo obyvatelstvo jednotlivých obcí. Po formální stránce bylo totiž přikročeno k jistému druhu plebiscitu. Všichni občané byli jednotlivě a osobně tázáni na svůj postoj k integraci. V Kravařích se pro sloučení vyslovilo 99,7 % obyvatel, na Dvořisku 97,0 % a v Koutech 86,2 %. Přestože výsledky byly bezpochyby zmanipulovány již tím, že „plebiscit“ probíhal způsobem, kdy jednotlivé domácnosti obcházeli funkcionáři (čili takřka výhradně členové komunistické strany) osobně, čímž byl výsledek neúměrně zkreslen, lze alespoň na základě malého rozdílu ve výsledcích usuzovat na odlišné chápání tohoto aktu. „Nejdůraznější“ odmítnutí v Koutech a naopak „jednoznačné“ přijetí v Kravařích ilustruje otázku vnímání vlastní obecní suverenity ve vztahu k nastávajícím změnám. Z řad členů MNV Kouty a kolektivitu pracovníků Jednotného zemědělského družstva (= JZD) v Koutech zazníval vůči integraci dokonce otevřený protest.¹⁰

8 SOKA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 715, inv. č. 347; SOKA Opava, f. MěstNV Kravaře (nezprac.).

9 ZAO, f. Severomoravský KNV (= SmKNV) Ostrava, k. č. 101, inv. č. 118.

10 SOKA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 715, inv. č. 347; SOKA Opava, f. Okresní výbor Komunistické strany Československa (= OV KSČ) Opava, k. č. 282, inv. č. 122; SOKA Opava, f. MěstNV Kravaře (nezprac.); tamtéž, kronika města.

Všechny výše zmíněné návrhy a plány rozvoje byly společně v tom směru, že při vytváření koncepcí rozložení sídelní sítě pokládaly velký důraz právě na potřeby místní zemědělské výroby. Začalo tak docházet k výrazným disproporcím mezi významem sídel dle jejich kategorizace a dle jejich hospodářských kapacit. Tato charakteristika beze zbytku platí i pro dokument „Slučování obcí v okrese Opava“, který vznikl paralelně (ale do jisté míry nezávisle) na územněsprávních změnách v roce 1960.¹¹ Jeho závěry však reflektovaly skutečnost proběhlých změn, neboť bylo navrhováno, aby městská část Dvořísko byla správně odtržena od Kravař a připojena ke Štítině (pro potřeby zdejšího JZD). Současně byla potvrzena oprávněnost spojení Kravař a Koutů, což bylo zdůvodněno tím, že obě obce tvoří „přirozený hospodářský celek“.

Od počátku šedesátých let začalo být plánování rozvoje koncipováno podstatně komplexněji, avšak vzhledem k výraznějšímu uplatňování kategorizace obcí bylo do jisté míry selektivnější. Za první takový dokument lze považovat „Návrh rozvoje okresu Opava“, který sice není datován, ale vznikl s největší pravděpodobností během roku 1961 nebo krátce po něm.¹² Obsahuje také další důležitý prvek plánování, který se bezprostředně dotýkal rozvoje Kravař – tím byla skutečnost, že vlastní území Hlučínska v něm bylo důrazněji než v předchozích návrzích rozděleno na část opavskou a ostravskou. Toto rozdělení bylo sice ještě oslabeno typologizací jednotlivých sídel, avšak z dlouhodobého hlediska vedla tato koncepce k tomu, že každá část regionu se vyvíjela poněkud odlišně. V rámci ekonomických obvodů byly Kravaře přiřazeny do oblasti opavské. V rámci kategorizace obcí pak existovaly hned dva návrhy, které se vzájemně doplňovaly. V prvním byly Kravaře klasifikovány jako město čtvrté kategorie, a tudíž byly postaveny na stejnou úroveň jako například okresní město Opava nebo Hlučín. Ve druhém figurovaly již jako „pouhé“ středisko, kterých mělo být v okrese Opava celkem dvanáct. Nicméně ani v jedné z obou variant nebyl Kravařím plánován populační rozvoj, obdobně jako sídlům stejné kategorie. Naopak se počítalo s cílenou stagnací počtu obyvatel (avšak takto byl koncipován rozvoj

11 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 4, inv. č. 73.

12 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 4, inv. č. 73.

takřka celého Hlučínska – vyjma vlastního Hlučina). Demografický přebytek měl být vyrovnán stěhováním do Ostravy. Dokument současně poprvé precizněji vytyčil spádový obvod Kravař.¹³ Dle tohoto návrhu mělo se pak v roce 1980 nacházet v takto vytyčeném obvodu 16 100 obyvatel. Kvůli předpokládanému vzestupu populace na 20 343 obyvatel by proto bylo nutné, aby se postupně vystěhovalo 4 243 osob (tj. 20,9 %). V samotných Kravařích mělo z 6 888 obyvatel zůstat 6 000 – úbytek by měl činit 12,9 %.

Během šedesátých let vznikla pak celá řada dalších návrhů. V letech 1963 a 1964 byl vypracován dokument, který mnohem precizněji definoval rozdíl mezi opavskou a hlučínskou („přiostravskou“) ekonomickou podoblastí.¹⁴ Z tohoto úhlu pohledu byl pak rozvoj západního Hlučínska, zcela přiléhajícího k Opavě, v podstatě zastaven. Explicitně bylo toto rozdělení a faktické potvrzení hospodářské dezintegrace regionu podtrženo vytyčením příměstské oblasti Ostravy, které bylo zpracováno v roce 1969. Územně se totiž příměstská oblast překrývala s ostravskou částí Hlučínska.¹⁵ Nutno podotknout, že otázka Hlučínska byla předmětem licitace mezi ONV Opava a Severomoravským KNV. Až v říjnu 1969 rada kraje nakonec zamítla návrh ONV, který se snažil prosadit, aby tento region nebyl koncipován výhradně jako příměstská zóna Ostravy.¹⁶ V polovině šedesátých let pak vzniklo ještě několik dílčích koncepcí, které, ač se třeba týkaly rozvoje okresu pouze ze stavebního (první ze srpna r. 1965, druhá z dubna r. 1966) nebo hospodářského (ze září r. 1967) hlediska, se shodovaly v tom, že Kravařím byl ze všech městských sídel

13 Celkem zahrnoval 13 obcí: Hněvošice, Chlebičov, Mokré Lazce, Nové Sedlice, Oldřišov, Podvihov, Služovice, Suché Lazce, Štěpánkovice, Štítina, Velké Hoštice, Vrbka a Kravaře.

14 Z definice hlučínské (přiostravské) oblasti: „Tato podoblast je typickou nasávací oblastí ostravské aglomerace. Podstatná část obyvatel v produktivním věku vyjíždí za zaměstnáním do rozhodujících ostravských závodů.“ SOKA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 343, inv. č. 245. Vzhledem k množství vyjíždějících osob z Kravař do Ostravy bylo by možno s rozhodnutím o jejich zařazení do opavské podoblasti diskutovat. Viz dále.

15 SOKA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 438, inv. č. 334.

16 SOKA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 433, inv. č. 326.

okresu projektován nejmenší rozvoj.¹⁷ Podobný závěr měla i studie Státního úřadu pro rajónové plánování z roku 1965. V červenci 1968 byl odborem oblastního plánu KNV dokončen dokument o koncepci osídlení v Severomoravském kraji. Lze jej vzhledem k výhledovým plánům rozvoje Kravař považovat za faktické koncepční dopracování jednotlivých předchozích návrhů do podoby, k jaké spěly od počátku šedesátých let. Zde již byly v rámci kategorizace obcí Kravaře klasifikovány jako sídlo „místního významu“ ve spádové oblasti „obvodního významu“ Opava. A opět byl Kravařím projektován nejnižší populační rozvoj (o 8,3 %, zatímco okresní průměr činil 19,6 %). Přestože do obvodu Kravař mělo spadat sedm obcí,¹⁸ schválila v lednu 1969 rada KNV verzi, ve které do něj příslušely pouze tři obce.¹⁹ A to i přes nesouhlas některých orgánů (ONV Opava, MNV Chlebičov), které poukazovaly na fakt, že jedna obec (Chlebičov) neměla spádovost směrem do Kravař. Nutno ovšem podotknout, že rozsah spádové oblasti byl v polovině sedmdesátých let rozšířen na šest obcí.²⁰

Koncem šedesátých let začalo být znova poukazováno na latentní problém nedostatečné zaměstnanosti žen v místě bydliště a bylo opět navrhováno rozšířit průmyslovou kapacitu. Současně se objevily první náznaky změny přístupu. Dokument o rozvoji okresu Opava do roku 1980 z února 1969 již navrhoval vybudovat v Kravařích pobočný závod braneckých železáren a současně, aby byl dosavadní počet devíti vytipovaných průmyslových sídel v okrese rozšířen o Kravaře.²¹ O postupujících změnách koncepce rozvoje Kravař svědčí návrh z března 1970 vypracovaný společně MěstNV Kravaře a ONV Opava.²² Jako hlavní cíl bylo vytyčeno, aby v žádném případě nedošlo

17 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 345, inv. č. 245; tamtéž, k. č. 346, inv. č. 245.

18 Chlebičov, Mokré Lazce, Nové Sedlice, Štěpánkovice, Štítina, Velké Hoštice a Kravaře.

19 Chlebičov, Velké Hoštice a Kravaře. SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 433, inv. č. 326.

20 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 4, inv. č. 73; tamtéž, k. č. 433, inv. č. 326.

21 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 353, inv. č. 251.

22 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 849, inv. č. 484.

k likvidaci stávajícího (leč stagnujícího) průmyslu (o které se již několik let předtím na některých místech uvažovalo). Informuje také o pohledu místních orgánů, neboť bylo konstatováno, že: „V tomto směru [tj. rozvoji průmyslu] nadřízené orgány dosud stále Kravaře opomíjely, což mělo vliv nejen ekonomický, ale i politický.“

V dokumentech ze sedmdesátých a osmdesátých let lze pozorovat odlišný způsob koncepčního plánování. Přestože kategorizace sídel zůstala i nadále v platnosti, důraz byl položen také na rozvoj menších sídelních jednotek. V prosinci 1978 byl vypracován plánovací odborem ONV projekt rozvoje okresu Opava do roku 1990,²³ ve kterém Kravaře zůstaly střediskem místního významu²⁴ v obvodu Opavy. Dokument také konstatoval jako důsledek předchozích návrhů disproporce mezi proklamovaným statutem města a reálnou situací: „Samotné město vyžaduje radikální řešení celé občanské a technické vybavenosti.“ Krátce nato vznikla i zastavovací studie centra Kravař, která projektovala podstatnou a relativně velkorysou představu středu města.²⁵ Nutno podotknout, že již nebyla realizována.

Tento přehled zásadních koncepcí rozvoje Kravař, který bude v následující kapitole doplněn analýzou kvantitativních údajů dokumentujících postupující proměny města, ukazuje postoje jednotlivých orgánů k rozvoji města. Zcela zásadní vliv měly proto koncepce vypracované KNV a ONV (respektive jejich součástí), zatímco místní kravařské orgány se zaměřovaly spíše na jednotlivé, dílčí problémy. Názorně to ilustruje zápis ze zasedání okresní plánovací a městské plánovací komise ze září 1964 nebo společný návrh ONV a MěstNV z roku 1970.²⁶ Nicméně jak bude prokázáno v následující části, pokud byly požadavky MNV/MěstNV houževnatě prosazovány, bylo

23 SOKA Opava, f. ONV Opava 1976–1990, k. č. 221, inv. č. 124.

24 Pro obce Chlebičov, Mokré Lazce, Štěpánkovice, Štítina, Velké Hoštice a Kravaře. SOKA Opava, f. ONV Opava 1976–1990, k. č. 1260, inv. č. 1120; tamtéž, k. č. 1260, inv. č. 1121. Za pozornost stojí fakt, že za centrum spádového obvodu byly považovány pouze vlastní Kravaře (tj. nikoliv včetně Koutů a Dvořiska, které byly klasifikovány jako „nestředisková sídla trvalého významu“).

25 SOKA Opava, f. ONV Opava 1976–1990, k. č. 648, inv. č. 420.

26 SOKA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 343, inv. č. 245; tamtéž, k. č. 849, inv. č. 484.

je možno (alespoň z části) vymoci i navzdory určitému odporu ze strany nadřízených složek.

REÁLNÁ PODOBA ROZVOJE KRAVAŘ

V roce 1960 vznikl celek, který se od předchozího (v porovnání s vlastními Kravařemi) podstatně lišil. Výměra Kravař v nové podobě vzrostla o 44,6 %, počet obyvatel stoupl o 30,9 %. Vzhledem k faktu, že v okrese Opava již k žádným dalším výraznějším integracím nedošlo, staly se Kravaře dle počtu obyvatel třetím největším sídlem (5 989 obyv.), přičemž odstup od dalších obcí byl velmi výrazný.²⁷ V rámci typologizace Federálního statistického úřadu z konce šedesátých let pak byly Kravaře klasifikovány jako tzv. malé město.²⁸

Již před přeměnou na město byly Kravaře nejvýznamnějším sídlem západního Hlučínska. Nebylo to dáno pouhým počtem obyvatel, ale jejich význam byl podložen i ekonomicky. Kravaře představovaly především místo služeb pro své okolí. Vyjma několika pil a větších živností (cementárna, mlýny) zde neexistoval žádný průmysl. Přestože se na území Kravař nacházely hned dva velkostatky, nebylo zemědělství schopno poskytnout obživu ani místní populaci, natož aby umožňovalo zaměstnat obyvatelstvo okolních obcí. Skutečnost, že ekonomický význam Kravař pro širší zázemí spočíval výhradně v existenci živností a řemesel, měla pak počínaje padesátými léty pro význam sídla negativní důsledky. Nicméně v poválečném období se zdálo ještě pravděpodobné, že tento „pilíř“ bude doplněn o další –

27 Ludgerovice měly 4 544 obyv., Vítkov 3 970 obyv., Petřkovice 3 236 obyv. a Budišov nad Budišovkou 2 685 obyv. Nicméně v důsledku jisté stagnace obyvatel, a naopak vzhledem k pozdějšímu rozšiřování jednotlivých obcí slučováním, se tento „nások“ začal ztrácet. Podíl Kravař na městské populaci okresu Opava tak v letech 1961 až 1980 poklesl z 9,0 % na 6,0 % (Historický lexikon 2006: 728–739).

28 Sídla byla dle této typologizace rozdělena na (1) města, (2) malá města, (3) aglomerované obce a (4) ostatní (tj. venkovské obce). Kritériem nebyl právní statut, ale počet obyvatel a vybavenost sídla (Havrlant 1980: 148–157).

totiž o průmyslovou bázi. Jak bylo uvedeno v předchozí kapitole, převládaly v poválečné době snahy umístit do Kravař průmyslové kapacity za účelem zajistit pracovní příležitosti pro místní obyvatelstvo. Výsledkem těchto aktivit bylo zřízení provozu závodu S. K. Neumanna (= ZSKN) v roce 1948 (Nálepka 1958: 14). Avšak brzy poté, co podnik vznikl, začala být jeho existence zpochybňována.²⁹ Původní plán, aby poskytoval práci pro 300 osob, nebyl tudíž dodržen; počet zaměstnanců tak později poklesl na 120 osob. Dlouhou dobu neexistoval v Kravařích kromě tohoto závodu větší průmyslový podnik. Byla zde sice provozovna Severomoravských drůbežářských závodů, ale zaměstnávala pouze několik desítek osob (r. 1965 měla 30 zaměstnanců, r. 1980 pak 32). Kolem poloviny šedesátých let, v době, kdy veškeré koncepční plány projektovaly určitou stagnaci významu sídla nebo dokonce i jistý regres, objevily se návrhy na likvidaci několika provozoven, především ZSKN a zmíněných drůbežářských závodů.³⁰ Avšak určitá změna přístupu vyšších orgánů během druhé poloviny šedesátých let umožnila v roce 1967 vznik nejen dalšího menšího závodu (Slezanka, pro asi 40 zaměstnanců), ale především otevření pobočného závodu braneckých železáren roku 1972 (pro 70 zaměstnanců). Podotkněme, že iniciativa v obou směrech vyšla ze strany MěstNV Kravaře. Vznik prvního ze zmíněných závodů byl záležitostí svým významem vsutku zanedbatelnou. Větší význam mělo proto otevření závodu železáren, které požadoval především MěstNV, jenž vedl několikaletá jednání jak s braneckými železárnami, tak s nadřízenými složkami. Rok 1972 lze tak v jistém smyslu považovat za symbolický mezník, kterým se zakončilo jedno období koncepčního plánování (Binar a Jirásek 2009: 209–212).

Další větší podniky (v rovině desítek zaměstnanců) vznikaly v souvislosti s procesy, které byly násilně uskutečňovány komunistickým režimem, tj. kolektivizace a socializace řemesel a živností (Pavelčíková 1997: 294–313). Důležité ale bylo, že před spuštěním těchto procesů představovalo zemědělství pro většinu obyvatel, ač často malý, vedlejší zdroj příjmu. Roku 1945 bylo v Kravařích kolem 320 zemědělských

29 Srov. SOKA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 345, inv. č. 245.

30 SOKA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 344, inv. č. 245; Statistická ročenka (1981: 146, 150).

závodů, v Koutech necelých 300 a na Dvořisku 12,³¹ celkem tedy 632 (tzn., že cca každá třetí domácnost měla určitý zdroj obživy v zemědělství) (Binar a Jirásek 2009: 93, 94). Podstatné bylo i to, že se jednalo o malá hospodářství (a tudíž mnohdy bez dodávkových povinností), která však byla schopna zajistit alespoň část základních potravin. Ač měla relativně malé výměry, byla jejich produkce díky intenzivnímu způsobu využívání relativně vysoká.³² Během padesátých let byl v důsledku kolektivizace tento způsob hospodaření razantně narušen. Nicméně ještě počátkem sedmdesátých let se v rukou samostatných rolníků nacházela ne nepodstatná část půdy, cca 190 ha (tj. 12,5 %). Avšak zemědělská družstva nemohla poskytnout obživu stejnému počtu osob, jaký pracoval v zemědělství před počátkem kolektivizace. Vždyť na území budoucího města Kravař bylo v jednotlivých družstvech v roce 1959/1960 zaměstnáno cca 235 osob. Ve stejnou dobu zaměstnávaly oba velkostatky, které mezitím přešly do vlastnictví státu, dalších 70 osob. Podstatněji neovlivnil možnosti zaměstnanosti ani vznik strojní a traktorové stanice (několik desítek pracovních příležitostí). V důsledku kolektivizace tak bylo vytvořeno asi 400 pracovních míst v „socialistickém“ sektoru. Vzhledem k tomu, že proces kolektivizace zcela vydělil práci v zemědělství jako samostatnou profesi, vykazovaný počet osob zaměstnaných v tomto sektoru tak dokonce stoupl. V roce 1947 bylo v Kravařích a v Koutech 220 (tj. 11,1 %) ekonomicky aktivních osob zaměstnaných v zemědělství, v roce 1961 to bylo již 299 osob (tj. 11,3 %).³³ Předchozí statistiky totiž nezachycovaly práci průmyslových dělníků na svém hospodářství po pracovní době a žen v domácnosti. S faktem, že kolektivizované zemědělství uvolnilo pracovní síly do průmyslu, lze tak v případě Kravař souhlasit pouze s přihlédnutím ke všem doprovodným jevům.³⁴

31 Počet zemědělských závodů je v pramenech vyčíslován různě. Záleželo na metodice sčítání, která však vesměs nebývala uváděna.

32 SOKA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 746, inv. č. 448.

33 Avšak údaje ze sčítání lidu z roku 1970 uvádějí 351 osob zaměstnaných v zemědělství (tj. dokonce 13,1 %) (Sčítání lidu 1973: tab. 53).

34 Podrobněji k průběhu a důsledkům kolektivizace viz: Binar a Jirásek (2009: 92–111 a 186–204); SOKA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 35, inv. č. 162; Statistická ročenka (1969: 50).

Stejně necitlivě byla současně narušena sféra řemesel a soukromých živností. Socializace v tomto sektoru sice neprobíhala tak dramaticky a halasně, jako tomu bylo při kolektivizaci, nicméně s neméně závažnými důsledky. V roce 1945 existovalo na území budoucího města necelých 80 provozuschopných živností (většina pak ve vlastních Kravařích). Hlavní fáze rušení soukromých živností, která proběhla v letech 1949 a 1951, způsobila výrazné snížení jejich počtu. Z pozdějších návrhů ONV v Hlučíně ohledně „optimální sítě řemesel“ lze proto pozorovat snahu tento pokles zastavit, neboť pro Kravaře určil počet služeb na 63.³⁵ Ale protože tento návrh vycházel z předpokladu, že Hlučínsko by mělo být oblastí především zemědělskou, byla škála oborů tímto způsobem limitována. Jednotlivé živnosti, které přešly do správy státu, byly pak včleňovány do celků s celostátní působností. Obec, respektive MNV, tak získala pouze menší část. Služby byly integrovány do „místního hospodářství“, které bylo posléze nahrazeno „komunálními službami“ a „drobnými provozovny místního hospodářství“, avšak kvalitou ani kvantitou nebyly schopny nahradit soukromě provozované obory (Binar a Jirásek 2009: 207–209). Tyto kravařské podniky byly koncipovány tak, aby poskytovaly služby pro větší část západního Hlučínska. Avšak rozsahu působnosti neodpovídalo materiální a technické zázemí. Počet obyvatel připadajících na jednoho zaměstnance zůstal v rámci okresu Opava vůbec nejvyšší. Možnosti „služeb občanům“, jak byla tato činnost dobově nazývána, zdaleka nemohly pokrýt poptávku.³⁶

Během let se počet osob zaměstnaných v Kravařích pochopitelně měnil. V roce 1961 bylo v místě bydliště zaměstnáno 708 ekonomicky aktivních obyvatel (tj. 26,7 %). Nejvíce z nich nacházelo zaměstnání v zemědělství (tj. 299 osob), v průmyslu a ve stavebnictví (tj. 202, před. v ZSKN) a pak v dopravě a ve službách (tj. 176) (Statistická ročenka 1969: 50).³⁷ Údaje za rok 1970 pak zachycují stav, kdy již veškeré hlavní proměny ekonomické struktury ustaly, a nastalo

35 SOkA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 941, inv. č. 695.

36 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 353, inv. č. 251. Srov. tamtéž, k. č. 849, inv. č. 483; tamtéž, k. č. 344, inv. č. 245.

37 Tyto údaje potvrzuje soupis k 31. 12. 1966: SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 434, inv. č. 329.

období relativní stability. Tehdy bylo v samotném městě 1 021 pracovních příležitostí. Z nich bylo nejvíce v zemědělství a lesnictví – 301 (tj. 29,5 %), v průmyslu 234 (tj. 22,9 %) a v obchodu a v službách 204 (tj. 20,0 %). Podstatný je přitom fakt, že mezi obyvatelstvem zaměstnaným v Kravařích převyšovaly početně ženy nad muži. Jejich podíl činil 62,3 % (tj. celkem 636 žen). Jednalo se o důsledek skutečnosti, že veškeré průmyslové kapacity byly koncipovány přednostně pro zaměstnávání žen, zatímco mužské pracovní síly byly směřovány do průmyslových center mimo město. Kravařský průmysl byl tak takřka výhradně ženskou záležitostí (představovaly 88,5 % všech zaměstnanců). S jistou nadsázkou lze zde rekonstruovat geografickou dělbu práce mezi mužem a ženou. V místě bydliště bylo zaměstnáno 534 žen, ale pouze 227 mužů. V tomto ohledu tudíž ženy převládaly poměrem 2,4:1. Naopak mezi vyjíždějícím obyvatelstvem měli převahu muži poměrem 2,6:1.³⁸ Pro přehlednost pak viz tabulku č. 1. Tento stav přetrval bez výraznějších výkyvů až do konce osmdesátých let – v roce 1991 pracovalo v místě bydliště 965 osob (Sčítání lidu 1992: tab. 203).

Důsledek všech výše zmíněných direktivně uskutečněných změn by se dal shrnout do následujících bodů. (1) Řemesla a živnosti byly socializací násilně likvidována, přičemž „socialistický“ sektor nebyl schopen jejich nabídku a ekonomické možnosti adekvátně nahradit. Specifický byl nadto vývoj obchodní sítě. Od počátku sedmdesátých let začala výstavba nákupních center, která vznikala takřka v každé větší obci (již od 300 obyv.), a v sortimentu základního zboží se tyto obce, původně odkázané na nabídku v Kravařích, staly autarkní.³⁹ (2) Zemědělská výroba prošla procesem kolektivizace sice z dlouhodobého hlediska nakonec přinesla racionalizaci výroby, nicméně ve svých počátcích měla na tradiční způsob zaměstnanosti destruktivní charakter. Minimálně tabulkově začala být část zemědělců klasifikována jako „dělníci v zemědělství“. (3) Průmyslové závody sice rozšířily počet pracovních příležitostí v Kravařích, brzy však začala být (především ve druhé polovině padesátých a v první polovině šedesátých let) jejich existence zpochybňována, což se projevilo na omezo-

38 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 849, inv. č. 484.

39 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 345, inv. č. 245.

	Muži	Ženy	Celkem
Počet osob zaměstnaných v místě bydliště	227	534	761
Počet osob dojíždějících do Kravař	148	102	250
Celkový počet osob zaměstnaných v Kravařích	385	636	1 021
Celkový počet osob vyjíždějících z Kravař	1 400	540	1 940

Tab. 1 Struktura zaměstnanosti v Kravařích r. 1970.

vání jejich zaměstnaneckých kapacit. Ekonomická struktura Kravař se tak sice změnila ve prospěch průmyslového sektoru, současně však došlo k narušení ekonomických vazeb k bezprostřednímu okolí. Tento vztah byl dán nejen těmito naznačenými změnami, ale pochopitelně i proměnami v okolních obcích. V důsledku socialistické industrializace Ostravska a podobných změn v zemědělské výrobě, jakými prošly samotné Kravaře, došlo k zintenzivnění přímých vztahů obyvatel těchto obcí přímo s centry industrializace, tj. především s Ostravou, ale také s Opavou a s jinými městy. Komplementárním jevem byl fakt dalšího rozvolňování vzájemných ekonomických vazeb s Kravařemi.⁴⁰

Dalším prvkem, který nejen ovlivnil vazbu Kravař k okolním obcím, ale zejména vývoj samotných Kravař, byl rozvoj a výstavba průmyslových závodů mezi Opavou a Ostravou. Po roce 1948 začal současně rozvoj Moravskoslezské armaturky v Dolním Benešově (vzdálena cca 7 km, zaměstnávala více než 2 000 osob),⁴¹ Lisovny nových hmot v Chuchelně (cca 9,5 km, přes 500 osob),⁴² textilní

40 Kupříkladu v roce 1970 dojíždělo do Kravař do zaměstnání pouze 250 osob. SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 849, inv. č. 484. Srov. níže.

41 Blíže např.: ZAO, f. Krajská správa (= KS) Českého statistického úřadu (= ČSÚ), k. č. 66, inv. č. 165; tamtéž, k. č. 67, inv. č. 166; Wanderburg (1991: 36 a 37).

42 Blíže viz: SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 346, inv. č. 245.

továrny v Bolaticích (cca 5,5 km, kol. 300 osob) a sádrovcového dolu v Koberčicích (cca 6,5 km, přes 200 osob). Vyjma industrializace Ostravy měla pak největší vliv výstavba rozsáhlého průmyslového areálu (Ostroj) na Těšínské ulici v Opavě (cca 6,5 km, kol. 8 000 osob).⁴³ Fakt, že jejich rozvoj začal vesměs v době, kdy byly podniknuty první kroky k industrializaci Kravař, způsobil, že kravařské textilnictví, jakožto neupřednostňované odvětví, nebylo rozvíjeno. Z geografického hlediska se tak během padesátých let Kravaře ocitly uprostřed sítě rostoucích průmyslových závodů; vzhledem k jejich relativní blízkosti stal se pravý opak toho, co prosazovaly jednotlivé plány ze čtyřicátých let. Kravaře se místo centra zaměstnanosti pro západní Hlučínsko staly *via facti* zásobárnou pracovních sil. V rámci určitých počátků racionalizace výroby se tak začalo počítat s odčerpáním populačních přebytků Kravař, aby bylo odstraněno neefektivní (často několikahodinové) dojíždění do práce.

Protože Kravaře nebyly schopny poskytnout obživu všemu svému obyvatelstvu, byla podstatná část populace nucena hledat zaměstnání mimo své bydliště. To bylo možno nalézt pouze v průmyslu (především ve stavebnictví) (Hernová 1983: 138–145, 191). Proto již dlouho před rokem 1960 převažovala v populaci Kravař sociální kategorie dělníků. V roce 1947 představovali 75,8 %, zatímco osob samostatně výdělečně činných bylo 14,8 % a úředníků pouze 9,5 %. Přestože počet dělníků byl již sám o sobě vysoký, během padesátých let ještě stoupal. Tento jev však byl pro svou dobu symptomatický. Bylo to umožněno uvolněním pracovních sil ze zemědělství (viz výše), ze služeb a koneckonců i využíváním pracovních rezerv z kategorie žen v domácnosti. Již o pět let později, v prosinci 1954, bylo v kategorii dělníků 88,2 % ekonomicky aktivního obyvatelstva (a v kategorii úředníků 6,8 % a zemědělců 5,0 %). Dle sčítání z roku 1961 nacházelo se mezi dělníky 88,7 % ekonomicky aktivních osob; tím však bylo dosaženo početního zenitu. V roce 1970 činil jejich podíl 75,1 % a v roce 1991 pak jen 52,4 %.⁴⁴

43 SOKA Opava, f. ONV Opava 1976–1990, k. č. 634, inv. č. 407. Srov. dále: Statistická ročenka (1981: 140–150).

44 SOKA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 35, inv. č. 162; Sčítání lidu (1973: tab. 52 a 53); Sčítání lidu (1992: tab. 203).

Tento rozpor mezi sociální realitou a ekonomickými možnostmi Kravař by nebyl vysvětlitelný bez existence fenoménu vyjížděky za zaměstnáním. Ten byl dlouhodobě charakteristický pro celé Hlučínsko, obzvláště pro Kravaře, a již v meziválečné době se jednalo o palčivý problém. Co se týká její struktury, do začátku socialistické industrializace vyjížděla většina ekonomicky aktivních osob do nedaleké Opavy. V roce 1948 to bylo z Kravař a Koutů dohromady 800 osob, zatímco například do Ostravy vyjíždělo 270 osob a do Dolního Benešova 110 osob. Po zahájení industrializace Ostravy začali dělníci dojíždět mnohem větší mírou do tamních průmyslových závodů i přesto, že dojížděka byla podstatně delší. V roce 1966, kdy byl tento proces již zakončen, dojíždělo do Ostravy 1 500 ekonomicky aktivních osob, do Opavy 970, další pak do Dolního Benešova (450 osob) a do Chuchelné (330 osob).⁴⁵ Jak je zřejmé z přehledu těchto dat, obrat směrem k dojížděce do Ostravy nebyl dán pouhým přesměrováním vyjížděky, ale především nárůstem počtu vyjíždějících osob. V roce 1950 jejich počet činil 1 347, v roce 1961 již 1 940 a v roce 1970 dokonce 1 973. Poslední dva údaje svědčí o jisté relativní stabilizaci. Přestože ve sčítacím roce 1980 bylo zaregistrováno 2 237 osob a v roce 1991 pak 2 306, odrážel tento nárůst pouze populační přírůstek, relativně došlo k úbytku ze 73,6 % v roce 1970 na 70,5 % roku 1991. „Studie průmyslových center v okrese Opava“ z července 1971,⁴⁶ která rozpracovávala ekonomické vazby v rámci okresu Opava, dokazuje, že největší vyjížděka v rámci okresu Opava, tj. zejména bez Ostravy, byla právě z Kravař. Kravaře měly největší podíl na dojížděce do Opavy (722 osob), Dolního Benešova (136), Hlučína (130) a Chuchelné (64). Tato studie tak potvrzuje i to, že Kravaře se staly zásobárnou pracovních sil, a to nejen pro Ostravu a její podniky, ale také pro průmyslová centra v okrese Opava.

Jak bylo uvedeno v předchozí kapitole, v koncepčních plánech od počátku padesátých let se nepočítalo s větším počtem pracovních příležitostí v Kravařích, a tudíž ani s větším populačním rozvojem

45 SOkA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 747, inv. č. 459; SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 434, inv. č. 329. Tyto údaje však nutno brát s rezervou. Jedná se o odhad MěstNV.

46 SOkA Opava, f. ONV Opava 1976–1990, k. č. 634, inv. č. 407.

sídla. Příčin, proč navzdory tomuto faktu populace adekvátně neklesala, bude jistě více. Důležitou roli hraje skutečnost, že Kravaře nejsou příliš vzdáleny jádru ostravské průmyslové oblasti a pro většinu z těch, kteří zde byli zaměstnáni, existovala možnost každodenní dojíždky – i když byla často na hranici časové únosnosti. Podrobnější pohled na tento jev přináší sociologický průzkum Hlučínska z roku 1949. Bylo v něm konstatováno, že jednou z příčin je i citová vazba na bydliště. Mnoho obyvatel Kravař mělo ve svém bydlišti nadto malé zemědělské hospodářství, které sloužilo jako dodatečný zdroj obživy. Stejný postřeh o vazbě hlučínského obyvatelstva k bydlišti měla i zpráva ONV Hlučín z konce padesátých let.⁴⁷ Tytéž závěry pak nezávisle potvrzuje i odborná literatura (Mečiar 2007: 118–141). Tento jev výrazně ovlivnilo chování a myšlení místních obyvatel. Určitá spjatost s půdou části obyvatel vystupovala na povrch (a hlavně do písemných záznamů) především v souvislosti s kolektivizací. Zajímavým pramenem poznání mentality jsou protokoly o náborových pohovorech s rolníky. Citový vztah k půdě je zřejmý – ve většině případů byla zcela ignorována čistě utilitární a ekonomická hlediska a výhody vstupu do JZD. Osobní vlastnictví kousku půdy bylo v hodnotovém systému důležitější než hospodářská rentabilita. Svou roli zde jistě sehrál i jev, který se objevil během 19. století – totiž tradice vyjíždět za prací často do vzdálených míst. Z tohoto důvodu nebyl populační vývoj již několik desetiletí závislý pouze na ekonomických možnostech sídla a jeho bezprostředního okolí.

O pohybu obyvatelstva před a po roce 1960 vypovídá podrobně tabulka č. 2. Nicméně za pozornost stojí fakt, že nejdynamičtěji stoupal počet obyvatel před „vznikem“ města (v letech 1950 až 1961 o 11,9 %), zatímco po jeho ustavení začala stagnace (v letech 1961 až 1991 stoupl počet obyvatel o 9,5 %) (Historický lexikon 2006: 730, 731).

Ve srovnání populačního vývoje Kravař s ostatním Hlučínskem (respektive i s dalšími městy okresu Opava) lze říct, že do sčítání roku 1991 stoukala populace relativně pomalu (tj. o 22,5 %). Nejdynamičtěji se rozvíjel samotný Hlučín, kde populace vzrostla o 100,1 %, a Dolní Benešov, kde počet obyvatel stoupl o 67,4 %. Výrazně se rozvíjela i Opava s Ostravou – počet obyvatel vzrostl o více než

47 SOkA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 746, inv. č. 448.

	Kravaře	Kouty	Dvořiško	Dohromady
1950	3 728	1 382	244	5 354
1961	4 136	1 537	316	5 989
1970	4 150	1 502	297	5 949
1980	4 577	1 503	315	6 395
1991	4 753	1 476	331	6 560
2001	4 757	1 569	367	6 693

Tab. 2 Populační vývoj Kravař, Koutů a Dvořiška v letech 1950–2001.

polovinu. Naopak populační vývoj Kravař se v mnohém podobal spíše populačnímu vývoji „venkovského“ Hlučínska čili bez obou dynamicky se rozvíjejících sídel, Dolního Benešova a Hlučina. Ve stejném období se totiž početní stav obyvatelstva takto vymezeného regionu zvýšil o 19,5 % (srov. Hernová 1983: 125–138, 190).

Na výslednou podobu kravařské populace měl zásadní vliv rozsah migračních proudů. Protože v Kravařích porodnost byla vyšší než úmrtnost, byla v důsledku podhodnocení stavebních a průmyslových investic část obyvatel nucena odejít. Tento proud však nebyl tak silný, jak se plánovalo, což pak způsobovalo problémy například při řešení bytové otázky. A protože výstavba domů o více bytových jednotkách podléhala přísnému dohledu, který striktně lpěl na znění koncepčních plánů, probíhal rozvoj Kravař výhradně formou individuální výstavby. Výstavba domů o více bytových jednotkách mohla proto proběhnout v relativně krátkém období druhé poloviny padesátých let a během let šedesátých.⁴⁸ Zastavení jejich výstavby pak časově koresponduje se změnami koncepce směřování stavebních investic v okrese Opava. Naopak v Dolním Benešově a v Hlučíně byly postaveny celé sídlištní čtvrti. Nicméně tato skutečnost se týkala pouze obou těchto měst. Na Hlučínsku celkem převládala individuální výstavba, a region si tak udržel svůj vesnický charakter. Jedním z typických znaků, který vykresluje charakter sídla po jeho stavební

48 SOkA Opava, f. ONV Hlučín, k. č. 1072, inv. č. 936.

stránce, je relativní poměr obyvatel připadajících na jednu stavbu, rozloha jednoho bytu a počet bytových jednotek v poměru k počtu domů. Jak ukazuje následující tabulka, Kravaře, přestože byly od roku 1960 městem, zcela zjevně následovaly trend „vesnického“ Hlučínska. Zjevně se v tomto směru začaly vzdalovat Dolnímu Benešovu a Hlučínu, jež se po stavební stránce „poměšťovaly“. Komparaci s vývojem v okolních lokalitách v delší časové perspektivě podává následující tabulka (Historický lexikon 2005: 728–739).

Ze stavebního hlediska si tak Kravaře i nadále uchovávaly svůj předchozí, na zemědělské výrobě založený vzhled. Nicméně kolektivizace rozvolnila vazby mezi stavební dispozicí a zemědělskými plochami (pole, stáje apod.), což umožnilo výstavbu do jisté míry centralizovat. Dříve úzká, protáhlá zástavba kolem hlavní cesty (orientována západovýchodním směrem) se začala rozšiřovat i severojižním směrem a vznikaly tak ulice, které nenavazovaly na původní stavební dispozici, případně docházelo ke „zdvojování“ ulic ve směru západ–východ. Postupně byly zastavovány relativně rozsáhlé, zemědělsky využívané proluky v intravilánu obce. Ale ještě v roce 1966 se v nich nacházelo cca 15 ha volně zastavitelné půdy.⁴⁹ Ve zprávě o střediscích průmyslu z roku 1965 bylo proto možno si přecíst: „Uliční systém, vybudovaný v prostoru obce Kravaře, nemá charakter městského zastavění a vykazuje jasné znaky neorganizovaného živelného růstu [tj. jako kontrapozice k centrálnímu plánování]. Zástavba je ve větší míře jen přízemní.“⁵⁰ V roce 1979 bylo v Kravařích celkem 1 027 rodinných domů a 29 zemědělských usedlostí, ale pouze 26 bytových domů (tj. 2,4 %), z nichž jen část byla postavena po roce 1945. Proto i hustota zalidnění v přepočtu na zastavěnou plochu zůstávala relativně nízká a k roku 1970 činila 31 obyv./ha zastavěné plochy.⁵¹ Bylo by možno uvést více znaků vztahujících se k dichotomii města a venkov vzhledem k charakteristice zástavby. Například výsledky

49 SOKA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 434, inv. č. 329.

50 SOKA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 433, inv. č. 326.

51 SOKA Opava, f. MěstNV Kravaře (nezprac.). Výsledky sčítání lidu z roku 1970 však přinášejí poněkud odlišné údaje. Počet rodinných domů a zemědělských usedlostí činil na celkovém počtu budov 92,2 % (Sčítání lidu 1973: tab. 51).

	1950	1961	1970	1980	1991	2001
Kravaře	5, 24	5, 32	4, 76	4, 40	3, 80	3, 80
Hlučínsko	5, 72	5, 64	5, 40	5, 02	4, 39	4, 32
Dolní Benešov	6, 51	7, 37	7, 24	6, 80	6, 33	6, 15
Hlučín	6, 69	7, 39	8, 53	7, 59	6, 42	6, 03
Opava	8, 05	9, 32	9, 54	9, 57	9, 56	9, 00
Ostrava	11, 75	12, 06	13, 46	14, 55	14, 04	13, 28

Tab. 3 Počet obyv. připadajících na jeden dům v letech 1950–2001.

sčítání lidu z roku 2001 zachycují i počet domů postavených ze stěnových panelů. V Kravařích byl jejich podíl na celkovém počtu domů pouhých 0,6 %. Byl tak nejen výrazně nižší, než jak tomu bylo v nejbližších městech (v Hlučíně 3,5 %, v Opavě 5,0 %), ale dokonce než jaký byl průměr „venkovských“ obcí (tj. 0,8 %) (Sčítání lidu 2003: 32).

Kravaře byly sice koncipovány jako středisko spádové oblasti, nicméně neexistovalo zde místo s dostatečnou koncentrací služeb apod., které by mohlo představovat vlastní centrum města. Teprve od počátku sedmdesátých let začala postupně výstavba objektů v okolí dnešního nákupního centra při hlavní cestě, která měla být zakončena komplexní přestavbou přilehlé oblasti (srov. „Zastavovací studie Kravaře centrum 1980“).⁵² Nacházela se zde pošta, počátkem osmdesátých let zde bylo postaveno zdravotní středisko s lékárnou, ale úřady (národní výbor, stanice bezpečnosti) a instituce se nacházely roztroušeně po městě. Taktéž infrastruktura vykazovala značný deficit. Chodníky a cesty se zpevněným povrchem byly dobudovány teprve v šedesátých letech, vodovod byl dokončen až v roce 1996 a stavba kanalizace začala teprve v roce 2007.

⁵² SOkA Opava, f. ONV Opava 1976–1990, k. č. 648, inv. č. 420.

KRAVAŘE PO ROCE 1989

Struktury sociální a ekonomické sféry, které existovaly před rokem 1989, byly udržovány vesměs uměle. O jejich labilitě svědčí i rychlost, jakou byly stávající vazby zpřetrhány a nahrazeny novými. Nejpodstatněji to lze dokumentovat na změně sociálního a profesního složení obyvatel. Přes skutečnost, že mnohé stávající podniky rychle zanikly (ZSKN, Brano), nedošlo v Kravařích, tak jako v jiných místech na Ostravsku, k poklesu počtu pracovních příležitostí. Přestože proběhla výrazná restrukturalizace, nárůst nezaměstnanosti nebyl způsoben ekonomickým vývojem ve městě, ale právě rušením závodů a dolů ostravského revíru. Dle sčítání v roce 2001 bylo v místě bydliště zaměstnáno 1 099 osob (což je dokonce o 13,9 % více než v roce 1991) (Sčítání lidu 2003: 118–122) a k 31. prosinci 2007 mělo v Kravařích sídlo celkem 1 362 ekonomických subjektů (Statistická ročenka 2008: 337). Zcela odlišný způsob určování investic pak byl příčinou výstavby infrastruktury, která se ukazovala jako naléhavá již minimálně v šedesátých letech, ale která nebyla realizována (výstavba vodovodu a kanalizace a plynofikace obce). Tento fakt by sám o sobě neměl takový význam, kdyby jej nebylo možno srovnat s okolím. Ve vztahu k okolním obcím se znovu začaly navazovat vazby, které byly v padesátých letech přetrhávány, a díky vzestupu nabídky místních služeb, jež znova začali poskytovat soukromí podnikatelé, začaly Kravaře opět získávat spádový charakter.

Tento jev se pak promítl do migrace obyvatel, jejíž trend začal být po roce 1989 zcela odlišný. Zatímco v letech 1971 až 1989 bylo celkové saldo Kravař v rovnováze (převaha vystěhovalců činila za celé období 26 osob), v letech 1990 až 2008 přibylo celkem 493 osob (tj. 7,5 %). Naopak jiná, předtím preferovaná sídla, začala vykazovat úbytek. Týkalo se to především měst, jejichž populace začala klesat. V Dolním Benešově za stejné období do roku 1989 přibylo stěhováním 209 osob, po roce 1989 jich naopak 323 ubylo. Totéž proběhlo i v Hlučíně, kde však vystěhovalců bylo vyšší již od sedmdesátých let; po roce 1989 ubylo tímto způsobem dalších 123 osob. Celkově však populace obou měst díky natalitě stagnovala. To ovšem neplatí o Ostravě a Opavě, kde ubylo 3,2 % a 2,3 % populace (Demografická ročenka měst; Územní změny). V populačním vývoji Kravař po listopadu 1989

je nutno podtrhnout především skutečnost, že i nadále opisoval vývoj podobný „venkovskému“ Hlučínsku (viz předchozí kapitolu), a nikoliv ostatních nejbližších měst. Bez Dolního Benešova a Hlučina stoupla populace Hlučínska o 2,8 % – přitom v samotných Kravařích o 2,0 % (Sčítání lidu 2003: 17). V polistopadovém období proběhla sčítání v letech 1991 a 2001. Zachycují změny pouze za jedno decennium, což je velmi krátká doba, nicméně na základě dat ČSÚ do roku 2008 je zřejmé, že tento trend pokračuje i nadále.⁵³

Polistopadový vývoj se tak jeví ve srovnání s předchozím obdobím jako zcela protichůdný. Lze to dokumentovat jak na ekonomickém a populačním vývoji města, tak na proměnách ekonomických vazeb. Samozřejmě nelze tyto údaje považovat beze zbytku za směrodatné, avšak jejich kombinací lze postihnout alespoň základní vývojové trendy.

ZÁVĚR

Na vytvoření města Kravaře v roce 1960 lze nahlížet jako na ambivalentní záležitost. Na jedné straně jako na logický důsledek postupující integrace dvou stavebně již propojených obcí, na straně druhé jako na jednorázovou záležitost, na administrativní zákrok, který byl podřízen momentálním potřebám správní reformy. Až do roku 1989 byl vývoj města ovlivňován ekonomickými a mocenskými strukturami, které sloužily monopolu komunistické strany. Dalším problémem byla skutečnost, že jednotlivé koncepční plány se v průběhu času dosti podstatně měnily, čímž často popíraly již dosažené výsledky. Vytvoření města Kravaře se takto jeví jako završení koncepce výstavby hlučínského regionu, ve které se mísila jak idea sociální výpomoci (především do roku 1950), tak také rozvoje strojírenské výroby a těžkého průmyslu (zejména v padesátých letech). Během druhé

53 Zatímco v Kravařích přibýlo mezi léty 2001 až 2008 2,1 % obyv., poklesla ve stejném období populace Dolního Benešova o 3,8 %, Hlučina o 0,5 %, Opavy o 4,2 % a Ostravy o 2,8 % (Demografická ročenka měst).

poloviny padesátých let a v letech šedesátých, kdy otázka industrializace Hlučínska byla odsunuta do pozadí, se zkomplikovalo logicky i koncepční postavení Kravař. V roce 1960 sice vzniklo šestitisícové město, nicméně s jeho dalším rozvojem se nepočítalo a podle většiny koncepcí mělo ustrnout na stejné úrovni. Koneckonců jistě není náhoda, že šedesátá léta jsou jediným obdobím (vyjma odsunu německého obyvatelstva), kdy populace města klesala. Až v sedmdesátých a v osmdesátých letech bylo na Kravaře znova nahlíženo jako na další z možných průmyslových center Opavska.

Příčin proměn koncepcí bylo pochopitelně několik. Byla to skutečnost jak (1) obecného politického a ekonomického vývoje Československa, především násilně prováděné kolektivizace a socializace živností, tak (2) koncepce rozvoje na regionálních rovinách – plánování na úrovni kraje (industrializace Ostravska), (3) okresu (Hlučín, Opava) a (4) na úrovni města (jeho potřeby a ekonomické možnosti). Kromě toho je nutno brát v potaz i rozhodnutí jednotlivých podniků, které zohledňovaly jako zásadní hledisko míru ekonomické rentability jednotlivých závodů. Jak bylo uvedeno v první části studie, rozhodující instance, které ovlivňovaly rozvoj města, byly KNV v Ostravě a ONV v Opavě, nicméně i přes svou podřízenost bylo město (čili MNV/MěstNV) při dostatečné agilnosti schopno prosadit i své lokální zájmy (například vybudování závodu braneckých železáren). Bylo by možno vzít v úvahu i struktury vyšší, než stát (např. tzv. východní blok), avšak pro potřeby této studie je jejich zohlednění vcelku marginální a fakticky obsažené v zohlednění státní roviny.

Vliv těchto úrovní na koncepční rozvoj Kravař se v průběhu let měnil. V poválečném období (1. fáze) byly rozhodující potřeby Hlučínska a po nástupu industrializace (2. fáze) potřeby ostravského průmyslu. Výrazně v této době vystoupily do popředí sociální experimenty prováděné státem. Od sedmdesátých let (3. fáze) se pak v jednotlivých návrzích zohledňují zejména potřeby okresu Opava. V důsledku setrvačnosti se však mohly jednotlivé fáze časově částečně překrývat. V první fázi představovaly Kravaře výhledově průmyslovou lokalitu pro potřebu „podindustrializovaného“ Hlučínska. Od poloviny padesátých let pak sloužily spíše jako rezervoár pracovních sil (tato koncepce byla implicitně potvrzena na počátku let šedesátých). V posledních dvou desetiletích existence komunistického

režimu byla snaha stále častěji přetvořit Kravaře v plnohodnotné průmyslové středisko okresu Opava, avšak proponovaný záměr již nebyl důsledně realizován. Výsledkem tak bylo sídlo, jehož ekonomické a sociální prostředí, stejně tak i hlavní vývojové tendence (před. v populačním pohybu), byly charakteristické více pro „vesnickou“ část Hlučínska než pro nejbližší město.

Důsledky naznačených koncepčních změn měly na vývoj města negativní vliv. Průmysl, zavedený do Kravař roku 1948, začal být omezován, na bytovou výstavbu druhé poloviny padesátých let nebylo navázáno. Naopak poté, co mělo být překročeno k relativně rychlé přestavbě města (viz pasáž o stavebním charakteru Kravař), bylo nutno provést velmi zevrubnou výstavbu – a proto část plánů nemohla být do konce osmdesátých let dokončena. Mnohé koncepce měly pak za následek, že mezi proponovaným cílem a skutečností existovalo citelné pnutí. Například zařazení Kravař do opavské ekonomické oblasti bylo dáno geografickou blízkostí, nicméně při analýze vzájemných ekonomických a sociálních vazeb lze o této skutečnosti (pro dobu, kdy bylo takto rozhodnuto) pochybovat. Dalším problémovým prvkem se jeví doba vzniku relativně lidnatého sídla – bylo to právě v době, kdy začal být jeho rozvoj cíleně brzděn.

Pokusit se zodpovědět otázku, zda integrace a vznik města Kravaře v podobě, v jaké k tomu v roce 1960 došlo, bylo spíše dílem okamžiku či organickým završením dlouhodobého trendu, nebude jistě lehká. Nicméně by bylo možno tvrdit, že se jednalo o oprávněný krok. Do jisté míry to potvrdil pozdější vývoj. Územní vymezení Kravař nebylo zpochybňováno ani v době, kdy integrační tendence kulminovaly, tj. v sedmdesátých letech,⁵⁴ tak ani po roce 1989, kdy naopak převažoval trend opačný.

54 SOkA Opava, f. ONV Opava 1960–1976, k. č. 1776, inv. č. 1604; podobně: SOkA Opava, f. ONV Opava 1976–1990, k. č. 1260, inv. č. 1121.

PRAMENY

- SOKA Opava, f. MěstNV Kravaře 1945–1990
 SOKA Opava, f. ONV Hlučín 1945–1960
 SOKA Opava, f. ONV Opava 1954–1990
 SOKA Opava, f. OV KSČ Opava 1945–1989
 ZAO, f. KS ČSÚ Ostrava 1948–1969
 ZAO, f. OŽK Opava 1850–1949
 ZAO, f. SmKNV Ostrava 1945–1990
 ZAO, f. ZNV, expozitura Ostrava 1945–1949
Demografická ročenka měst (1999 až 2008). [cit. 6. 11. 2009] Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/p/4018-09>>.
Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005. I. díl. Počet obyvatel a domů podle obcí v letech 1869–2001 podle správního rozdělení České republiky k 1. 1. 2005. 2006. Praha: Český statistický úřad.
Sčítání lidu, domů a bytů. Kraj Severomoravský. Okres Opava. 1973. Opava: Okresní oddělení ČSÚ.
Sčítání lidu, domů a bytů 2001. Okres Opava. Moravskoslezský kraj. 2003. Ostrava: ČSÚ.
Sčítání lidu, domů a bytů k 3. 3. 1991 za okres Opava. 1992. Opava: Okresní statistická správa v Opavě.
Statistická ročenka. Okres Opava 1981. 1981. Opava: Okresní oddělení ČSÚ.
Statistická ročenka Moravskoslezského kraje 2008. 2008. Ostrava: ČSÚ.
 [cit. 5. 11. 2009] Dostupné z: <[http://www.czso.cz/xt/edicniplan.nsf/t/13002E5D72/\\$File/13-810108.pdf](http://www.czso.cz/xt/edicniplan.nsf/t/13002E5D72/$File/13-810108.pdf)>.
Statistická ročenka okresu Opava 1968. 1969. Opava: Okresní oddělení ČSÚ.
 „Územní změny, počty obyvatel, narození, zemřelí, stěhování (1971–2008).“ In *Databáze demografických údajů za obce ČR*. [cit. 6. 11. 2009] Dostupné z: <http://www.czso.cz/cz/obce_d/index.htm>.

LITERATURA

- Binar, Aleš; Jirásek, Zdeněk. 2009. *Kravaře v letech 1945 až 2008*. Kravaře: Město Kravaře.
 Hájek, Mojmír; Rychnovský, Jan. 1949. „Předběžná zpráva o sociologickém výzkumu komunikací na Hlučínsku a Jablunkovsku. Vztahy mezi sídlištěm a pracovištěm.“ *Slezský sborník* 47/7 (4): 376–378.

- Havrlant, Miroslav. 1980. *Geografie Severomoravského kraje*. Ostrava: Pedagogická fakulta v Ostravě.
- Hernová, Šárka. 1983. „Demografická charakteristika příměstské oblasti Ostravy (na příkladu Hlučínska).“ In *Materiály ke dějinám průmyslových oblastí v období výstavby socialismu*. Opava: Slezský ústav Československé akademie věd: 123–156, 190, 191.
- Hříbek, Jan. 1971. „Snahy o zprůmyslnění Opavska, Hlučínska a Jablunkovska v letech 1945–1948 (Problém tzv. hospodářsky slabých krajů ve dvouletce a expozitura ZNV).“ *Slezský sborník* 69 (1): 1–20.
- Mečiar, Marcel. 2007. *Sociální identity autochtonních obyvatel Hlučínska: mezigenerační proměny*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra sociologie. Vedoucí disertační práce prof. PhDr. Petr Mareš, CSc. [cit. 12. 1. 2009] Dostupné z: <http://is.muni.cz/th/23012/fss_d/MM_dizertace_k_pdf>.
- Nálepka, Zdeněk. 1958. „10 let domácí práce závodu S. K. Neumanna v Kravařích.“ *Vlastivěda Ostravského kraje – Hlučínsko* (22/1): 14.
- Pavelčíková, Nina. 1990. „Postoj obyvatel Hlučínska v letech politických zvratů (1930–1945).“ *Slezský sborník* 88 (4): 280–295.
- Pavelčíková, Nina. 1997. „Likvidace středních vrstev na Opavsku po roce 1945.“ *Slezský sborník* 95 (4): 293–314.
- Plaček, Vilém. 1973. „K ekonomickým a sociálním aspektům hlučínského specifika.“ *Slezský sborník* 21 (3): 165–177.
- Wanderburg, Udo. 1991. „Ke stoleté historii podniku Sigma v Dolním Benešově.“ *Vlastivědné listy* 17 (2): 35–38.

ABSTRACTS AND KEYWORDS

WENCESLAS SQUARE – TRANSFORMATIONS OF A PRAGUE PROMENADE IN MODERN TIMES

Blanka Soukupová

The modern boulevard became a part of modernization of Central European cities at the turn of the 20th century. In Prague, a modern urban core developed in the New Town. The actual modern center became Wenceslas Square. The study follows the transformations of its appearance on the background of the changes of its functions from the 1890s until 1989. The square experienced its most respectable era during the period of the First Republic, when the square changed into the first Czechoslovak square. As such it was witness to all of the events in the history of the First Republic. Under the Protectorate, it went through an era of desacralization. After the Second World War, it was outshone by the historic Old Town Square. After the Communist Revolution, the new political team attempted to re-codify it.

Parallely, however, they created a vision of a new ideological center of the city; Wenceslas Square was to remain the commercial and entertainment center. In the years 1968 to 1989, however, its striking political function was renewed.

KEY WORDS: Wenceslas Square, Prague, promenade, modern boulevard, modern urban

* * *

**REDEVELOPMENT OF THE TOWN SQUARE IN ŽĎÁR NAD
SÁZAVOU AS AN EXAMPLE OF SOCIALIST URBANIZATION**

Jan Beseda

In this paper I deal with socialist urbanization using the example of building of an exemplary socialist town of Žďár nad Sázavou. I present how urbanization was theorised by the authors who were members of socialist society. Then by means of analysing historical documents I outline the testimonies of witnesses of the process of urbanization in Žďár. This leads me to the redevelopment of the main square of the town which I understand as the climax of the urbanizing process. During the redevelopment, the square was not only physically altered, but a very important symbolic meaning was acted out. The redevelopment of the square, the overall change of its character, functioned as a ritual with the aim to affirm that the two former agrarian-bourgeois towns were transformed into an exemplary industrial socialist one. The importance of the transformation lay in the fact that new residents (forming a substantial majority of the population at the time) mostly understood the redevelopment as a positive act enabling them to identify themselves with the town. On the other hand, local residents interpreted the transformation negatively as a degradation of historical values.

KEY WORDS: Rite de passage, socialism, redevelopment, urbanization, Žďár nad Sázavou

* * *

**INNOVATIONS, ROUTINES AND BRICKS: NOWADAYS OF BATA'S
BLUE-COLLAR HOUSES IN ZLÍN**

Barbora Vacková, Lucie Galčanová

This paper contributes to the contemporary studies in sociology of dwelling in the Czech Republic. The study is based on a qualitative research on standardized Bata's blue-collar dwellings (realized in Zlín during years 2007–2009). The main goal of this text is to present the quarter-houses and semidetached houses as (1) a part of broader

urban and social project of industrial city and its comparison with the present conditions; as (2) the objects that might be envisaged as the witnesses of the social change that our society went through during 20th century and thus they enable us to describe and understand these changes. (3) Finally we can see how the specific technology and construction materials of seventy years old houses affect deeply the everyday practises of their contemporary inhabitants. The dwellers are obliged to negotiate the using and the renewal of the houses not only with their housemates but also with materiality of the house itself.

KEY WORDS: Bat'a, Czech Republic, family house, quarter-houses, home, semi-houses, sociology of dwelling, Zlín

* * *

LOCATIONAL MEANINGS AND NORMALITY IN PUBLIC SPACE AND IN A SHOPPING MALL

Pavel Pospěch

Locational meanings are shared representations of respective urban spaces. These representations enable social interaction and determine its boundaries. Locational meanings are formed and altered by a process of negotiation between the users of the given space who, through their activity, constantly change definitions of the space itself. The present study constitutes an attempt to apply this theoretical model to two kinds of city space. Public space, being the open and universally accessible space, as represented by streets, city squares and parks, and secondly, privatized city space, which, in many scholars' view has become exemplified by the shopping mall. These two kinds of places are compared with respect to the rules of interaction and expectation from it, standards of normality and the negotiation process.

KEYWORDS: Locational meanings, normality, shopping mall, public space, negotiation

* * *

**URBANIZATION OF POVERTY AND ETHNICITY
IN THE (POST)SOCIALIST CITY**
Michal Růžička

The paper studies how the two socio-economic systems – socialist and postsocialist – have been shaping the urban and social space in (former) Czechoslovakia. The author focuses on the relation between the organization of urban space and forms of distribution of social groups in that space under state socialism and postsocialism. Particular attention is given to patterns and mechanisms of the organization and distribution of poor Roma (Gypsies) that have been coming to Czech cities after the WWII from rural areas in Slovakia. These patterns are then compared with patterns of spatial distribution and organization of poor Roma under postsocialism. A partial conclusion will be reached that although the socialist and postsocialist socio-economic regimes have distributed poverty and ethnicity according to different patterns, these patterns are subjected to a common organizational logic. Into this organizational logic belong the tendency to organize, control and concentrate poverty and ethnicity into spaces and places that hold a marginal economic position and low social status within the respective socio-economic regimes. The author concludes his paper by formulating a hypothesis that by understanding the principles of socio-economic organization of a society, one can predict the vector of spatial containment of poverty and cultural difference in such a society.

KEY WORDS: Postsocialism, poverty, ethnicity, residential segregation, Roma/Gypsies

* * *

ANALYSIS OF MIGRATION BEHAVIOR INSIDE PRAGUE
Klára Šustrová

Residential migration is an important type of movement and in many cases the intra-urban migration plays a dominant role among all movements. It can lead to the social decline or fast grow of small

areas or creation of segregated localities; it has an impact on social stability of the location and professional, demographic and economic characteristic of its inhabitants.

The paper describes the situation in Prague's intra-urban migration between 1992 and 2006. The aim is to find out the processes which lead to the changes in migration behavior. It aims to identify streams and sources of the migration and explain their changes during the time. It is trying to confirm or disprove trends and processes known from modern cities – suburbanization, depopulation of city centers, decline of housing estates or gentrification – and describe the specific trends which appear in Prague after The Velvet Revolution when the political and economy system has changed.

It analyzes the migration on two different scales – small “urban districts” which the city consists of or city's zones. Typology of Prague's zones was made while each type is characterized by the housing age, quality and localization.

KEY WORDS: Residential movement, intra-urban, housing zones, migration, Prague

* * *

SPATIAL-TEMPORAL RHYTHMS OF A CITY – INDUSTRIAL AND POSTINDUSTRIAL BRNO

Ondřej Mulíček, Robert Osman, Daniel Seidenglanz

The paper deals with the transformation of postindustrial city in terms of its temporal organization. This paper is based on the classic Lund school of time-geography, the routine and rhythm concepts, Lefebvre's rhythm analysis and Crang's geographic application of the concept of chronotope. It attempts to describe empirically the onset of postindustrial phase of city development through the analysis of changes of urban bus transport supply between 1989 and 2009. While the industrial city temporality can be characterized as a jointly shared rhythm set by a small number of dominant pacesetters (industrial plants), the deindustrialization of the city is associated with a significant weakening of such societal pacesetters and also

with a strong individualization of urban rhythm. An increasing share of employment in services sector, the increase of the consumption function and reduction of production functions of the city, as well as fundamental changes in perceiving and experiencing the urban way of life-style can be considered as causes of spatial and temporal changes of these rhythms.

KEY WORDS: Brno, rhythm, postindustrial city, public transport

* * *

**URBAN MASS TRANSPORT AND „OSTRAVA“. SPATIAL,
ADMINISTRATIVE AND ECONOMICS INTERACTIONS
DURING INTERWAR PERIOD 1918–1938.**

Michaela Závodná

The study deals with the process of forming urban mass transport in Ostrava during interwar period 1918–1938. This paper presents a connection between urban mass transport and local authority. The creation of Czechoslovakia brought political changes, which were reflected also in urban mass transport and its spatial concept. This paper is focused on the effort of local authority members to penetrate into transport undertaking in connection with ambitions of creating Velká Ostrava. The study is also focused on interactions between the urban mass transport and city as a complex and its spatial and administrative changes. The paper wants to describe relations between city and urban mass transport and its social and economical impacts. The study deals with the changes and interactions between various types of urban mass transport such as tramways and buses and their relations.

KEY WORDS: Urban mass transport, tramways, local authority, Ostrava, complex of changes, period 1918–1938

* * *

**ADMINISTRATIVE URBANIZATION OR “CREATION“ OF
A NEW TOWN. KRAVAŘE AFTER 1960***Aleš Binar*

The term „administrative urbanization“ in the title is used, because this study discourses about a period when development of majority of towns was wholly influenced by directive ways of regulations. Town Kravaře was one of them. But potentialities of a centrally planned economy were far from being unlimited. And as an effect of changing its conceptions, substantial turnovers and revisions happened. This essay is about transformations of Kravaře against a background of economic planning. It analyses its influence on the resemblance of this town by the year 1989. During the year , three conceptions have risen, that can be viewed as a three different periods. In the first phase, there was an effort to help with development of this town. Its acme was creation of town in 1960. But at the same time conditions for continued progress have elapsed. That is why the development of this town has begun to be kept down. Third phase involves a period of seventies and eighties. It is connected with the reversal of the conception of Kravaře. Now it has begun to be supposed as an important industry centre. But according to the development after 1989, these conceptions were not in harmony with economic relations and their potentialities.

KEY WORDS: Administrative reform, urbanization, centrally planned economy, Kravaře, Hlučínsko

AUTOŘI A AUTORKY

JAN BESEDA vystudoval mediální studia a obecnou antropologii na Univerzitě Karlově. V současné době je doktorandem oboru obecná antropologie na Fakultě humanitních studií UK. Přednáší zde a věnuje se mediální antropologii a kyberantropologii.

jbeda@centrum.cz

ALEŠ BINAR je historik, interní doktorand ústavu historických věd Slezské univerzity v Opavě. Zabývá se nejnovějšími československými dějinami po druhé světové válce, především hospodářským a sociálním vývojem; jeho odborný zájem dále náleží Hlučínsku a dějinám vojenství. Je autorem několika monografií z nejnovějších dějin slezského regionu.

A.Binar@seznam.cz

SLAVOMÍRA FERENČUHOVÁ působí od roku 2008 jako asistentka na katedře sociologie FSS MU, kde vedle obecně sociologických předmětů vyučuje čtyři kurzy věnované sociologii města a urbánním studiím. Mezi oblasti svého výzkumného zájmu řadí urbánní plánování a jeho proměny v (post)socialistickém období ve střední Evropě a dějiny urbánních studií.

ferencub@fss.muni.cz

LUCIE GALČANOVÁ je výzkumnou pracovnící Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a doktorskou studentkou oboru sociologie na téže fakultě. Věnuje se sociologii města a bydlení. Předmětem

jejího výzkumného zájmu jsou sociální a kulturní aspekty prostorové dimenze sociální exkluze, například residenční suburbanizace.

galcanov@fss.muni.cz

ONDŘEJ MULÍČEK je odborným asistentem na geografickém ústavu Masarykovy univerzity a pracovníkem Centra pro regionální rozvoj MU. Dlouhodobě se zabývá problematikou prostorového vývoje měst a sídelních systémů. Předmětem jeho hlubšího odborného zájmu je zejména problematika postsocialistického města a souvisejících sociálních a ekonomických procesů působících v městském prostoru.

mulicek@geogr.muni.cz

ROBERT OSMAN je odborným pracovníkem a doktorským studentem na geografickém ústavu Masarykovy univerzity. Zabývá se studiem především behaviorální a humanistické geografie s hlubším zaměřením především na metody mentálního mapování a geografii času.

osman@mail.muni.cz

PAVEL POSPĚCH je postgraduálním studentem sociologie na Masarykově univerzitě v Brně. Pracuje jako sociolog na Ústavu zemědělské ekonomiky a informací. Mezi jeho výzkumné zájmy patří sociologie města, venkova a pohostinství.

pavel.pospesch@gmail.com

MICHAL RŮŽIČKA začal studovat sociální vědy v roce 2001. Od následujícího léta pak provádí návratový etnografický výzkum v prostředí romských osad na Slovensku a v urbánních oblastech koncentrované chudoby v ČR, studuje tak teorie a praxe sociální exkluze, klasifikace a deviance. Absolvoval badatelské pobyty na Univerzitě v Durhamu (UK) a na Kalifornské Univerzitě v Berkeley (USA). V současné době je doktorandem na Vídeňské univerzitě.

michal.ruzicka@univie.ac.at

DANIEL SEIDENGLANZ je odborným asistentem na geografickém ústavu Masarykovy univerzity a pracovníkem Centra pro regionální rozvoj MU. Mezi hlavní oblasti jeho výzkumu patří především geografie dopravy. Jeho hlubší odborná specializace se orientuje na problematiku

integrační role dopravy v sídelních systémech a leteckou dopravu ve střední Evropě.

seidenglanz@geogr.muni.cz

BLANKA SOUKUPOVÁ je antropoložka, docentka hospodářských a sociálních dějin. Oblastmi jejího zájmu jsou antropologie menšin, antropologie města, antisemitismus. Je autorkou tří samostatných monografií, hlavní autorkou třinácti dalších monografií a více než stovky studií v recenzovaných časopisech a sbornících.

6446@mail.fhs.cuni.cz

KLÁRA ŠUSTROVÁ studuje postgraduálně na Přírodovědecké fakultě UK v Praze, se specializací na geografii města. Jejím hlavním zaměřením je migrační chování obyvatel a bydlení v Praze, která jsou tématem její diplomové i disertační práce.

klara.sustrova@gmail.com

BARBORA VACKOVÁ je výzkumnou pracovnící Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Svůj badatelský zájem směřuje na pole urbánních studií a sociologie bydlení a dále ke studiu projevů společenské moci v moderní a pozdně moderní společnosti. Doktorský titul získala obhájením disertační práce *Prostor, moc a utopie: ideální město a jeho společnost*.

bvackova@fss.muni.cz

MICHAELA ZÁVODNÁ je historička, absolventka historie na Filozofické fakultě Ostravské univerzity v Ostravě. Předmětem jejího badatelského zájmu jsou prostorové, ekonomické a sociální interakce města a městské dopravy ve spojení s urbanizací a industrializací.

michaelazavodna@seznam.cz

Vědecká redakce MU:

prof. RNDr. Jana Musilová, CSc.; Mgr. Iva Zlatušková;
prof. RNDr. Zuzana Došlá, DSc.; Mgr. Michaela Hanousková;
prof. PhDr. Mgr. Tomáš Knoz, Ph.D.; doc. JUDr. Josef Kotásek,
Ph.D.; Mgr. et Mgr. Oldřich Krpec, Ph.D.; prof. PhDr. Petr Macek, CSc.;
Mgr. Josef Menšík, Ph.D.; Mgr. Petra Polčáková;
doc. RNDr. Lubomír Popelínský, Ph.D.; prof. MUDr. Anna Vašků, CSc.;
prof. PhDr. Marie Vítková, CSc.; Mgr. Martin Zvonař, Ph.D.;
PhDr. Alena Mizerová

**Slavomíra Ferenčuhová, Lucie Galčanová,
Barbora Vacková (eds.)**

**ČESKOSLOVENSKÉ MĚSTO VČERA A DNES:
KAŽDODENNOST – REPREZENTACE – VÝZKUM**

Vydala Masarykova univerzita,
Žerotínovo nám. 617/9
601 77 Brno

Jazyková redakce Zuzana Hudcová
Návrh obálky Jan Blažíček
1. el. vyd. 2024, obsahově shodné
s 1. kniž. vyd. 2010

ISBN 978-80-210-7683-9

ISBN 978-80-210-5308-3 (Masarykova univerzita) (brož.)

ISBN 978-80-87378-44-1 (Pavel Mervart) (brož.)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-7683-2024>

Kniha obsahuje devět textů, jejichž tématem je společenská změna sledovaná skrze studium městského prostoru, proměn jeho organizace, mechanismů jeho utváření i forem správy. Vedle témat městské mobility či diferenciací a segregace urbánního prostoru řeší především problematiku významů vkládaných do míst jejich uživateli. Proměny významů, jež jsou prostorům přisuzovány v průběhu každodenních mezilidských setkání i obecných mocenských či politických vyjednávání, jsou důležitým projevem sociální změny v (urbánním) prostoru – místa zůstávají, ale pro každou další generaci mohou znamenat cosi jiného. Někdy jejich důležitost postupně klesá až – podobně jako dopravní trasy starého industriálního města – tiše zaniknou. Jindy může být asanace ulic, náměstí či čtvrti hlasitým projevem nového společenského řádu.

Autoři a autorky jednotlivých statí společně zastupují široký badatelský záběr přes sociologii a antropologii až k sociální geografii. Kniha je proto určena odborníkům a zájemcům o interdisciplinární studium města.

